

CİLT 10 SAYI 2 2019

VOL. 10 ISSUE 2 2019

ISSN:1309-887X / E-ISSN: 2149-0465

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

ESAD
EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Cilt 10 Sayı 2 – 2019

EGE STRATEGIC RESEARCH JOURNAL

Vol. 10 Issue 2 – 2019

ISSN:1309-887X / e-ISSN: 2149-0465

www.esam.ege.edu.tr

dergipark.gov.tr/esam

ESAD
EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
Ege Strategic Research Journal
ESAD yılda iki kez yayınlanır / ESRJ is published two times a year

EDİTÖRLER / Editors

Doç. Dr. Nuri KARAKAŞ

Dr. Mertcan AKAN

DANIŞMA KURULU / Editorial Advisory Board

(Alfabetik Sıra ile / In Alphabetical Order)

A. Özlem Önder, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aydın Çevirgen, Akdeniz Üniversitesi, Türkiye.
Aykut Lenger, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aydanur Gacener Atış, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Aykan Candemir, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Ayla Özhan Dedeoğlu, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Birgitta Olsson, Stockholm Üniversitesi, İsveç.
Carlos E. Frickmann Young, Universidade Federal do Rio de Janeiro de Economia Industrial, Brezilya.
Chris Ryan, Waikato Üniversitesi, Yeni Zelanda.
C. Michael Hall, Canterbury Üniversitesi, Yeni Zelanda.
David Lamond, David Lamond & Associates, Avustralya.
Francis Lobo, Edith Cowan Üniversitesi, Avustralya.
Haiyan Song, Hong Kong Politeknik Üniversitesi, Hong Kong.
Haluk Soyuer, Ege Üniversitesi, Türkiye.
James Kirkbride, Liverpool John Moores Üniversitesi, İngiltere.
John Fletcher, Bournemouth Üniversitesi, İngiltere.
Juergen Gnoth, Otago Üniversitesi, Yeni Zelanda.
Joyce Liddle, Nottingham Üniversitesi, İngiltere.

Jülide Kesken, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Luiz Moutinho, Glasgow Üniversitesi, İngiltere.
Lydia Makrides, Creative Wellness Solutions, Kanada.
Metin Karadağ, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Michael R. Powers, Temple Üniversitesi, ABD.
Mohsen Bahmani-Oskooee, Wisconsin Üniversitesi, ABD.
Neşe Kumral, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Oğuz Karadeniz, Pamukkale Üniversitesi, Türkiye.
Pan Jiahua, Chinese Academy of Social Sciences (CASS), Çin.
Paul Leonard Gallina, Bishop's Üniversitesi, Kanada.
Slawomir Magala, Rotterdam Erasmus Üniversitesi, Hollanda.
Tanju Tosun, Ege Üniversitesi, Türkiye.
Thomas N. Garavan, Limerick Üniversitesi, İrlanda.
Vahap Tecim, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye.
Wesley J. Johnston, Georgia Devlet Üniversitesi, ABD.
William Gartner, Minnesota Üniversitesi, ABD.
Yılmaz Gökşen, Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye.
Zahir Irani, Brunel Üniversitesi, İngiltere.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi. Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalanma sistemi kullanılarak yeniden basılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır. Aksi belirtilmediği sürece **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**'nde yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına aittir. Yayıncıları, diğer yazarları ve editörleri bağlamaz.

ISSN:1309-887X / e-ISSN: 2149-0465

www.esam.ege.edu.tr

dergipark.gov.tr/esam

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Ege Strategic Research Journal

ESAD yılda iki kez yayınlanır. / ESRJ is published two times a year.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi (ESAD) hakemli ve bilimsel bir dergi olup, Uluslararası İlişkiler, Siyaset Bilimi, İktisat, İşletme ve Tarih alanları ile stratejik temalı alanlarda çalışan akademisyenler, araştırmacılar ve profesyonellerin görüşlerini paylaştıkları bir forum oluşturmak amacıyla, bu alanlarda yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmalarını kapsamaktadır. Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kere yayınlanan Dergimiz, EconLit tarafından taranmaktadır.

Dergimize, daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere gönderilmemiş çalışmalar ile kongre vb. bilimsel toplantılarda sunulmuş çalışmalar bu durum belirtilmek koşulu ile kabul edilmektedir. Yazarın/yazarların göndermiş oldukları çalışmayı yayın sürecinden çekebilmesi için sorumlu yazarın bir dilekçe ile başvurması gerekir. Dergi Editörler Kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek ve biçimce düzenleme talebinde bulunma yetkisine sahiptir. Dergimize çalışmalarını sunan yazar/yazarların belirtilen şartları kabul ettikleri varsayılır. Dergimizce telif hakkı ödenmemektedir.

Dergimize gönderilen çalışmalar alanında bilimsel çalışma yapan en az iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayınlanır ya da yayınlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları beş yıl süre ile dergi arşivinde tutulur. Yazım kuralları ile ilgili detaylar aşağıda verilmiştir. Söz konusu şartlara uygun çalışmalarınızı dergipark.gov.tr/esam üzerinden gönderebilirsiniz.

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi (ESAD) İdare Merkezi ve Editör Ofisi / Editorial Office

Ege Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ege Üniversitesi Kampüsü, 35100 Bornova-İZMİR, TÜRKİYE

Telefon / Fax: +90 (232) 3114105 / 4106

E- mail: esam@mail.ege.edu.tr

Yayın Sahibi: Ege Stratejik Araştırmalar Merkezi adına,

Müdür V. Prof. Dr. Mustafa MUTLUER

Yazı İşleri Müdürü / Assisting Editor

Dr. Mertcan AKAN

Yayın Sıklığı ve Türü: Yılda 2 defa yayınlanan, çevrimiçi, açık erişime sahip, süreli yayın.

Yayın Dili: Türkçe ve İngilizce

Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, ESAD, Cilt 10, Sayı 2 – 2019

Ege Strategic Research Journal, ESAJ, Vol. 10, Issue 2 –2019

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees

Doç. Dr. Arzu AL (Marmara Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Aysun KAHRAMAN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerim Sinan ALÇIN (İstanbul Kültür Üniversitesi)	Doç. Dr. Vefa KURBAN (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Burcu ARACIOĞLU (Ege Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Esme ÖZDAŞLI (Burdur Mehmet Akif Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi)	Doç. Dr. Cihan ÖZGÜN (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi M. Emin BAKAY (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZKAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Sadık Özlen BAŞER (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Prof. Dr. Giray SAYNUR DERMAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Burak ÇAPRAZ (Ege Üniversitesi)	Doç. Dr. Burcu ŞENTÜRK (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat DEMİREL (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)	Dr. Öğr. Üyesi Özhan TUNCAY (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Doğan DUMAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)	Prof. Dr. Mert URAL (Dokuz Eylül Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / Contents

Rusya'nın Küçük Halkları ve Küresel Dünyada Hayatta Kalmalarının Sorunları

The Problems of Russia's Small Peoples and Their Survival in the Global World

Zaur ALİYEV ..... 1 – 17

Türkiye'de Sanayi 4.0 Dönüşümünün Olanakları ve Kısıtları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Opportunities and Constraints of Industry 4.0: The Case of Turkey

Özge ERDÖLEK KOZAL, R. Funda BARBAROS ..... 19 – 42

Döviz Kuru Riski ve Belirleyenleri: Türkiye Örneği

Foreign Exchange Exposure and Its Determinants: The Case of Turkey

Aydanur GACENER ATIŞ, Deniz ERER, Aslı AKIN ..... 43 – 54

Osmanlı'dan Günümüze İzmir Kahvehane Kültüründen Kesitler

Coffeehouse Culture in Izmir from Ottoman to the Present

Hülya GÖLGESİZ GEDİKLER, Saadet TEKİN ..... 55 – 82

Çin Halk Cumhuriyeti Merkezli Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan Sorununun Amerika-Çin İlişkilerine Yansıması

Reflection of the People's Republic of China Based Taiwan, Tibet and East Turkistan Problems to the American-China Relations

Fulya KÖKSOY ..... 83 – 103

Rusya-Türkiye İlişkileri ve Uçak Krizinin Rus ve Türk Kamuoyundaki Yansıları

Russia-Turkey Relations and the Reflections of the Aircraft Crisis on the Russian and Turkish Public Opinions

Vefa KURBAN, Hatem CABBARLI ..... 105 – 118

Tüketimde Bilişsel Uyumsuzluk ve Öncülleri Üzerine Pilot Araştırma

A Pilot Study of Consumers' Cognitive Dissonance and Its Antecedents

Bahar TAŞAR, Ayla ÖZHAN DEDEOĞLU ..... 119 – 134

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERĐİSİ YAZIM KURALLARI

Lütfen makalenizi, dergi yazımı ile ilgili kuralları ve aşağıdaki örnek makaleyi dikkate alarak dergimize gönderiniz. Makalenin ilk gönderiminde ve hakem değerlendirilmesinden sonra kabul edilen çalışmaların,

- i. Yazım kurallarına uygun hale getirilmesi
- ii. Formatının düzenlenmesi
- iii. Son “.pdf” dosyasının oluşturulması yazarın / yazarların sorumluluğundadır.

1. Makale Başlığı – Yazar Bilgileri

- Makale başlığı 14 punto, tümü büyük harfli, koyu ve ortalanmış olarak yazılmalıdır.
- Türkçe yazılmış makalelerde Türkçe baŐlığın altında İngilizce, İngilizce yazılmış makalelerde İngilizce baŐlığın altında Türkçe baŐlığa yer verilmelidir. İngilizce çalışmalar için verilen Türkçe başlık 12 punto; Türkçe çalışmalar için verilen İngilizce başlık 12 punto olmalıdır.
- Çalışmanın baŐlığından sonra yazarın adı soyadı 12 punto, adın ilk harfi büyük, soyadın tamamı büyük harflerle, ortalanmış ve kalın olarak; yazar birden fazla ise, adlar çalışmaya katkılarına göre alt alta yazılmalıdır. Yazar(lar)ın unvanıyla birlikte, çalıştığı yer ve varsa araştırmanın yapıldığı üniversite, laboratuvar ya da kuruluşun açık adı, yazarın e-posta adresi ile uluslararası geçerliliği olan ORCID bilgisine yer verilmelidir. Eğer araştırma bir tez çalışmasından, bir projeden ya da daha önce sunulmuş bir bildirden türetilmiş ise ilgili çalışmaya gönderme yapılmalı, göndermeler dipnotta özel imle (τ) belirtilmelidir. Yazarlara dair dipnotlar Roman rakamları ile (i,ii,iii,.....) sıralanmalı, Times New Roman 10 punto olarak yazılmalıdır.

2. Öz

- Hem Türkçe hem İngilizce özete yer verilmelidir.
- Öz, Abstract ve Anahtar Kelimeler baŐlıkları koyu, ilk harfi büyük ve italik olarak yazılmalıdır. Öz ve Abstract baŐlıkları sayfada ortalanmalıdır.
- Yazı tipi Times New Roman 12 punto italik olmalıdır.
- Tek (1) satır aralıklı ve iki yana yaslı yazılmalıdır.
- En az üç anahtar kelime ilgili özün altında italik, ilk harfleri büyük yazılarak verilmelidir.

3. Ana Metin

- Ana metnin tablo, Şekil ve referanslar dahil 25 sayfayı aŐmamasına özen gösterilmelidir.
- Makalede yazı tipi olarak Times New Roman 12 punto kullanılmalıdır. Makaleler 1,15 satır aralıklı, iki yana yaslı ve A4 boyutunda, sağ, sol, alt ve üst boşlukları 2,5 cm olacak Şekilde yazılmalıdır.
- Paragrafların arasında 1 (bir) satır boşluk olmalıdır. Tüm paragraflar iki yana yaslı olarak biçimlendirilmelidir. Paragrafların ilk satırlarında girinti olmamalıdır. Paragraflar içinde 1,15 satır aralığı bulunmalıdır.
- 1. Basamak başlıklar, 12 punto, hepsi büyük harf, koyu ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. 1. Basamak başlıklardan önce 2 satır boşluk bırakılmalıdır.

- 2. Basamak başlıklar, 12 punto, her kelimenin ilk harfi büyük, koyu ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. 2. Basamak başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılacaktır.
- Diğer alt Basamak başlıklar, 12 punto, her kelimenin ilk harfi büyük, koyu, italik ve sola yaslı olarak yazılmalıdır. Diğer alt başlıklardan önce 1 satır boşluk bırakılacaktır.

4. Tablo ve Şekiller

- Tablo ve şekiller metnin uygun yerlerinde ardışık numaralandırılmış bir şekilde gösterilmelidir.

Tablolarda, tablo başlığı üstte sola yaslı, koyu ve ilk harfleri büyük, Times New Roman 10 punto olmalıdır.

Şekil başlığı ise, şekil altında sola yaslı, koyu ve ilk harfleri büyük, Times New Roman 10 punto olmalıdır.

Tablo ve şekiller başka bir yerden alındığı takdirde kaynak gösterilmelidir.

Tablo içi yazılar Times New Roman 10 punto ve satır aralığının 1 olması önerilir. Büyük tabloların metne yerleştirilmesi için punto büyüklüğü değiştirilebilir.

5. Kaynaklar

- Kaynakların gösterimi açısından APA formatına uyulmalıdır. Kaynakların paragraf biçimlendirilmesinde satır ve paragraf sonu boşluğu olmamalı, paragraf içinde satır aralıkları tek satır olarak biçimlendirilmelidir. Her bir kaynak arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır. Kaynaklar iki yana yaslı olmalı, ilk satırında bir girinti olmamalıdır.

6. Son Notlar

- Lütfen son not yerine dipnot kullanınız. Dipnotlar metnin ilgili yerinde üst simge halinde ardışık rakamlar kullanılarak ilgili sayfanın sonuna yerleştirilmelidir.

ETİK KURALLAR

Yazarlar için:

1. Yapılan makale başvuruları özgün olmalı ve kullanılan kaynak ve dokümanlara uygun şekilde atıf verilmelidir. Herhangi bir intihal durumunda makale başvurusu reddedilecektir.
2. Dergide yayınlanmak üzere gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere gönderilmemiş olması gerekir.
3. Daha önce konferanslarda sunulmuş ve özeti yayınlanmış çalışmalar, bu durum belirtilmek üzere kabul edilebilir.
4. Birden çok yazarlı çalışmalarda sorumlu yazarın başvuru sürecinde bildirilmesi gerekmektedir.
5. Yazarın/yazarların göndermiş oldukları çalışmayı yayın sürecinden çekebilmesi için sorumlu yazarın bir dilekçe ile başvurması gerekir.
6. Dergiye gönderilen yazılara telif hakkı ödenmez.

Hakemler için:

1. Hakemler yazar/yazarların gönderdiği makalelere dair bilgiyi gizli tutmalıdır.
2. Makaleler değerlendirilirken hakemler ve editörler yalnızca entelektüel ve bilimsel içerikle sınırlıdır.
3. Hakemler yazar/yazarların herhangi bir kötüye kullanım durumunda (örn, intihal ya da benzer etik dışı faaliyetler) ilgili editörü hemen bilgilendirmeleri gerekmektedir.

Yayın (Editörler) Kurulu için:

1. Yayın Kurulu, yayın koşullarına uymayan yazıları yayınlamamak, düzeltmek üzere yazarına geri vermek, biçimce düzenlemek yetkisine sahiptir.
2. Yayın Kurulu ve hakem raporları doğrultusunda editör makaleleri kabul ve reddedebilir, değişiklik yapılmasını isteyebilir. Reddedilen makaleler yazar/yazarların yazılı izni olmadan başka bir amaçla kullanılamaz.
3. Editörler basılabilecek makalelerin gizliliğini sağlarlar, bu durum aynı anda birden fazla yere yapılan başvurular için geçerli değildir.
4. Yalnızca yayın kurulunun ilk değerlendirmesinden geçen makaleler hakem sürecine alınır ve en az iki hakeme gönderilir.
5. Editör bütün makalelerin adil ve nesnel olarak incelenmesinden sorumludur, kabul ya da ret kararı yalnızca makalenin önemi, özgünlüğü, açıklığı ve dergiyle alakasına dayanır.
6. Editör hiçbir yazar/yazarlara ırk, din, cinsiyet, yaş, etnisite, inanç, cinsel yönelim ve geldiği ülke temelinde ayrımcılık uygulamaz.

RUSYA'NIN KÜÇÜK HALKLARI VE KÜRESEL DÜNYADA HAYATTA KALMA SORUNLARI

THE PROBLEMS OF RUSSIA'S SMALL PEOPLES
AND THEIR SURVIVAL IN THE GLOBAL WORLD

Zaur ALİYEVⁱ

Öz

Genel olarak makalede Rusya'da yaşayan küçük halklar onların sosyo-kültürel, ekonomik, sosyal, demografik, iç politik sorunları, hayatta kalmaları, onların ister Sovyet isterse de şimdiki devirde nasıl bir yaşam mücadelesi verdiği araştırılarak ortaya koyulmuştur. Genel olarak küçük halkların veya azınlıkların uluslararası koruma kanunlarının tam anlamıyla uygulanmadıkları belirlenerek gelecekteki bu gibi araştırmaların önünü açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Azınlıklar, Küçük Yerli Halklar, Rusya'da Azınlıklar, Azınlıkların Sorunları.

Abstract

Generally, the small peoples living in Russia have been exposed to their socio-cultural, economic, social, demographic, domestic political problems, survival, and how they survived in the Soviet or the present period. In general, it is determined that international protection laws of small peoples or minorities are not fully implemented and paves the way for such research in the future.

Keywords: Russia, Indigenous Peoples, Minorities, Minorities in Russia, Problems of Minorities.

1. GİRİŞ

Dünya üzerinde yaşayan halk ve dil sayısını söylemek güçtür. Çünkü birçok yerlerdeki farklı konuşmalar dil midir değil midir henüz yapılan bir tanımlama yoktur. Fakat yaklaşık 3500-4000 adet dil olduğu sanılmaktadır. Halk olarak da yaklaşık 2000-2500 halk olduğu sanılmaktadır. Halklarda da dil ve etnik unsurlar tam belirlenemediği ve birbirlerine karıştıkları için kesin sayı vermek mümkün değildir.

Küçük azınlık halklar genelde büyük devletlerin içerisinde parça halinde veya bütün olarak yaşamaktadır. Ama sorun onların yaşamalarında değil, nasıl yaşadıklarında ve ne gibi sorunlarla yüzleştiklerindedir. Bu gibi büyük devletlerde yaşayan azınlıkların hakları

korunuyor mu? Onların bugünkü durumu ne? Uluslararası Azınlık koruma kanunları çalışıyor mu? Sorularına cevap bulmak için çok sayıda küçük azınlıkların yaşadığı genel olarak Sovyet döneminden şimdiki Rusya’da bir araştırma yaparak bu makaleyi verilere dayalı olarak oluşturduk.

Rusya inanılmaz çeşitlilik gösteren bir ülkedir. Rusya’nın büyük bir etnik, kültürel, dini ve dilsel çeşitliliği var. Resmi politikası ve mevzuatı, ülkenin çok uluslu nüfusunun sorunlarını kabul etmekte ve kısmen düzenlemektedir. 1993 Rus Anayasasının 19. Maddesinin 2. Bölümü eşitliği garanti eder (Rusya Federasyonu Anayasası, 2009):

“Herkes yasa ve mahkeme önünde eşittir”.

“Devlet, cinsiyet, ırk, milliyet, dil, köken, mülk ve resmi statü, ikamet yeri, dine karşı tutumu, inanç, kamu kuruluşlarına üyelik gibi ve diğer koşullara bakılmaksızın, her bir kişinin ve vatandaşın hak ve özgürlüklerinin eşitliğini garanti eder. Vatandaş haklarının sosyal, ırksal, ulusal, dilsel veya dinsel bağlılık temelinde herhangi bir şekilde kısıtlanması yasaktır.”

2. KÜÇÜK YERLİ HALKLAR KAVRAMI (KYH)

Rusya Federasyonu mevzuatına göre, Küçük Yerli Halklar (KYH) nesepelerinin tarihi yerleşim bölgelerinde ikamet eden ve yaşam tarzlarını, geleneklerini, ticaretini ve ekonomisini koruyarak yaşayan nüfusun özel gruplarına denir. Rusya İmparatorluğu’nda, küçük ulusların haklarının korunmasını amaçlayan ilk yasal işlemlerden biri, 1822’de kabul edilen “YABANCILARIN YÖNETİM SÖZLEŞMESİ” (Rusya İmparatorluğunun Sibirya yerli halkları için bir yönetim, özyönetim ve mahkeme sistemini içeren yasama yasası) olmuştur. 1920’lerde Merkezi Yürütme Komitesi ve 10/25/1926 tarihli Halk Komiserlerinin kararnamesiyle XX. yüzyılda “Kuzey nahiyelerinin yerli halklarının ve kabilelerinin yönetimine ilişkin Geçici Kanunun onaylanması üzerine” başlangıçta kapalı bir liste kuruldu. 24 etnik topluluk içeren “Yerli Halklar” terimi ilk olarak 1993 yılında Rusya Federasyonu Anayasasına getirildi. Rusya’da 40 Kuzey, Sibirya ve Uzak Doğu halkı (bunlardan en önemlileri Aleutlar, Ketler, Mansiler, Nanaylar, Nenetsler, Saamiler, Udegeyler, Hantiler, Çukçiler, Şorlar, Evenkler, Evensler, Eskimolar ve Yukagirler), o cümleden Abazin, Besermyan, Vod, İjor, Nagaybak, Şapsug ve 14 Dağıstan halkı dâhil olmak üzere Tek Bir Yerli Azınlıklar Listesi’ne aittir. 2006’da bu listeden ayrıca “Rusya Federasyonu’nun Kuzey, Sibirya ve Uzak Doğu Yerli Azınlıkları Listesi” seçildi. Rusya yasalarına göre, bir KYH halkının tanınması için aşağıdaki koşullar yerine getirilmelidir:

- Topluluk kendisini tanımlamalı (yani kendisini bağımsız bir etnik topluluk olarak tanıır);
- Topluluk tarihi yerleşim bölgesini ve geleneksel el sanatlarını, kendine özgü kültürü, ortak ana dilini korumalı;
- Topluluğun yaşadığı bölgelerde kendine has bir ekonomik alan mevcut olmalı.
- Sözügeçen topluluğun Rusya’da ikamet eden temsilcilerinin sayısı 50 binden az olmalı.

Yerli halkların hepsinin küçük sayılarda olmadığı da unutulmamalıdır. Örneğin, Rusya yerli halklarından, Rusya topraklarında yaşayan ve sayıları 300 binin üzerinde olan Komi ve Yakut halkları var. Rusya’nın etnik azınlık haklarının statüsü ve korunmasına ilişkin yasama

hükümleri, uluslararası normlara ve Rusya'nın insan hakları konusunda uluslararası anlaşmalarına ve ulusal azınlıkların haklarının korunmasına dayanmaktadır. KYH, devlet tarafından özel korumanın sağlanması amacıyla ayrıca bir halk grubuna tahsis edilmiştir. Halk temsilcilerine özel bir statü verilmektedir, bazı yasal menfaatler de sağlanmaktadır (biyolojik kaynakların tercihli kullanımı, düşük emeklilik yaşı, alternatif askerlik hizmetinin yerine getirilmesi (örneğin geyik otlatma), arazi vergisinden muafiyet vb.). Bu durumda, Rusya Federasyonu'nun birimleri kendi bölgelerinde yaşayan küçük halkların sorunlarını bağımsız olarak çözmektedir.

3. YENİDEN YERLEŞİMİN ÖZELLİKLERİ VE RUSYA'DA YERLİ HALKLARIN FAALİYETLERİ

Nadir istisnalar dışında Rusya'nın tüm KYH'leri, bölge ilkesine göre iki gruba ayrılabilir:

- Kuzey KYH'ler (alt grupları: Sibiry ve Uzak Doğu'nun KYH'leri ve Avrupa Kuzeyinin KYH'lerini içeriyor)
- Kuzey Kafkasya'nın KYH'leri. Kuzey "Sibiry" yerli halkları ve Uzak Doğu farklı kategorilerdedir. Rus mevzuatı bunları "az" olarak sınıflandırmaktadır, çünkü bu tür gruplara ait kişi sayısı 50.000'i geçmemektedir. Rusya federal mevzuatı Rusyadaki küçük halkların topraklarının ve geleneksel yaşam biçiminin korunmasında için özel haklar sağlamaktadır.

Geleneksel ikamet yerlerinin listesi ve kuzeydeki KYH'lerin geleneksel ekonomik faaliyetlerinin türleri, Rusya Federasyonu Hükümeti tarafından onaylanmaktadır. Göçebe ren geyiği çobanları, mevsimlik avcı, toplayıcı ve balıkçıların rotaları, kutsal yerler, dinlenme yerleri vb. kültürel olarak gelişmiş bu bölgelerin kapsamı son derece geniştir: Taymır Yarımadası'ndaki Dolgan ve Nganasalılardan, Habarovsk Krayı'ndeki Udegey halkına, Komandor Adalarındaki Aleut'lardan Murmansk bölgesindeki Saami'lere kadar.

Devlet listesine göre küçük halkların geleneksel iktisadi faaliyet türleri:

- Hayvancılık, dâhil göçebe (ren geyiği, at, yak, koyun yetiştiriciliği);
- Derilerin, yünlerin, saçların, kemiksiz boynuzların, toynakların, geyik boynuzlarının, kemiklerin, endokrin bezlerinin, etin, sakatatlarının toplanması, satın alınması ve imalatı dâhil hayvansal ürünlerin işlenmesi;
- Köpek yetiştiriciliği (ren geyiği sürülmesi, binicilik ve av için köpekler);
- Kürk ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanması;
- Arıcılık;
- Balıkçılık ve sudaki biyolojik kaynakların satışı;
- Deniz hayvanları avcılığı
- Ticari avcılık, avcılık ürünlerinin işlenmesi ve satışı. Tarım (bahçecilik) yanı sıra şifalı bitkilerin yetiştirilmesi ve işlenmesi;
- Ağaç ve kereste dışı orman kaynaklarının kendi ihtiyaçları için toplanması;
- Toplama;
- Ortak minerallerin kendi ihtiyaçları için çıkarılması ve işlenmesi;
- Sanat ve el sanatları
- Geleneksel ekonomik faaliyetlerin uygulanması için gerekli olan ulusal geleneksel konutların ve diğer binaların inşası.

4. KÜRESELLEŞME SÜRECİ VE HALKLARIN SOSYO-KÜLTÜREL SORUNLARI

Yerli okuryazarlık ve eğitim durumu ülkenin geri kalanından daha düşüktür (UN Human Rights Council – UNHRC, 2007). Yerli halklar genellikle dağınık ve uzak bölgelerde yaşarlar; bu yüzden çocukları genellikle yatılı okullara (internat-okulu) gittiğinden düşük bir eğitim seviyesine sahip olurlar. Ayrıca, federal düzenlemeler yerel topluluklar için fazla katkıda bulunmuyor: bunun için yeni programlar belirlenerek öğretmenler ayarlanmaktadır (sınırlı ölçüde) (UN Human Rights Council – UNHRC, 2010). Bu da birkaç dilin öğrenilmesi için zorluklar oluşturmaktadır. Bazı eğitim materyalleri sağlanmış olmasına rağmen, kaynakları çok kısıtlıdır. Toplulukların yaşadığı yerlerin uzaklığından kaynaklı bu dillerin öğretilmesinde zorluklar yaşanmaktadır (UNESCO, 2014).

Yerli azınlıklar, kültürlerinin modern medeniyetin gereksinimlerine uyum sağlama konusundaki son derece sınırlı kabiliyetlerinden dolayı, doğal olarak özel bir grupta öne çıkıyor. Bu halkların arasında en büyük şoku yaşayanlar da KYH'lardır. Bu tür halkların aşırı yaşam koşullarında ikamet etmesi, bu şartlara uyum sistemine ve kendine has belirli kültürlerin yaratılmasına yol açtı. Bu nedenle, küçük ulusların yaşam tarzı etkili bir piyasa ekonomisinin gereksinimlerine uyarlanamaz. Bu yüzden, Kuzey'in küçük halklarına yönelik politikası zor bir soruyla karşı karşıya kalmaktadır: Küçük halkların yaşam tarzlarını geleneksel biçimlerinde korumak mı yoksa KYH'ların modern egemen kültür sistemine dâhil edilmesini teşvik etmek mi?

Sovyetler Birliği zamanında, kuzeydeki küçük etnik gruplar ekonomi gelişimi, geçtiğimiz yüzyılın 30'larında yapılan kollektifleşme ve ikinci yarısında başlayan doğal kaynakların endüstriyel gelişimi gibi ciddi olaylardan etkilendi. 90'lı yıllarda pazar ekonomisine geçiş de etki açısından büyük önem taşımış oldu.

Kuzey yerli halklarının temsilcilerinin neredeyse %50'si orta öğretim ve dahası yüksek eğitimi yoktur. Bunlardan % 17'si tamamen okuma yazma bilmemektedir. Ortalama yaşam süresi 49 yıldır (Bilgi ve analitik portalı "Naslediye", 2000). Farklı uluslar farklı yaşam tarzlarıyla karakterize ediliyor: göçebe, yarı göçebe, hareketsiz.

5. YAKUTİSTAN'DA İKAMET EDEN HALKLAR

Evenkler

Doğu Sibirya'nın yerli halkıdır. Ayrıca Moğolistan ve Çin'in kuzeydoğusunda da yaşıyorlar. Evenki dili Altay dil ailesinin Tungus-Mançurya grubuna aittir. Üç lehçe grubu vardır: kuzey, güney ve doğu. Her lehçe ağızlara bölünmüştür (Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON, 2003).

Evenkler toplamda 30 binden az insanın olduğu eski zamanlardan beri, Sibirya'nın geniş alanlarında yaşıyor. Bu eşsiz insanlar binlerce yıldır sert Rus topraklarını benimseyip Çin ve Moğolistan'a kadar ulaşmışla. Bugüne kadar nesepleri olan Tungus'ların kültürünü ve dilini korumayı başardılar. Yaşam tarzlarının pek çok özelliği tüm kuzey halklarının kültürüne benzemektedir, ancak aynı zamanda belirli ulusal özellikleri de vardır. Evenkler, Rus Sibirya'sının en eski yerli halklarından biridir. Bu milletin kökenine dair birkaç teori var. Birincisine göre, Paleolitik çağdan gelişen Evenk kültürünün orijinal vatanı Baykal gölünün

güney bölgeleri kabul edilir. Ancak çoğu araştırmacı, Evenklerin Doğu Sibirya Aborjinlerinin, Baykal ve Transbaykalya'da dolaşan Tungus kabileleriyle birleşerek oluşturulduğuna inanıyor (Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON, 2003).

Bu teori, Evenklerin ortaya çıkışını Sibirya'da yerleşik olan ve yerel kabileleri asimile eden bir grup “uvan” yetiştiriciyle ilişkilendirir. Çağımızın 1-2 bin yılında kuzeye doğru hareket eden Yakutlar, Evenkleri doğu ve batı Evenklere ayırdı. Bu, öncelikle ren geyiği sürü türünü etkileyen bazı kültürel farklılıklar yarattı.

Yüzyıllar boyunca, Evenkler farklı liderleri olan kabileler halinde yaşadı. Yaşamları, göçebe bir yaşam tarzına maruz kaldı. Evenkler, geyik karavanlarının yardımıyla geçici park yeri organize ederek hareket ediyordu. Yerleşik geleneklerin olmamasına rağmen, Evenkler, kendileri için Sibirya beyzadeleri ismini kazandıran zengin bir kültür oluşturdu.

Evenkler, insan ve doğa arasında uyumlu bir düet yapmış olan, bugüne kadar hayatta kalan birkaç ulustan birini temsil ediyor. Binlerce yıllık varoluşunun zamanı, Tungus göçebe medeniyeti, tek bir hayvanat ve bitki türünü tahrip etmemiştir. Doğaya saygı, Evenk hayatının felsefesi idi. Taşların, akarsuların, kayaların ve ağaçların ruhlarına inananarak doğayı insan gibi canlı olarak görüyorlardı. Tapınma kültürüyle ilgili kurallar ve kısıtlamaları vardı: ağaçları gereğinden fazla kesmemek, avını gereksiz yere öldürmemek, geçici avlanma kamplarının bölgelerini temizlemek gibi.

Hayvanlar arasında, Evenkler özellikle fikirlerine göre Tayga'nın sahibi ayıya saygı duyuyordu. Bu inanca göre, avcılara sınırlı sayıda hayvanı öldürme izni verilir ve izin verilen sayıyı aşma durumunda ihlalcıye maliyeti hayatı pahasına olabilirdi.

Etnografik araştırmalara göre, Evenkler eski zamanlarda hava mezarı törenini uygulardı - cesedin havaya, ruha ve ışığa verilmesi için ölen kişinin vücudu havada asılıyordu. Kafkas halkları arasında da antik çağda bu törenin yaygın olduğu dikkat çekiyor.

Evenler

Evenklerle yakın olan ancak Yakutistan Cumhuriyeti'nin doğu kesiminde ve Çukotka Özerk Bölgesi'nde bulunan bir ulustur. Evenler, aktif misyonerlik faaliyetinin vesilesi ile Kuzey'in en çok Hristiyanlaştırılmış halklarından biridir. Evenlerin yerleşim yerlerinde Ortodoks kiliseleri ve şapeller inşa edilmiştir. XIX. yüzyılın 50'li yıllarında. Başpiskopos S. Popov dua metinlerini, İncil'i ve “Tungus Alfabe” sini kilise bazında yayınladı. Rahip A. I. Argentov, Kolıma'da hele XIX. yüzyılın başında “putperestlerin” ortadan çekildiğini belirtti. Hristiyanlık, Even yaşamının neredeyse tüm yönlerini kapsıyordu. Doğum, evlilik, ölüm, iç davranış, tören ve bayram adetleri, her şey Ortodoks geleneği tarafından düzenlenmiştir (Polyanin, 2012).

Evenler in dini temsillerinde, doğanın “sahipleri” ve unsurlarına inanç yer alıyordu: tayga, ateş, su, vs. Kendisine geyikler kurban edilen güneşe ibadetin özel bir yeri vardı. Kaynak putlarına, doğa sahibi ruhlara inanç, şamanizm gelişmişti. XVIII – XIX. yüzyıllara kadar Evenler arasında ağaçlarda veya kazık platformlarına uygulanan hava mezarları yaygındı. Ortodoksluğu kabul ettikten sonra, Evenler, ölüleri toprağa gömerek mezarın üstüne haç koymaya başladı. XVII – XVIII. yüzyıllarda Evenler, ölü adamı mevsime göre en iyi kıyafetlere giydirerek, ağaçların üzerine ya da sütunların üstünde bina edilen tahta bir güverteye koyardı. Birkaç geyik keserek kanı tabutun ve ağaçların üzerine atılırdı. Ölen

kişinin kancasını, eşyalarını, vb. ise ağaçların altında burakılırdı. I. A. Hudyakov (1842-1876 Halkbilimci, Etnograf, Araştırmacı-Yazar), İndigir Lamut'ları (Evenler) ölünün "doğuya gideceğine" inandıkları için ölüleri kafalarını batıya taraf koyarak gömdüklerini yazıyordu (Polyanin, 2012).

Halkbiliminde masallara ve hikaye efsanelerine büyük önem veriliyordu. Masalların arasında, Evenlerin masallarına benzer şekilde hayvanların ve kuşların masalları göze çarpıyor. İlgili efsanelerin bazı bölümleri, örneğin kahramanların konuşmaları genellikle şarkıyla söylenirdi. Destanlar arasında erkekleri yenen kadın kahramanlarla ilgili destanlar özellikle ilginçtir.

Genel olarak destansı bir karakterin eserlerinin performansı zamanı destanların şarkı aktarımının yaygın olarak kullanıldığı ve neredeyse her karakter için kendine has bir melodi kullanıldığı belirtilmelidir.

Evenlerdeki düğün törenleri temel olarak Evenlerinkine benzer. Gelin için "tori" – başlık parası ödenirdi. Onun değeri çeyizin iki ya da üç misline eşitti. Başlık parasını ödedikten sonra gelinin ebeveynleri ve diğer akrabaları, gelini çeyizi ile birlikte damadın ebeveynlerine getiriyorlardı. Gelin, üç kez evin etrafını güneşin altında dolaştıktan sonra ailesi onu damada teslim ediyordu. Bu törenin ardından gelin, gençlere yeni bir gölgelik yerleştirilmiş olan çadırın içine giriyordu. Kazanını çıkarıp avlanmış bir geyiğin etini pişirmeye başlardı. Çeyiz, evin dışarısında sergi amaçlı asılıyordu.

Bir bebeğin doğumunda, sürüde kendisine belirli sayıda geyik tahsis ediliyordu. Kız çocuğu büyüüp evlendiğinde ise bu geyiklerin üremesinden oluşan bir sürü çeyiz olarak kendisine verilirdi.

6. ÇOĞUNLUKLA ÇUKOTKA ÖZERK BÖLGESİ'NDE YAŞAYAN HALKLAR

Yukagirler

Rusya Federasyonu'ndaki, Doğu Sibirya'da, Yakutistan'da (bin kişi) yaşayan halktır. Tundra Yukagirleri Aşağı Kolıma'da, Tayga Yukagirleri ise Yukarı Kolıma'da yaşar. Rusya Federasyonu'ndaki toplam nüfusu bin beşyüz kişidir. Genellikle Ortodoks Hıristiyanlardır. Antropolojik olarak, Yukagirler Kuzey Asya ırkının Baykal tipine aittir, ancak bir takım unsurlara göre Ural grubunun halklarına yakındır (Mansi, Nenets, Hantı). Yukagir dilinin sistematik konumu belirsizdir: genel olarak Paleo-Asya dilleri grubuna (ailesine) dahil ediliyor, ancak bazı bilim adamları Yukagir dilini yalıtılmış bir dil olarak görür

17. yüzyılda, Rus kolonizasyonunun başlangıcında, Yukagir kabile grupları, Lena Nehri'nden Anadır Nehri'nin ağzına kadar olan arazilerde yaşıyorlardı. Düşük bir etnik kimliğe sahiptilerdi. 17. ve 19. yüzyıllarda epidemi, iç çatışmalar, saldırılar nedeniyle Yukagirlerin sayısı azaldı; bazı Yukagirler Yakutlar, Evenler ve Ruslar tarafından asimile edildi. 1897'de 754 1970'de yaklaşık 600 Yukagir vardı. Daha sonra Yukagirlerin sayısı artmaya başladı. Yukagirlerin toplumsal ilişkileri uzun süre anayersel evliliğin kalıntılarını korudu. 19. yüzyıldaki Hıristiyanlaşmaya rağmen, kabile şamanları Yukagirler arasında büyük bir etkiye sahipti.

19. yüzyılın sonunda, etnik gelenekler esasen Kolıma Yukagirleri tarafından korunmuştu. Ekonomilerinin temelinde tundra Yukagirleri için vahşi geyik avlamak ve taşıt olarak kullanılan ren geyikçiliği yer almışken, Yukarı Kolıma Yukagirleri ise toynaklı hayvan

avcılığı, balıkçılık, köpek yetiştiriciliği ile meşgul olmuşlardı. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca Yukagirlerin maddi kültür unsurları Even, Çukça ve Yakut'ların (araçlar, ulaşım, giyim) etkisine maruz kalarak oluşuyordu. Aynı zamanda, vahşi geyik avcılarının eski çevresel kültürüne dayanan bir takım arkaik özellikler (nesepler ve şaman inancı, köpeklerin kurban edilmesi, "karga" destanı), Yukagirlerin kültüründe korunmuştur.

Yukagir Dili İle İlgili Mevcut Duruma baktığımızda; 2011'de, Magadan bölgesindeki Srednekanski bölgesinin Yukagirlerine aşağıdakileri gözlemlerle sonuçlanmış bir sefer yapıldı (Prokopyeva, Shadrin&Prokopyeva, 2012):

- Bazı erkekler boş zamanlarında avlandıklarını veya balık avladıklarını söylese de, geleneksel sektörlerde uğraşan tek bir Yukagir tanımlamak mümkün olmadı;
- Ankete katılan Yukagirlerin çoğu, halklarının ayinleri ve gelenekleri hakkında hiçbir fikre sahip değildir ve kendi yerel folklorları hakkında bilgi sahibi değildir;
- Srednekanski bölgesinde araştırılan Yukagirler arasında, nesebinin üçüncü neslinin yalnızca Yukagirlardan oluşan kimse yoktu;
- Mülakat yapılan yaşlı Yukagirler yerel masallarını hatırlamıyorlardı, ama masal karakterlerinin adlarını biliyorlardı;
- Yukagir dili, nesli tükenmek üzeredir, 69 Yukagirden sadece 6'sı bu dile hakim.

Çukçiler

Bering Denizi'nden İndigirka Nehri'ne ve Arktik Okyanusu'ndan Anadır ve Anyuy Nehirlerine kadar geniş bir alana dağılmış, Asya'nın uzak kuzey doğusundaki küçük bir yerli halktır. 2010 Tüm Rusya sayımlarına göre nüfusu - 15.908 kişiden ibarettir. 2010 nüfus sayımına göre, Çukçilerin mutlak çoğunluğuna sahip olduğu tek il Çukotka Özerk Bölgesi'ndeki Çukotka ildir (% 70) (Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON, 2003).

Daha İlkçağda Ruslar, Yakutlar ve Evenler, çobanları Çukça olarak adlandırıyor. "Çukça" ismi "chauchu" kelimesinden gelerek – "geyiklerle zengin" anlamını taşımaktadır. Geyikler ile meşgul kişiler kendilerini böyle isimlendiriyor. Köpek yetiştiricileri ise "ankalini" olarak adlandırılıyor. Bu halk, Asya ve Amerikan türünün karışmasının sonucunda oluştu. Bu, Çukçi köpek yetiştiricileri ve Çukçi ren geyiği yetiştiricilerinin yaşama ve kültüre karşı farklı tutumlara sahip olması, çeşitli efsaneler ve mitlerin bundan bahsettiği gerçeği ile doğrulanmaktadır (Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON, 2003).

Çukçi dilinin dilsel ilişkisi henüz kesin olarak belirlenmemiştir, bu dil köklerinin Koryakların ve İtelmenlerin dillerine ve eski Asya dillerine gittiğini gösteren varsayımlar vardır (Bogoraz, 1934). Çukçiler, geyik yemi biter bitmez kaldırılan ve yeni bir yerde güncellenen kamplarda yaşam tarzına alışmıştır. Yaz aylarında denize daha yakın inerler. Sürekli yer değiştirmeleri yeterince büyük konutlar inşa etmelerini engellemez. Çukçiler, geyik derileri ile kaplı geniş bir poligonal çadır inşa eder. Bu yapının kuvvetli rüzgara dayanabilmesi için adamlar tüm barakayı taşlarla destekliyor. Bu çadırın arka duvarında insanların yemek yedikleri, dinlendikleri ve uydukları küçük bir yapı var. Kendi odalarında fazla terlememek için yatmadan önce neredeyse çıplak soyunurlar.

Çukçilerin yerel kıyafetleri rahat ve sıcak elbiselerden ibarettir. Erkekler çift kürklü gömlekler, çift kürklü pantolon, ayrıca kürklü çoraplar ve aynı malzemedden yapılmış botlar giyerler. Erkek şapkası biraz kadın başlığını hatırlatır. Kadın kıyafetleri de iki katmandan oluşuyor, sadece pantolon ve üst kısım birlikte dikilir. Yaz aylarında, Çukçiler daha hafif giysiler - süet geyiklerinden ve diğer parlak kumaşlardan yapılmış tulumlara geçer. Bu kıyafetlerde adeta güzel ritüel nakışları bulunur. Bebek ve küçük çocuklar kol ve bacaklar için kesikleri olan ren geyiği derisinden yapılmış torbalara konur.

Çukçi'nin ana ve günlük yiyeceği hem hazır hem de çiğ halde yenen ettir. Beyin, böbrek, karaciğer, gözler ve kirşler çiğ şekilde yenebiliyor. Ağaç köklerini, gövdelerini ve yapraklarını yiyen ailelere de sık rastgelebilirsiniz. Çukçi halkının alkol ve tütün sevgisini de kaydetmeye değer.

Çukçiler - ata geleneklerini koruyan bir halktır. Bu bakımdan da onlar hangi gruba ait olursa olsun - çobanlar veya köpek yetiştiricileri - önemli değildir. Çukçilerin ulusal bayramlarından biri Baydarı (kayık, tekne) bayramıdır. Çukçiler eski zamanlardan beri et bulmak için tekne kullanıyorlar. Ve her gelecek yılda suların Çukçi teknelerini "kabul etmesi" için halk belli ayınlar düzenlerdi. Tekneler, tüm kışı balina çene kemiğinde bekletildikten sonra çıkarılıyordu. Ardından denize gidilerek ona (denize) haşlanmış et şeklinde kurban verilirdi. Bundan sonra, "baydar" (tekne) evin yanına koyularak etrafına bütün aile ile dolaşılıyordu. Ertesi gün aynı ayın tekrarlanıyor ve yalnız bundan sonra tekne suya indiriliyordu. Bir diğer Çukçi bayramı da balina bayramıdır. Bu bayram, öldürülen deniz hayvanlarından özür dilemek ve deniz sakinlerinin sahibi olan Keretkun'un karşısında olan günahlarını hafifletmek için yapılıyordu. İnsanlar mors bağırsaklarından su geçirmez ve zarif kıyafetlerini giyerek morlar, balinalar ve foklar önünde özür dilerdiler. Onları öldüren avcılar değil, kayalardan düşen taşların olduğu hakkında şarkılar söylerdiler. Bundan sonra, Çukçiler denizlerin efendisine kurban olarak denizin derinliklerine balina iskeletini indiriyordu. İnsanlar bu şekilde öldürdükleri bütün hayvanları dirilteceklerine inanıyorlardı.

Tabii ki Kilvey adlanan bir başka geyik bayramına da deyinmemek yanlışlık olurdu. Bu bayram ilkbaharda kutlanıyordu. Her şey, geyiklerin insan meskenlerine, "yarang"lara getirilmesi ve kadınların ateş yakmasıyla başlıyordu. Yalnız ateş yüzyıllar önce olduğu gibi sürtünme yolu ile yakılmalıydı. Çukçiler, geyiklerinden kötü ruhları uzaklaştırmak için onları coşkulu sesler, şarkılar ve ateş sesleriyle karşılardı. Kutlama sırasında ise erkekler, çocuk, kadın ve yaşlıların gıda stoklarını yenilemek için birkaç yetişkin geyiği kesiyorlardı (Obsheobrazovatelnyy Jurnal "Sezonı Goda", 2011).

7. UDEGEYLER: UDEGE DİLİ. ŞUANKİ DURUMU

Udegeyler Uzak Doğu'da yaşayan KYH'dan biridir. Antropolojik olarak halk, Baykal tipi Moğollere aittir. 20. yüzyılın başındaki duruma göre, Udege halkı sürekli olarak Sikhote-Alin'in her iki yamacında olan arazileri kapsıyordu. Toprakları doğuda Japonya Denizi kıyılarına, batıda ise Ussuri nehrinin sağ kollarına (Hor, Bikin, Bolshaya Ussurka nehirleri) ulaşıyordu. Udegey halkının yaşam sınırları kuzeydoğuda İmparatorluk limanının Oroçları, kuzeyde Naiha Nanayları, güneyde ise Tazların sınırlarına dayanıyordu. Buna ek olarak, Udegeyler ana bölgelerinden kuzey ve kuzeybatıda yerleşen Amur nehrinin kolları boyu (Anuyu, Hungari ve Urmi), Nayha ve Kururmi Nanayların bölgelerinde de ikamet ediyorlardı.

Bununla birlikte, 1930'larda tüm Kuzey Rus halklarının zarar gördüğü yerleşimlerin kollektifleşmesi ve genişlemesiyle bağlı olarak Udegey halkı da asimilasyona uğradı. Sonuç olarak, 1940'ların başında, Udegey halkı etnik toprak birliğini tamamen kaybederek 9 genişletilmiş köyde yoğunlaştı. Bu köyler "Ruslarınkinden farklı olmayıp" günümüzde Rusya Federasyonunun Primorski ve Habarovsk Kraylarında (bölgelerinde) bulunuyor.

Udegeyler, Altay ailesinin Tungus-Mançurya dil grubunun güneyindeki (Amur) alt grubuna ait olan Udegey dilinde konuşuyor. Udegey dilinin en büyük yakınlığı Oroç dili ile olduğu gözlenmektedir (Kormushin, 1998). Şu anda, Udegey dili kendi yerini neredeyse tamamen Rus diline vermektedir.

Udegey dilinde konuşanların sayısı sürekli olarak azalmakta - örneğin, 2010 nüfus sayımında, Udegey dilini kendi ana dili olarak bildiren yalnızca 82 Udegeyli (% 5.64) olmuştur; diğerleri ise ana dili olarak Rus dilini belirtmiştir (Kulturologiya, 2008).

2002'de Udegey uyruklu olduğunu belirten 1.657 kişi vardı, ancak Udegey kökenli birçok insan şehirlerde veya şehir tipi yerleşimlerde yaşayarak Ruslarla asimile edilmişti ve böylece anadilinde konuşanların sayısı keskin bir şekilde düşmüş oldu. 2002'de yalnızca 400 civarında insan Udegey dilini ana dili olarak tanımladı ve bunlardan çoğu yaşlı neslin temsilcileri olmuştur.

Udegey halkının ikamet yerlerinde mevcut olan ana sorunlarından biri sakinleri arasında çok yaygın olan alkolizmdir. Diğer bir problem ise, 1990'larda sık sık çatışmalara yol açan büyük şirketlerin topraklarında yaptığı ağaç kesme çalışmalarıdır.

Udegey Kültürü

Udegeylerin sosyal gelenekleri epeyce arkaik özelliklerle doludur - örneğin, 19. yüzyılın ortalarına kadar, Udegey toplumu aşiret ilişkilerinin egemenliği altındaydı. Aşiretin her bir üyesi, geleneksel yasalarla birlikte, yalnızca kendi yetkinliğini (aile ve meslek-endüstri ilişkilerini) değil, aynı zamanda kişisel özgürlüğü de daha kesin olarak belirleyen, kontrol eden ve sınırlayan kabile üyeliğini biliyordu.

Aşiret başında, aşiretin en yaşlı ve en yetkili adamlarından seçilen bir yaşlı (Sagdimzi; veya Zangia - "prens") dururdu. O otorite ile yetkilendirilen kişiydi, ayrıca "yasa"nın (çevrenin), yani geleneksel yasaların korunmasını kontrolünü yaparak, ihlali durumunda mahkemeye önderlik ediyordu. Aşiretler arası bir çatışma durumunda (örneğin, cinayet), tüm aşiretlerin yaşlıları geleneksel haklar temelinde "yasa" ya göre kimin haklı olduğuna karar vermek üzere mahkemede toplanıyordu (Kulturologiya, 2008).

Aynı zamanda şamanlar da geleneksel toplumda önemli bir röle sahipti. Şaman sadece inanç faaliyetlerini (ayinleri) yürütmekten başka, aynı zamanda sosyal çatışmaların çözümünde sık sık aracı olarak hareket ediyordu.

Udegey toplumunda aile ve kişilerarası ilişkiler için de birçok arkaik özellikler tipiktir. Buna ilişkin, dilsel tabular da dahil olmak üzere pek çok davranışlar vardı. Örneğin, kadının bir erkeğin kişisel eşyalarına dokunması imkansızdı; ocağa bıçak koymak, ölen kişinin ismini vb. sormak yasaktı. Ekonomi de dahil olmak üzere, insan yaşamının tüm alanları tabulaşmıştı, örneğin bir fırtına zamanı düşen ağaçtan asla tekne yapılamazdı.

Udegey toplumunun ataerkillik temeli küçük aile yapısındaydı (Udegeylerin şamanlık öncesi olan ev ocağının kültü Pud ve kadınların yardımcısı Sagdi Ana gibi bazı inançlarında ise anaerkilliğin unsurları gözükmektedir). Ailede ebeveyn hakları, erkek ve kadın

sorumluluklarının kesin belirlenmesi, o cümleden net bir iş bölgüsü hükmediyordu. Erkek, aileyi gıdasını ve korumasını sağlayıp, temel araçlar ve benzeri konularla ilgilenirken; kadın ev işlerinden sorumlu olarak, çocuk yetiştirmek, yardımcı ve acilen ihtiyaç duyulan iktisadi işlerden (elbise, ayakkabı ve ev eşyalarının yapımı, yabancı bitkilerin toplanması ve benzeri) sorumluydu.

Udegey ailesindeki eğitim süreci tamamen erkek çocukların gelecekte aile ekmeği kazananlar olarak gerçek avcılar, balıkçılar olarak hızlı bir şekilde (oyunlarla eğitimi de kapsayarak) öğretilmesine odaklıydı; kız çocuklarıysa doğuştan itibaren, aile ocağının koruyucusu ve neslin devam etmesinin sorumlusu gibi hazırlanıyordu.

Udegey evlilikleri “ekzogoz” – soylar arasıydı. “Yasa” ya (geleneksel yasa) göre, erken yaşlardan itibaren bir kız, farklı bir soydan olan erkek çocuğa eş olarak atanıyordu, karşılık olarak o soydan olan kızlardan biri karşı soydan olan bir erkek çocuğuna atanıyordu. Kızın gelecekteki kocasının ailesine geçme yaşı, ebeveynler arasındaki “anlaşmaya” bağlı olup 3-5 yaştan (bu yaşlarda kız, evlenmeden önce gelecekteki kocasının ebeveynleri için çalışmaya hemen başladığı), 12 (kızlar için normal evlilik yaşı) yaşa kadar değişiyordu (Smolyak, 2000).

8. AVRUPA KUZEYİNDEKİ HALKLAR

Rusya'nın Avrupa Kuzeyi, batıda Kola Yarımadası ve Karelya'dan doğuda Kuzey Urallara uzanan geniş bir alandır. Kuzeydoğuda ve kuzeyde - ağaçsız bir tundradan oluşsa da bölgenin çoğu tayga ormanları kapsamaktadır. Burası, kendisini Kuzey Kutbu Okyanusu'nun buzlu denizlerinin etkisine bırakan göller ve derin nehirlerle zengin bir arazidir. Bu nedenle, Dünya'nın diğer kutup bölgeleri gibi, Avrupa Kuzeyi insanlar tarafından nispeten geç dolduruldu. Doğal koşullar önceden bölgedeki düşük nüfusla birlikte, avcılık, balıkçılık ve ormancılığın gelişmesine katkıda bulunmuştur; çiftçilikse önemsiz ve çok sürdürülemez olmuştur.

Avrupa Kuzeyindeki Yerleşim Tarihi

Avrupa Kuzeyinin toprakları uzun zamandır bir ırklararası karışma alanı olmuştur. Buraya doğudan Moğol kabileleri ve güneyden Europoidler nüfuz ediyordu. Onega Gölü'ndeki Olenyem adasında bulunan eski mezarlık alanlarından birinde, hem Kafkasyalıların hem de Moğolların belirgin kalıntıları bulunmaktadır. Bu yerlerin en eski sakinleri, Beyaz Deniz ve Onega Gölü kıyılarındaki kayalıklarda saklanan çizimlerin (petroglif) de gösterdiği gibi buradaki insanlar avcılık ve balıkçılıkla meşguldu. Arkeolojik buluntular, buradaki ilk insanların yaklaşık 5 bin yıl önce Kola Yarımadası'nda ortaya çıktığını doğrulamaktadır. Avrupa Kuzeyinde ikamet eden ilk kabileler büyük olasılıkla Samodiy grubunun dillerini konuşanlar olmuştur (günümüz Nenslerin diline benziyor). Daha sonra buraya başka etnik gruplar - Fin-Ugor dillerinin temsilcileri nüfuz etti. Kola Yarımadası'nda yaşayan modern Saami'nin nesepleri, başlangıçta Samodiy dilinde konuşmuş olup daha sonra Fin-Ugor dil grubunu benimsemiş oldular (Lobjanidze, Zayats, 2013).

Saamiler (eski adı “Laponlar”), Rusya'nın kuzeyinde olan yerli azınlıkların en batısında yerleşen halktır. Antropolojik türleri, Avrupa ve Moğol türlerinin bir karışımıdır. Saamiler önceden pagan olan bir halktı. Kurban ayinleri için genellikle taştan labirentler ve “seyd” ler (taşlık veya taş yükselmeler) inşa ederlerdi. XV. yüzyılın sonunda. Kola Yarımadası Rus

devletine geçti, Ruslar buraya Ortodoksluğu (örneğin, Trifon Peçenga) getirdi ve XVI. yüzyılın ortalarında Ortodoksluğu Saamiler de kabul etmiş oldu.

Milattan sonra I. bin yılın sonu – II. bin yılın evvelinde güney-batı Ural bölgesinde, daha sonra soyundan modern Komi-Zıryanlar ve Komi-Permyakların geldiği eski Permyanların büyük kabile birleşimi olmuştur. “Komi” etnonimi için Kama nehrinin adından (Udmurt “Kam” dan) Permiyen “insan” - “kom” kelimesine kadar birkaç etimoloji önerilmiştir (Lobjanidze, Zayats, 2013).

Avrupa Kuzeyinin sakinleri arasında VI. yüzyılda şuan ki halefleri Veps olarak adlandırılan bir halk ortaya çıkıyor. Kronolojik, arkeolojik ve dilsel verilere göre Vepsler, (Vologda bölgesinde bulunan) Beyaz Göl’den Onega ve Ladoga göllerine kadar geniş bir alanda yerleşmişlerdi. Bu boşluğa “Mejozerye” (terc. Gölarası) adı verildi. Vepslerin ortaya çıkmasından önce, bu yerler modern Saamilerin ataları tarafından iskan edilmişti. Vepslerin asıl vatanı olarak Güneydoğu Baltık kabul ediliyor. Vepsler oradan milattan sonra ikinci bin yıllığın başlarına taşındı. Bugün, Vepsler Svir nehrinin güneyindeki bölgelerde, yanı sıra güneydoğu Karelya’da ikamet ediyorlar. Dilleri Ural ailesinin Fin-Ugor grubuna aittir.

Artık IX. asırda günümüz Karelaların ataları olan Korela halkı Karelya kıstağında yaşıyordu. Korela halkı, modern güney Karelya ve güneydoğu Finlandiya topraklarında yaşayan yerli kabileler temelinde kuruldu. I. – II. bin yıllıkların ortasında Karelyalıların nesepleri, Ladoga Gölü’nün kuzey ve kuzey-batı kıyısında oturuyorlardı. Karelaların adı Rus eski yazılarında, İskandinav sagalarında, arşivlerde, papa resmi çağrılarında geçiyor. Karelya’lıların Ladoga ve Onega gölleri arasındaki bölgeye göçü, XI. yüzyılda başlamıştır. Onlara bazı Vepsler de karışmış, Karelya’nın kuzeyinde ise Saamilerin bir kısmı da Karelalara katılmıştır. Rus nüfusunun Karela kültürü üzerinde önemli bir etkisi olmuştur. XVI. yüzyılda bu halkın yerleşim bölgesi Rus devletine ait edildi ve Karelalılar Ortodoksluğu kabul etti. Karela dili de Fin-Ugor grubuna aittir. 1617’de Rusya Korelski bölgesini (ismini Korela kalesinden almıştır) İsveç’e terk etmeye zorlandıktan sonra, Karelalar çoğunlukla Yaroslavl ve Tver Volga da dahil olmak üzere Rusya topraklarına taşındı (Bilgi ve analitik portalı “Naslediye”, 2000).

Avrupa Kuzeyindeki Halkların Maddi Kültürü

Soğuk iklimlerde Karelalar, Vepsler, Komiler ve Rusların kuzeydeki kırsal konutları, Ruslardan “ödünç” alınan soba içeren yaşam evi ve diğer günlük işler için kullanılan yapıları aynı çatı altında birleştiren bir bloktan ibaretti. Evin süslemesinden oyma işçiliği yaygındı, örtüler, havluları, çatı saçakları oymayla kaplı olmuştur. Pencereler şeritli, testere ve ajur oymacılığı ile tablalarla süsleniyordu. Geometrik nakışlara at ve kuşların oyulmuş figürleri de yerleştirilip oluk kancaları kuşlar şeklinde yapıldı. Saami ve Nensler hafif sökülebilir konutları (“kuvas”, “veja”, çadırlar gibi) ya da “tupa” isimli küçük kütüklerden oluşan evleri tercih ediyorlardı. Bugün, Saamiler kalıcı ikametgah yerlerinde (Lovozero köyü) standart evlerde yaşıyor, lakin tundrada, ren geyiği otlaklarında genellikle geleneksel konutlarını kullanıyorlar.

Kuzeydeki geleneksel kıyafetler de yerel iklim koşullarına adapte edilmiştir. Çoban Saamiler ren geyiği derilerinden yapılan sıkı elbiseler ve tuvaldan olan uzun gömlekler giyordu. Komi avcıları bugüne kadar kemer kuşağı takılan, dikişsiz kenarları olan deri kaplı yelekler biçiminde av saha kıyafetlerini giyiyor. Bayanların giyimleri daha renkli ve şıktır. Bayan elbisesinin temeli aynı gömleklere ibaret olmakla beraber eteklerinde, yakalarında ve

uçlarında nakış işlemeli yanı sıra kollu önlükleri vardı. Veps kadınlarsa genellikle pantolonlar yerine çizgili etekler giyerlerdi. Giysilerdeki parlak renkler, kuzeydeki günlük gri olan hayatı renkli bir şekilde dekore etme girişimidir.

Halkların geleneksel mutfağının merkezinde (Saami ve Nensler hariç), çavdar ve arpa unu ile hazırlanan ürünler var. Balık turtaları (kapalı ve açık), “kalitka”lar (lapa, bezelye veya etli küçük açık köfteler) ve “şanegi”ler (açık turtalar) pişiriliyordu. Hasatın az olduğu yıllarda, una kurutulmuş ağaç kabuğu (genellikle çam) ekleniyordu ve buna göre “Karel kabuğu yedi” deyişimi de konuşma diline eklendi. XIX. Yüzyıla kadar ana sebze ürünü şalgamdı, daha sonra lahana, havuç, soğan ve patates çıktı. Et genellikle tatil günlerinde nadiren yeniyordu. Balıklar tuzlanmış, kurutulmuş, süzölmüş ve aynıyla “pelmeni” (terc. mantı) gibi soğukta donduruluyordu (Komi dilinde “pel” kulak anlamına ve “nen” ekmek anlamına gelir). Dondurulmuş pelmenler uzun süre saklana bildiğine ve çabucak hazırlanabilirliğine göre av zamanı alıyordu. Boyunduruk altındaki fiçılara batırılmış mantarlar (“rıjık”, “gruzd”, “volnuška” gibi) ve meyveler (kırmızı yaban mersini, keçiyemişi, yaban mersini) kuzey beslenmesinde önemli bir katkı sağlamıştır.

Şu anda, ulusal politika, Kuzey halklarının geleneksel kültürünün unsurlarını korumayı hedeflemektedir. Farklı folklor koleksiyonları Komi, Veps, Saami dillerinde yayınlanmaktadır, yerli okullarda ulusal diller öğretilerek halk kültürü inceleniyor. Şeltozero köyünde Veps halk kültürünün bir müzesi kuruldu, Veps folklor topluluğu ise Finlandiya, Estonya ve diğer ülke festivallerinin sık sık konduğu oluyor (Kulturologiya, 2008).

9. KUZEY HALKLARININ “HAYATTA KALMA MÜCADELESİ”

Genel Durum

Kuzey halkları 11 milyon kilometrekareye eşit bir alanda yaşıyorlar (bu, Rusya alanının % 64’ünü teşkil ediyor). Günümüzde bu topraklarda gazın %90’ından fazlası, petrolün dörtte üçü çıkarılarak, balık ve deniz hayvanı avının yarısı avlanıyor. Odunun %36’sı buradan ihraç edilmektedir. İş kaynaklarının sadece %9’u ve sabit varlıkların %15’ine sahip olan Kuzey, Rusya milli gelirinin beşte birini üretmektedir. Bu nedenle, küçük halkların yaşadığı Kuzey, Sibiry ve Uzak Doğu bölgeleri gerçekten eşsiz bir yakıt ve enerji, mineraller ve hammadde, biyolojik ve diğer kaynaklara sahiptir (Bilgi ve analitik portalı “Naslediye”, 2000).

Kuzeyde hammadde ve minerallerin keşfi (petrol, gaz, madenler, değerli metaller, vb.) bu bölgenin yaşamının, yerli halkının daha iyiye doğru değişmesi, refah ve ekonomisinin gelişmesi umuduyla karşılandı. Ancak bu gelişmelerle beraber ekonomik alanda, endüstriyel üretimin ulusal-geleneksel üretim türüyle çarpışmasının tartışmalı süreci başladı. Sanayileşme insanlara iş fırsatları, hayat verici yeni bir nefes ve sanayide çalışma izni vereceği gibi görünüyordu. Ancak, her şeyin daha karmaşık olduğu ortaya çıktı. Küçük yerli halkların temsilcileri isteksizce sanayiye giriyor - çünkü sanayi işletmesinde çalışmak sadece uygun niteliklere sahip olmakla beraber ciddi bir psikolojik yeniden yapılandırma da gerektiriyor. (Şu anda, Kuzey yerli halkının sadece % 6-7’si bu tür işletmelerde istihdam edilmektedir.) Sonuç olarak, yerel dilleri konuşamayan ve yerli halkların ulusal kültürünün gelişimine ilgisiz olan işçiler buraya getirilmektedir. Aynı zamanda, birçok insan yerli halkın kendilerine bile

ilgisizdir. Bu büyük bir endişe kaynağı ve yerli halkın bir kısmı tarafından kendi ulusal egemenliklerinin ihlali olarak algılanmaktadır (Bilgi ve analitik portalı "Naslediye", 2000).

Kuzeydeki küçük halkların gelişimi için, geleneksel ekonomi türlerinin korunması büyük önem taşımaktadır. Ortaya çıkan pazar ilişkileri yükselişi bu bakımdan önemli bir rol oynayabilir. Bu arada, Uzak Kuzey’de bu ilişkiler neredeyse hiç yok gibi. Burada toptancı bir emtia sistemi mevcut, piyasa durumunu inceleyecek yapılar yok, üretilen ürünlerin ezici çoğunluğu devlete gidiyor, yerli nüfusun (avcılar, ren geyiği yetiştiricileri, balıkçıların vb.) dış dünyayla doğrudan ilişkisini temin edecek etkili bir mekanizma da mevcut değil.

Bilindiği gibi Rusya, öncelikle Kuzey halkları sayesinde, dünya kürk üretiminde öncü bir konuma sahiptir ve aynı zamanda uluslararası pazarda bazı kürklerin tek veya ana tedarikçisi konumundadır. Kutup tilkisi, tilki, gümüşü vizon (kafes vizonu) her zaman çok değerli olmuştur. Kürk ülkeye önemli miktarda dövizin akışına sebep olurken yerel avcılardan çok düşük fiyatlarla alınmaktadır.

Geçmişte, Çukçi, Koraklar, Nensler, Saamiler ve diğer kuzey halkların ekonomisinin önemli bir kolunu avcılık teşkil ederdi, şimdiyse bu alana kısıtlamalar koyulmuş durumda. Kuzey’in birçok halkı ren geyiği yetiştiriciliği ile uğraşmaktadır. Doğal olarak, günümüzde, ren geyiği sürüleri, daha önce oynadığı gıda ihtiyaçlarını karşılamada artık olağanüstü bir rol oynamıyor. Fakat bu rolün küçümsenmesi de, Uzak Kuzey’deki küçük halkların geçim kaynaklarını zorlaştırdı.

Çevre ve İnsan Sorunları

Kuzey’in endüstriyel gelişimi, ren geyiği yetiştiriciliğini ve avcılığı olumsuz yönde etkiledi. Geyiklerin başlıca gıdaları ren geyiği yosunu arazileri binlerce sondajın etrafında büyük yakılmış sahalara dönüşmüştür. Tayga üzerinden gaz ve petrol boru hatlarıyla geçilerek, demiryolları ile kesildi. Bir dizi yeni şehir ve çok sayıda işçi yerleşimi ortaya çıktı. Hızlandırılmış ağaç kesimi devam etti.

Yakın zamana kadar, yoğun endüstriyel gelişmeyle bağlı olarak, küçük halkların gerçek anlamda ana yerlerinden sürülme prosedürleri uygulandı. Örneğin Oroçilerin, 1956’dan beri beş kez ikamet yeri değiştirildi. Sonuç olarak günümüzde bu halkı temsil eden sadece 631 kişi kaldı. Evenk, Nanay, Ulçi, Ugedey, Eskimo, İtelmen, Orok, Oroçi, Yukagir’lerin %10 ile %35 kadar oranı şimdi sık yerleşim coğrafyasının dışında yaşıyor (Bilgi ve analitik portalı “Naslediye”, 2000).

Kuzey’in endüstriyel kalkınmasına, halkların yaşam alanlarının tahrip edilmesi, yapay birleştirme, yaşam biçimi ve koşullarının standardizasyonu eşlik etti. Arktik Okyanusu’nun nehirleri ve kıyı sularındaki zararlı maddelerin oranı izin verilen maksimum sınırların 5-6 kat fazlasına ulaşmış durumda. Birçok yerde içme suyuyla ilgili zorluklar ortaya çıktı. Büyük çapta toprak kirliliği de meydana geldi. Öyleki, çevrebilimciler Hantı-Mansiysk topraklarının her metrekaresine 20’den 50 kiloya kadar petrolün döküldüğünü hesapladılar. Sadece Tümen bölgesinin kuzeyinde, petrol üretimi 28 doğal kaynaklı nehrin ve 11 milyon hektar ren geyiği otlak sahasının tahrip olmasına yol açtı.

Erozyon ve termokarst süreçleri tehlikeli seviyeye ulaştı. Birçok çevre ekonomisti, Kuzey’in bazı bölgelerinin ek yüke dayanamayacağına inanıyor. Kuzey bölgelerinde yaşayan halkların yaşam alanı bozulmuş halde. Bu toprakların küçük halkları onların geçim vesilesi olan doğaya neredeyse tamamen bağımlıdır.

Çevresel ve sosyal durumun değerlendirilmesinde sadece devlet departmanların değil, aynı zamanda sıradan göçmen işçilerin doğa ile olan ilişkileri büyük öneme sahiptir. Bölgedeki yerli nüfusun kamuoyuna göre, hiç de sebepsiz yere olmadan, Kuzey'in yerli halkıyla göçmenler arasında doğaya yönelik tutumlarda temel bir farklılığın olması fikri ortaya çıkmıştır. Yerli insanlar için doğa onların yaşam alanıdır, yerliler kendilerini doğadan koparmadan, değerlerini rasyonel bir şekilde kullanıyorlar. Aynı zamanda, bölgede geçici olarak ikamet eden göçmenler doğayı, kendisinden daha çok kar elde ederek kendisine daha az maliyet sarf edilen bir ortak kısmında görüyor. Geçici işçiler doğal çevreyi sakatlayarak sadece maddi hasarlara neden olmuyor, aynı zamanda yerli halkların öfkesine ve çoğu zaman hatta düşmanlığına da sebep oluyor.

Sosyo-Demografik Sorunlar

Yerli halklar ekonomik koşullar ve düşük yaşam standardından dolayı acı çekmeye devam ediyor. Kuzey halklarının aşırı sert yaşam koşullarında, sosyal sorunlar özel bir rol oynamaktadır. Bunun için daha önce ve şimdi fonlar tahsis edilse bile bu fonların etkisi düşük kalıyor. Küçük halkların yaşadığı toprak ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişimi için ayrılan kaynaklardan yalnızca %10-15'i muhataplarına ulaşmıştır. Böylece son yıllarda orada sosyal alanda gözle görülür bir gelişmenin olmaması tesadüf değildir. Ulusal yerleşim yerlerinin düzenlenmesi ve tüketici hizmetleri düşük seviyede olup, pazar ilişkilerine geçiş süreci nedeniyle durum daha da karmaşık hale gelmiştir.

Kuzeyde, kişi başına ortalama 1.5 ile 7 metrekare konut arazisi ayrılmış olmakla beraber genellikle bu konutlar eski püskü, fakir binalardan ibarettir. Çukotka, Taymır, Evenkiya ve diğer yerlerde insanlar donmamak için bir odaya birkaç aile şeklinde sığınıyor. Her ikinci veya üçüncü ailenin daha iyi yaşam koşullarına ihtiyaç duymakta. Yamalo-Nenets Bölgesi'ndeki birçok ren geyiği çobanının yalnızca evi değil, kendi çadırları bile yok. Ulusal köylerin çoğunda anaokulları, tıbbi tesisler normal koşullara sahip olmayan, çalışmaya müsait olmayan alanlara, genellikle kritik durumda olan mekanlara yerleştirilir.

"Uygarlığın", bilimsel ve teknolojik gelişimin olumsuz etkisiyle bağımlı olarak yerli kuzeylilerin zihinsel sağlığında keskin bozulmalar müşahade ediliyor (sarhoşluk, alkolizm, suç işleme, saldırganlık gibi). Doğal olmayan ölümler, ölüm sayısının büyük bir yüzdesini oluşturur. 80'lerde, Kuzey'deki yerli halktan her ikinci ölünün ölme sebebi günlük hayat zamanı alınan travma, cinayet ve intihar olmuştur ki, bu gösterici tüm ülke istatistik ortalamasından 3-4 kat daha yüksektir. Kuzeydeki küçük halk temsilcilerinin ortalama ömrü yalnızca 42-46 yaş arasındadır ve bu gösterici Rusya genelinde olan durumdan çok daha düşük (Prina, 2014).

10. İSTATİSTİKSEL VERİLER

Doğal olarak, günümüzde bazı küçük halklar nüfus artışı ile karakterize edilirken diğerlerinde azalmalar mevcut. Böylece, KYH sayısı ve değişiminin dinamikleri hakkındaki veriler iki gruptan oluşan bir tabloda özetlenebilir:

Tablo1: KYH Sayısı ve Değişiminin Dinamikleri Hakkındaki Verileri (Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON, 2011)

Sayısı yükselen halklar ve onların 2010 yılına göre olan sayıları:	Sayısı azalan halklar ve onların 2010 yılına göre olan sayıları:
Evenler (22000)	Nanaylar (16000)
Evenkler (37100)	Ulçiler (2800)
Hantılar (31000)	Udegeyler (1500)
Mansiler (12000)	Negidaller (600)
Nensler (45000)	Vepsler (6000)
Nganasanlar (700)	Selkuplar (3650)
Ensiler (270)	Şorslar (12900)
Çukçiler (16000)	Rusya Eskimoları (1730)
	Ketler (1220)
	Kerekler (4)

11. SONUÇ

Şimdiye kadar, ne yazık ki, Rusya Devlet Başkanı ve Hükümeti, bu halkların sorunlarının kökten çözümüne yönelik ne tür bir politika uygulayacağına dair karar almamıştır. Uyguladığı politikaların temeli, devlet kurumlarının epizodik hayır faaliyetlerine (mali, maddi yardım sağlama, devlet ve kooperatif ticaretinin düzenlenmesi vb. gibi bir dizi önlemin uygulanması) indirgenmesinden ibarettir. Açıkçası bu, kuzeyli halkların sosyo-ekonomik, çevresel, demografik sorunlarını çözmek için yeterli değildir. Bir diğer gerçeği not etmek gerekirse, bu veya diğer önlemler, genel olarak, yukarıdan, yani Kuzey halklarının geniş kesimleri onların gelişiminde yer almamaktadır ve görüşleri sıklıkla dikkate alınmamaktadır. Politika öncelikle halkın çıkarlarına ve ihtiyaçlarına dayanmalıdır.

Geleneksel tarım türlerini korumak için toprak sahalarının genişletilmesi, doğal yaşam alanlarının iyileştirilmesi, yaşam beklentisini ve nüfus büyüklüğünü artırmaya yönelik tedbirler, küçük halkların normal yaşamları için gerekli koşulları yaratma yönünde politikalar gerçekleştirilmeli.

Çevre sorunlarının büyük aciliyeti dikkate alındığında, bu bölgedeki doğanın korunması için uzun vadeli bir devlet programı benimsemek ve sistematik olarak uygulamak, ülkenin kuzeyinde çevre yönetimi için özel bir rejim oluşturacak önlemler almak gerekli olacaktır. Rusya Federasyonu hükümeti, endüstriyel kalkınmaya tabi olmayan ulusal, etnik bölgeler veya öncelikli çevre yönetimi bölgelerinin oluşturulması hakkında uygun bir belge geliştirmelidir.

Doğanın haksız yere imhasına, kaçak avcılığa karşı yönelik daha sert yaptırımlar olmalıdır. Yasalar, Kuzey halklarının, doğal ortamlarının ve tarihsel yaşam alanlarının tahrip edilmesinin telafisi yönünde reel politikalar uygulamalı ve Kuzey halklarına bu tahribatlardan ötürü tazminat elde etme hakkı tanınmalıdır.

Küçük Yerli Halkların sağlık durumu dikkate alındığında, sağlık hizmetleri için ayrılan fonların, hastane ağı ve klinikler inşaatı ve maddi desteklerin artırılması gerekmektedir. Kuzey'deki sağlık kurumlarının yeterli düzeyde personel bulunmadığını göz önünde bulundurarak, eğitimlerine ve özellikle de yerel halklardan bu alanlar için kadroların seçilmesine dikkat edilmeli. Mobil tıbbi birimlerin çalışması sağlanmalı. Özellikle göçebe ya

da yarı göçebe bir yaşam tarzı sunan nüfus için, terapik ve profilaktik bakımın önemli ölçüde iyileştirilmesi gerekmektedir.

Eğitim koşullarının ve düzeyinin iyileştirilmesine yönelik tutarlı adımlar atılmalı. Neredeyse tamamen okul müfredatlarından dışlanmış olan Kuzey halklarının ana dillerine yönelik tutum değiştirilmelidir. Radyo ve televizyon yayıncılığını Kuzey halklarının dillerinde genişletilmesi gerekiyor. Bu dillerde yayınlamak için özel kitap yayıncılarına da ihtiyaç vardır. Kuzey Halkları Enstitüsü'nün veya bu tür bir üniversitenin kurulmasının hayati bir önemi vardır.

Kısacası, kuzeydeki küçük halkların yeniden canlanması ile ilgili sorunlar hacimli ve karmaşıktır. Dünyanın her yerinde küçük ulusal azınlıkların refahı, yaşam standardı ve kültürünün korunması (örn, Amerika'daki Hintliler, Avustralya Aborjinleri, Japonya Ainleri, vb.) ülkenin "kartviziti" haline gelmiştir. Bu nedenle, Kuzey'in küçük halklarının Rusya için kaderlerinin önemi, ülke nüfusunun yalnızca %0,1'ini oluşturan küçük sayılarından orantısız şekilde daha büyüktür.

KAYNAKLAR

Bilgi ve analitik portalı "Naslediye". (2000, Ağustos 1). Borba Za Vijivaniye Narodov Severa. Nisan 2019 tarihinde Naslediye.ru: http://old.nasledie.ru/politvnt/19_12/article.php?art=8 adresinden alındı

Bgograz, V. (1934). Luoravetlanskiy (Chukotskiy) Yazık. Y. ALKORA içinde, Yazıki i Pismennosti Narodov Severa. (s. 5-46). Moskova-Leningrad: Gos. Ush.-Ped. İz.

Kormushin, İ. (1998). <https://bigenc.ru>. Nisan 2019 tarihinde Bolshaya Rossiyskya Ensiklopediya: <https://bigenc.ru/linguistics/text/4216024> adresinden alındı

Kulturologiya. (2008, Mayıs 12). Evenki: Pochemu "Aristokrati Sibiri" Migrirovali v Kitay. Nisan 2019 tarihinde Kulturologia.Ru: <https://kulturologia.ru/blogs/180118/37506/> adresinden alındı

Lobjanidze, A.; Zayats, D. (2013). Etnokulturniye Regionı Mira. Uchebnoe Posobiye. Moskva: Prometey.

Obsheobrazovatelnyy Jurnal "Sezonı Goda". (2011). <https://сезоны-года.рф>. Nisan 2019 tarihinde Sezonı Goda: <https://сезоны-года.рф/народ%20Чукчи.html>. adresinden alındı

Polyanin, A. (2012). Narodı Severa. İstoria i Sovremennost. Nisan 2019 tarihinde <https://www.edu.severodvinsk.ru>:https://www.edu.severodvinsk.ru/after_school/nit/2012/polyanin/eve ns.html adresinden alındı

Prina, F. (2014). Zashita Prav Menshinstv i Korennıkh Narodov Rossiyskoy Federasii. Budapeşte: Minority Rights Group Europe (MRG).

Prokopyeva, P., Shadrin V., Prokopyeva A. (2012, Mart 27). Korkodonskiye Ukagırı V Nachale XXI. Veka. Severo-Vostochniy Gumanitarniy Vestnik(2), 41.

Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON. (2011, Aralık 18). Dannıye Vserossiyskoy Perepisi 2010. Nisan 2019 tarihinde <http://www.raipon.info:> <http://www.raipon.info/peoples/data-census-2010/data-census-2010.php> adresinden alındı

Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON. (2003). Evenki. Nisan 2019 tarihinde <http://www.raipon.info:> <http://www.raipon.info/peoples/evenks/evenks.php> adresinden alındı.

Russian Association of Indigenous Peoples of the North – RAIPON. (2003). Chukchi. Nisan 2019 tarihinde <http://www.raipon.info:> <http://www.raipon.info/peoples/chukchi/chukchi.php> adresinden alındı.

Smolyak, A. (2000). www.etnosy.ru. Nisan 2019 tarihinde Etnosyklopedia: <http://www.etnosy.ru/node/349> adresinden alındı.

UN Human Rights Council – UNHRC. (2007). ‘Report by the Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance’. Doudou Diène.

UN Human Rights Council – UNHRC. (2010). ‘Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights and fundamental freedoms of indigenous peoples’, Situation in the Russian Federation. James Anaya.

UNESCO. (2014, Mayıs 15). UNESCO Atlas of the World’s Languages in Danger. Nisan 2019 tarihinde <http://www.unesco.org:> <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php> adresinden alındı.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

TÜRKİYE’DE SANAYİ 4.0 DÖNÜŞÜMÜNÜN OLANAKLARI VE KISITLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON OPPORTUNITIES AND CONSTRAINTS OF INDUSTRY 4.0:
THE CASE OF TURKEY

Özge ERDÖLEK KOZALⁱ
R. Funda BARBAROSⁱⁱ

Öz

2010 yılı ve sonrasında öncelikle Almanya, ardından ABD ve diğer Avrupa ülkeleri tarafından tartışmaya açılan ve “Sanayi 4.0” olarak adlandırılan “Dördüncü Sanayi Devrimi”nin dünyanın gelecek 50 yılını şekillendirmesi beklenmektedir. Bu yeni sanayi çevrimi ile birlikte, üretim süreçlerinin yeniden yapılanması ve ülkelerin uluslararası işbölümündeki rolleri yeniden tanımlanması beklenmektedir. Bu bağlamda Türkiye’nin üretim süreçlerindeki ve uluslararası işbölümündeki yeni düzene nasıl ekleneceği önemli bir gündem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada ilk olarak, Türkiye imalat sanayi, Sanayi 4.0’ın öncü ülkeleri olarak kabul edilen ülkeler ve imalat sanayinin genel görünümü Türkiye’ye benzer eğilimler taşıyan ülke grupları ile karşılaştırılmaktadır. Çalışmanın bulguları, Türkiye imalat sanayinin düşük, orta-düşük teknoloji içerikli sektörlerde uzmanlaştığını fakat orta-yüksek teknoloji içeren imalat sanayi alt sektörlerinde uzmanlaşma potansiyeli taşıdığını göstermektedir. Bu çalışma ikinci olarak; Türkiye’nin Sanayi 4.0 sürecine eklenme aşamasında kilit öneme sahip imalat sanayi sektörlerinin yapısal sorunlarını değerlendirerek, geleceğe dönük potansiyel ve kısıtlarını ortaya koymakta ve bu doğrultuda politika önerileri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi 4.0, Sanayileşme, Yeni Uluslararası İşbölümü, Teknoloji Yoğun İmalat Sanayi Üretimi, Türkiye.

JEL Sınıflaması: B22, O14, L52, L6.

Abstract

It is expected that the “Fourth Industrial Revolution”, which is called “Industry 4.0” and opened to debate by Germany and then the USA and other European countries in 2010 and afterwards will reshape the international division of labour of the following 50 years. With this new industrial cycle it is expected that production processes will be restructured and the role of countries in the international division of labor will be redefined. It is also an

Makale Gönderim Tarihi:09.04.2019

Makale Kabul Tarihi: 29.05.2019

ⁱ Araç. Gör. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, ozge.kozal@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5542-6290.

ⁱⁱ Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, funda.barbaros@ege.edu.tr, ORCID:0000-0002-3222-2666.

important agenda on Turkey how to incorporate into the Industry 4.0 cycle and new economic order. This study has two main aims. First, Turkey's manufacturing industry will be compared with the leading countries of Industry 4.0 and the other country groups, which show relatively similar economic structures with Turkey. The findings of this study show that although Turkey specialize in low and medium-low manufacturing sectors, she has a potential having a comparative advantage of medium-high manufacturing activities. Secondly, current situation of manufacturing sector will be evaluated regarding technology intensity to assess the potential and constraints in the articulation of Industry 4.0 process and create policy recommendations within this context.

Keywords: *Industry 4.0, Industrialization, New International Division of Labor, Technology, Intensive Production, Turkey.*

JEL Classification: *B22, O14, L52, L6.*

GİRİŞ

Sanayileşme, bir ülkede ya da bölgede imalat sanayi aktivelерinin yükselişini ve dönüşümünü içeren bir sosyo-ekonomik süreç olarak tanımlanmaktadır (O'Brien, 2001:346). İlk kez 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında İngiltere'de su gücü ile mekanizasyon temelinde örgütlenen sanayi faaliyetlerine dayanan yeni birikim modelinin sermaye birikimini görülmemiş bir hızla arttırması; üretimin ve tüketimin sanayi sermayesine dayalı yeni örgütlenme modelinin tüm dünyada en önemli gündem maddesi haline gelmesine, üretimin teknolojik altyapısındaki gelişmelerle de birlikte sanayileşmenin "devrimsel" bir süreç olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Sanayileşme sürecinin kısa sürede başta Avrupa olmak üzere pek çok ülkede dönüştürücü etkiler yarattığı açıktır (Roberts, 1977; Freeman & Louçã, 2001). Freyer (2014) de, dünya tarihinin 19. yüzyılda daha önceki yüzyıllarda olduğundan çok daha büyük bir hızla değiştiğini ve sanayi çağının teknik bilgisine sahip olsun ya da olmasın tüm ülkelerin çok boyutlu bir dönüşüm sürecine girdiklerini vurgulamaktadır.

Buhar gücüne dayanan sanayi üretimini takip eden dönemde, önce elektriğin üretimde kullanılması, ardından tüm ekonominin bilgisayarlı hale gelmesinin üretimin organizasyonunda ve teknik altyapısında, devletin örgütlenme modelinde yarattığı dönüşümler sanayileşmeye ilişkin geniş bir literatürün oluşmasına neden olmuştur (Landes, 1969; Freeman & Louçã, 2001; Freeman & Soete, 2004). Sanayileşme meselesinin, ortaya çıkış ve temel dinamikleri bağlamında oldukça kapsamlı, çok boyutlu ve hatta disiplinlerarası yaklaşımlarla araştırılması gereken bir konu olduğu vurgulanmalıdır. İktisat literatüründe 19. yüzyıl başından itibaren ortaya konan ve 20. yüzyılda teorik ve ampirik çalışmalarla geniş tartışmalar bulan "sanayileşmenin büyümenin motoru olduğu" kabulünün (Kaldor, 1967; Cornwall, 1977) bugün hala devam ettiği ve tartışmalardaki önemini koruduğu gözlenmektedir. Söz konusu kabulün dayanağı, kapitalist düzenin ya da modern toplumun önemli bir göstergesi olarak iktisadi büyümenin (1950'lere kadar kalkınma ile aynı anlamda kullanılmaktaydı) ancak sanayileşme ile mümkün olabileceğine ilişkin genel kanıdır.¹

¹ İmalat sanayinin ekonomik büyümenin motoru (engine of growth) olduğu hipotezinine yönelik tartışmalar, bugün hala pek çok teorik ve ampirik çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır. Örneğin, bkz. GUADAGNO, Francesca; (2016). "The determinants of industrialisation in developing countries, 1960-2005"

Bugün hala önemini koruyan sanayi sermayesine dayanan kapitalist sermaye birikim modeli, tarihsel süreç içinde farklı ülke ve bölgelerde farklı şekillerde yansımış ve daha önce de vurgulandığı gibi bu süreçte dünya ekonomisinde özellikle teknoloji kullanımındaki değişime bağlı olarak hem toplumsal yapıları değiştirmiş hem de üretim süreçlerini yeniden yapılandırmıştır. Daha açık bir ifade ile yaklaşık 500 yıllık dönemde birikim süreçleri değiştikçe, bu süreçlerin niteliği de zamana ve coğrafyaya bağlı olarak değişmiş, değişimin merkezinde bulunan sanayileşmenin bizatihi kendisi de yeni biçim ve içerikler kazanmıştır. Sürecin doğasında var olan bu özelliği sanayileşmeyi; zamana, ülkeye ve uygulayan devletin örgütlenme biçiminin (devletin bireyle, toplumla, doğayla kurduğu ilişkisi formu) niteliğine göre değiştirmekte, farklı ülkelerde ve dönemlerde farklı görüngülerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, sanayileşme süreçlerinin analizi yapılırken, farklı alt dönemler, bölgesel özgüllükler ve küresel ölçekteki değişimlerin etkileri dikkate alınmalıdır ki bu oldukça geniş bir kapsam ve zaman dilimini ele almayı gerektirmektedir. Bu çalışmada ise kapsam, söz konusu değişim sürecinin, “Sanayi 4.0”² ve “Toplum 5.0”³ olarak adlandırılan son çevriminin Türkiye imalat sanayi açısından analizi ile kısıtlanmıştır.⁴

Bu çalışmada, analizin Sanayi 4.0 ile kısıtlanmasındaki temel motivasyon, 2011 yılının sanayileşme açısından, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önemli bir kırılma noktasını işaret etmesidir. Öncelikle Almanya ve daha sonra ABD, İngiltere gibi erken sanayileşmiş ülkelerde yeni bir sanayi çevrimi tartışması yükselmiş ve değer üretiminin en önemli kaynağı olarak görülen sanayileşme farklı bir üretim örgütlenmesi anlayışıyla tüm ülkelerde yeniden gündeme gelmiştir. Sanayi 4.0 kavramı ile özdeşleşen bu süreç, özünde değer zincirlerini oluşturan tüm parçaların otomasyonunu ve sürecin tüm aktörlerinin birbirleri ile entegre olmasını tanımlamak için kullanılmaktadır.⁵ Bu entegrasyon, özünde üretimin nihai tüketiciye ulaşana kadarki tüm adımlarının birbiri ile gerçek zamanlı ve sürekli iletişim içinde olacak biçimde bağlı olmasını ifade etmektedir. Üretim ve tüketim örüntülerinin/biçimlerinin yeniden şekilleneceği bu yeni çevrimle birlikte, finans kapitale dayalı büyümenin sınırlarının görünür hale geldiği 2008 krizinden çıkış yolunun merkez ülkeler tarafından bulunduğu görülmektedir.

2010 sonrasında dünya genelinde sanayinin coğrafi dağılımı değişmiş ve imalat sanayinin yeni lokomotif sektörlerinin (yüksek teknoloji kullanımına dayalı) yoğunlaştığı bölgeler ile eski

(No. 031). United Nations University-Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT); SZIRMAI, Adam; (2012). “Industrialisation as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950–2005”. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(4), ss. 406-420.

² Sanayi 4.0 terimi ilk kez 2011 yılında Almanya’da gerçekleşen Hannover Fuarı’nda kullanılmıştır. Kavram, öncelikle Almanya hükümeti tarafından 2020 yılı yüksek teknolojiye dayalı sanayileşme stratejilerinin ana gündem maddesi olarak ele alınmıştır (Lasi vd., 2014). Sürece ismini veren Almanya, mühendislik geleneğinin de katkılarıyla Endüstri 4.0’ın öncü ülkeleri arasında konumlanmış ancak kısa süre içinde ABD, Japonya, Çin gibi ülkeler Almanya’ya önemli rakipler olarak yükselişe geçmişlerdir.

³ Sanayi 4.0, Almanya tarafından yeni sanayi devrimini tanımlamak için kullanılırken, Toplum 5.0’in ise bu süreci organize edecek toplumu tanımlamak üzere Japonya tarafından kullanılan bir kavramdır (https://www.japan.go.jp/abenomics/_userdata/abenomics/pdf/society_5.0.pdf; http://www.hitachi.com/rev/archive/2017/r2017_06/trends/index.html)

⁴ Hem dönemleme arayışları hem de sanayileşme meselesinin nasıl ele alınması gerektiğine ilişkin bir tartışma için bkz. KOZAL, E. Özge; (2019), Türkiye’de Sanayileşmenin 200 Yıllık Tarihi: Süreklilikler ve Dönüşümler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İzmir.

⁵ TÜSİAD; (2016), Sanayi 4.0: Türkiye’nin Sanayi 4.0 Dönüşümü. İstanbul: TÜSİAD ve BCG Consulting Group, <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/8671-turkiyenin-sanayi-40-donusumu>

çevrimin anahtar sektörü konumunda olan sektörlerin üretime devam ettiği bölgeler arasında yeni bir işbölümü ortaya çıkmıştır. 1990'lı yıllarda, SSCB'nin dağılmasının ardından hızla yayılan küreselleşme dalgasında yükselen piyasa ekonomilerinin sahip oldukları ucuz işgücü avantajı nedeniyle dünya imalat sanayi üretiminin belirli bölümleri erken sanayileşmiş ülkelerden bu bölgelere kaymıştır. 2010'lu yıllarda bu eksen kaymasının yeniden gündeme geldiği görülmektedir. Ancak bu dönemde kayma, ileri teknoloji kullanımına dayalı (robotics, yapay zeka, rejenaratif tıp vb.) imalat sektörlerinin büyük ölçüde erken sanayileşen bölgelerde genişlemesi ve bunun dışındaki imalat sanayi alt sektörlerinin coğrafi yayılımının diğer bölgelere aktarılması biçimini almıştır. Bu yeni çevrimde yüksek katma değer yaratan ve büyümenin motoru haline gelecek bu imalat sanayi faaliyetlerinin erken sanayileşen ülkelerdeki hızlı yükselişi nedeniyle, 2050 yılına kadar katma değer üretiminin büyük kısmının bu ileri teknoloji sektörlerinde gerçekleşeceği açıkça anlaşılmıştır (Kozal, 2019). Dolayısıyla gelecek 30-50 yılın temel problemi; söz konusu değişim sürecinin ülke ve bölgelerde yaratacağı etkilerin öngörülmesi ve bu bağlamda alınacak önlemler ve politika farklılıkları olacaktır da ileri sürülebilir.

2010-2017 yılları arasında, Dünya'da GSYH (gayrisafi yurtiçi hasıla) yıllık ortalama %2,8 büyürken, Dünya'da yaratılan imalat sanayi katma değeri yıllık ortalama %4,4 büyümüştür. 2017 yılında, Dünya GSYH'sinin %54'ü ABD, Çin, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere tarafından yaratılmakta ve bu ülkeler imalat sanayi katma değerinin %18,3'ünü üretmektedirler. 2010 yılında bu altı ülke Dünya imalat sanayi katma değerinin ise %26,05'ini yaratmaktadır. Bu ülkelerin imalat sanayi katma değer üretimine katkılarının azalması, yukarıda sözü edilen yeni çevrimde imalat sanayi faaliyetlerinin coğrafi yer değiştirmesinin bir sonucu olarak kabul edilebilir. Çünkü diğer taraftan Dünya'da 2000-2017 döneminde, yüksek teknoloji ürünü ihracatının GSYH içindeki payı da artmaktadır. Bu altı ülkenin, 2017 yılında imalat sanayi ihracatları içinde yüksek teknoloji ürünü ihracatının payı %16,2 ile %26,7 arasında değişmektedir. Bu ülkelerde imalat sanayinin genel görünümüne ilişkin temel bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Türkiye'nin bu yeni sanayi çevrimine nasıl uyumlanacağı/eklemleneceği önemli güncel bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶ Türkiye'nin Sanayi 4.0 dönüşümünde imalat sanayi alt sektörlerindeki gelişme potansiyeli ve Türkiye'nin eklemleme sürecindeki temel yapısal problemlerini ele alan bu çalışma, gelecek 30-50 yılın kavranmasına ilişkin bir ön değerlendirmedir. Bu amaç doğrultusunda, öncelikle Sanayi 4.0 sektörleri olarak adlandırılan yüksek teknoloji içerikli üretim yapan imalat sanayi sektörlerinin mevcut durumu seçilmiş ülkelerle karşılaştırılmıştır. Buna bağlı olarak da, Türkiye'nin bu yeni çevrimin gerekliliklerine ne ölçüde hazır bulunduğu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise, potansiyeller ve kısıtlar çerçevesinde yapılabilecek politika tasarımlarına ilişkin genel bir değerlendirme yapılmıştır.

⁶ TÜSİAD, "Türkiye'nin Sanayi 4.0 dönüşümü" isimli raporunda, bu dönüşüm ile akıllı ve kendini uyarlayan bir sanayi sürecine duyulan ihtiyacın altını çizmiştir (TÜSİAD, 2016).

1. YÖNTEM

Bu alışma kapsamında, Türkiye'nin Sanayi 4.0 süreçlerine entegrasyonundaki potansiyeller ve kısıtlar iki aşamada analiz edilmektedir. İlk aşamada, Türkiye'de 2000 yılı sonrası sanayileşmenin durumu, 2017 yılında dünya milli hasılasının %54'n üreten başta ABD, Çin, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere olmak üzere OECD ve G-20 lkeleri ile karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. İkinci aşamada, Türkiye'nin Sanayi 4.0 çevrimine eklenme sürecindeki potansiyel ve kısıtları, 2010-2016 döneminde imalat sanayi üretiminin teknoloji yoğunlukları dikkate alınarak analiz edilecektir. Bu bağlamda, ilk olarak; ülkeler yüksek teknoloji içerikli ürün üretimi, çalışan sayısı, ihracat potansiyelleri ve Ar-Ge faaliyetleri bağlamında karşılaştırılacaktır. İkinci olarak, Türkiye imalat sanayi, teknoloji yoğunluklarına göre gruplandırılarak 2010-2016 döneminde girişim sayısı, çalışan sayısı, üretim değeri, ticaret ve Ar-Ge faaliyetleri kapsamında tartışmaya açılacaktır. Burada, imalat sanayinin teknoloji içeriklerine göre kategorizasyonunda, OECD'nin Teknoloji Yoğunlukları Sınıflaması (OECD Classification of Manufacturing Industries based on R&D Intensities, ISIC Rev.3) esas alınmıştır.⁷

Bilindiği gibi, ülkelerin karşılaştırılabilir standartlarda imalat sanayi istatistiklerine ulaşmak oldukça zordur. Verilerin kapsamı, referans dönemleri, hem de hesaplama biçimleri ülkeden ülkeye önemli farklılıklar gösterebilmektedir. Bu farklılıklar göz önünde bulundurularak, bu çalışmada ülkeler arası imalat sanayi karşılaştırmasında büyük lde standardize edilmiş veriler, OECD Structural Analysis (STAN), Dünya Bankası (WB), Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) ve Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma rgt (UNIDO) sanayi istatistiklerinden (UNIDO Industrial Statistics, Versiyon 2017) elde edilmiştir. Türkiye verileri, TÜİK ve Ekonomi Bakanlığı'ndan elde edilmiştir. Analiz kapsamında incelenen değişkenlere ilişkin veriler, ilgili istatistik sağlayıcılar tarafından açıklanan son veriler ile sınırlıdır ve bu nedenle kullanılan değişkene ve ülkelere göre farklılık gösterebilmektedir.

---

⁷ Sınıflama ayrıntıları için bkz. <https://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf>

Tablo 1. En Büyük Altı Ekonomi ve Türkiye: İmalat Sanayi Genel Görünümü (2010-2017)

GSYH'ye göre sıralama (2017)	Dünya Hasılası içindeki pay (% sabit 2010 ABD \$)	GSYH (sabit 2010 ABD \$, milyar)		Mal İhracatı (ABD \$, milyar)		Yüksek teknoloji içerikli mal ihracatı (imalat sanayi ihracatı içindeki pay, %)		Yüksek teknoloji içerikli mal ihracatının GSYH içindeki pay (%, cari ABD \$)		İmalat sanayi katma değeri (cari ABD \$, milyar)		
		2010	2017	2010	2017	2010	2017	2010	2017	2010	2016	2010
Dünya	100	100	65.957	80.078	15.403	17.820	17,5	17,9	2,7	3,5	10.464	14.140
1 ABD	22,7	21,6	14.964	17.305	1.278	1.547	20,0	20,0	1	0,8	117	149
2 Çin	9,2	12,7	6.101	10.161	1.578	2.263	27,5	25,2	6,7	4,4	1.188	930
3 Japonya	8,6	7,7	5.700	6.156	770	698	18,0	16,2	2,1	1,9	302	284
4 Almanya	5,2	4,8	3.417	3.866	1.259	1.448	15,3	16,9	4,6	5,5	273	262
5 Fransa	4,0	3,6	2.643	2.857	524	535	24,9	26,7	3,8	4,2	682	760
6 İngiltere	3,7	3,5	2.441	2.807	416	445	21,0	21,8	2,5	2,6	165	197
16 Türkiye	1,2	1,5	772	1.206	114	157	1,9	2,0	0,2	0,3	304	422

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim: 20.12.2017

2. YÜKSEK TEKNOLOJİYE DAYALI İMALAT SANAYİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

2017 yılında dünya milli hasılasına en fazla katkı yapan ve gelirin %50'den daha fazlasını oluşturan ABD, Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa ve Çin'in, henüz başlangıç aşamasında bulunan Sanayi 4.0 uzun dalgasında, gelecek 30-50 yılın önemli aktörleri olması beklenmektedir. Nitekim bu ülkeler Sanayi 4.0 süreçlerine entegrasyonun iki önemli ölçütü olarak kabul edilebilecek üretimde endüstriyel robotların üretimi ve kullanımı konusunda öncü ülkelerdir. Dünya ekonomisinde sermaye birikiminde temel dönüşümler tarihsel bir perspektifle ele alındığında, İngiltere, ABD, Almanya ve Fransa kapitalist sermaye birikiminin yaklaşık 500 yıllık tarihinin önemli merkez ülkeleri olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya'nın imalat sanayi üretimindeki hızlı yükselişi ve mucize olarak kabul edilen sanayileşme süreci (Johnson, 1982; Lall, 1994), Japonya'nın 20. yüzyılın ortasında uluslararası işbölümü çerçevesinde bir merkez ülke olarak konumlanmasına olanak sağlamıştır. Çin ise, 20. yüzyılın ikinci yarısında dikkat çekici bir büyüme performansı sergilemiş, ülkenin dünya ticaretinden aldığı pay hızla yükselmiştir. Çin'in bu hızlı yükselişi Japonya örneğinde de olduğu gibi mucize olarak ele alınmış, Çin'de büyümenin kaynakları, sanayileşme politikalarının temel yapısı önemli bir tartışma gündemi olarak ortaya çıkmıştır (Lin vd., 2003; Gilboy, 2004; Wu, 2004; Naughton ve Tsai, 2015). Sanayileşme yarışında 20. yüzyılda yükselişe geçen önemli ülkeler olarak ele alınabilecek Çin ve Japonya, bu yönüyle tipik birer "geç sanayileşen ülke"⁸ olarak tanımlanabilir.

⁸ Kavramın İngilizce karşılığındaki "latecomer", sonradan gelen anlamını daha iyi ifade etmektedir. Geç sanayileşen ülke kavramı, çalışmada bu anlamı karşılamak için kullanılmaktadır.

Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi, sanayileşme sũreçleri ve aşamaları ũlkeler/bŕlgeler arasında temel dinamikleri bakımından farklılıklar gŕstermektedir. ũlkeler arası sanayileşme dinamiklerindeki farklılıkların anlaşılabilmesi, konunun çok boyutlu bir bakış açısı ile (iktisadi, kũltũrel, sosyal, kurumsal, coğrafi vb.) ele alınmasını zorunlu kılmaktadır ki bu da oldukça kapsamlı araştırmaları gerektirmektedir. Bu nedenle bu çalışmada yũrũtũlen sanayileşme tartışmasının çerçevesinin, 21. yũzyılın yeni sanayi çevrimi olarak ifade edilen Sanayi 4.0 sũreçleri ile sınırlı olduğu ve çalışmanın temel motivasyonunun, Tũrkiye'nin Sanayi 4.0'a eklemlenme potansiyelini ortaya koymak olduğu yeniden vurgulanmalıdır. Bu nedenle, çalışma kapsamında ŕncelikle Tũrkiye ve Tablo 1'de sunulan ŕncũ ũlkelerin yũksek teknoloji içerikli ũrũn ũretme potansiyelinin karşılaştırılmal olarak ele alınması ve imalat sanayi ũretiminin genel gŕrũnũmũnũn ortaya konması, Tũrkiye'nin sũrece eklemlenme aşamasının anlaşılmasında faydalı olacaktır.

Katma Değer ve ũretim

Çalışma kapsamında ilk olarak seçilmiş ũlkelerde imalat sanayi ũretiminin genel gŕrũnũmũ ortaya konulmuştur. Öncelikle, 2010-2016 dŕneminde Dũnya'da imalat sanayi katma değerinin yıllık ortalama bũyũme hızının (%2,1), -2008 krizinin imalat sanayide yarattığı daralma nedeni ile- 2000-2010 dŕnemine oldukça yakın olduğu (%2) vurgulanmalıdır. İmalat sanayi ũretimindeki bu durgunluğa rağmen, Sanayi 4.0'ın ŕncũ ũlkeleri olarak ele alınabilecek Almanya'da ve Çin'de imalat sanayi katma değerini, Dũnya ve OECD ortalamasının ũzerinde bũyũmektedir. İmalat sanayinde yaratılan toplam katma değer açısından ise, Dũnya imalat sanayi içindeki payı en yũksek olan ũlke Çin'dir. 2015 yılında dũnya imalat sanayi katma değerinin yaklaşık %27,44'ũnũ ũreten Çin, 36 OECD ũyesi ũlkenin ũrettiđi toplam imalat sanayi katma değerinin neredeyse yarısını tek başına ũretebilmektedir.

İmalat sanayi ũretimine katkısı son 6 yılda yıllık ortalama %9.13 bũyũyen Çin'e en yakın olan ũlke 2016 yılı itibari ile ABD'dir ve dũnya imalat sanayi katma değerinin %16,2'sini ũretmektedir. Diğer taraftan, Japonya ve Almanya'da ise imalat sanayi ũretimindeki artış, Çin ve ABD'nin gerisinde fakat dũnya ortalamasının ũzerindedir. Buna gŕre, 2010 yılında ABD yũksek teknolojili imalat sanayi ũretiminin toplam ũretim değerini içindeki payı yaklaşık %23, Fransa'nın %20,8, İngiltere'nin %18,2 ve Almanya'nın %10'dur. 2016 yılı itibari ile Almanya'nın toplam imalat sanayi ũretiminde yũksek teknoloji içerikli ũrũnlerin payı %11,1'e, ABD'nin payı %23,6'ya, Fransa'nın %24'e yũkselmiř, İngiltere'de ise bu oran %17,5'e gerilemiştir.

Tablo 2. İmalat Sanayi Katma Değeri (2010-2016, Sabit 2010 ABD \$, milyar)

	2010	2016	İmalat Sanayi Katma Değeri, Bileşik Yıllık Büyüme Oranı (ABD \$, %)
Çin*	1.924	3.250	9,13
Almanya	682	797	2,63
ABD	1.808	1.914	0,95
İngiltere	218	224	0,47
Fransa	273	296	1,34
Japonya	1.188	1.288	1,36
Türkiye	117	182	7,75
OECD	6.352	7.042	1,73
Dünya	10.464	11.846	2,09

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim: 20.12.2017

*Çin için son ulaşılabilir veri 2015 yılına aittir.

Türkiye, 2016 yılı itibari ile dünya imalat sanayi katma değerinin %1.54'ünü üretmektedir ve imalat sanayi katma değerinin bu büyüme hızı merkez ülkelerin düzeyinin üzerindedir. Fakat imalat sanayi üretimi düzeyleri karşılaştırıldığında, üretim değerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir.

Ticaret ve Gelir

Ülkelerin, bir sektörde yarattıkları katma değer, o ülkelerin üretim kapasitesini ortaya koyması bakımından en önemli göstergelerden biri olarak ele alınsa da yalnızca üretimin niceliksel artışına odaklanmak, ülkelerin dünya ekonomisi içindeki konumlarının anlaşılması için yeterli değildir. Dünya ticaretine katılım düzeyi ve dış ticaretin mal kompozisyonu da, ülkelerin uluslararası işbölümü çerçevesinde dünya ekonomisine nasıl eklenmelerini ortaya koymaları nedeniyle önemli göstergeler olarak kabul edilebilir. Çalışmada, ilk olarak, 2017 yılında dünya milli hasılasına katkıları en yüksek olan ülkeler analize dahil edilmiştir. Ancak çalışmanın araştırmanın temel sorusu, Sanayi 4.0 süreçlerine eklenmenin dinamikleri bağlamında sorulduğu için, yüksek teknoloji içerikli ürün ihracatçısı ülkelerde sanayi üretiminin yapısının genel çerçevesinin çizilmesi de faydalı olacaktır. Bu doğrultuda yapılan değerlendirmede, 2000-2016 döneminde Dünya'da en önemli yüksek teknolojili ürün ihracatçıları sıralanmıştır (Tablo 3).

Tablo 3. En Önemli Yüksek Teknoloji İçerikli Ürün İhracatçıları ve Türkiye (2000-2016, Dünya ihracatı içindeki paylar, %, ABD \$)

	2000	2016
Çin	3,60	21,50
Almanya	7,39	8,22
ABD	17,05	6,64
Singapur	6,38	5,48
Güney Kore	4,69	5,13
Fransa	5,07	4,50
Japonya	11,13	4,03
İngiltere	6,19	2,96
Hollanda	3,88	2,30
Malezya	4,06	2,41
Türkiye	0,09	0,09

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim: 20.12.2017, UNCTAD, Ticaret İstatistikleri

Not: Koyu renk ile gösterilen ülkeler, aynı zamanda dünya milli hasılasına en çok katkı veren altı ülkedir.

Tablo 4. Yüksek Teknolojili Ürün İhracatı ve Kişi Başına Düşen GSYH (2000-2016, cari, ABD \$)

	2000			2016	
	Dünya Yüksek Teknoloji İhracatı İçindeki Pay, %	Kişi Başına Düşen GSYH (cari, ABD \$)		Dünya Yüksek Teknoloji İhracatı İçindeki Pay, %	Kişi Başına Düşen GSYH (cari, ABD \$)
Çin	3,6	959	Çin	21,5	8.117
Almanya	7,4	23.719	Almanya	8,2	42.233
ABD	17,1	36.450	ABD	6,6	57.589
Fransa	5,1	22.364	Fransa	4,5	36.870
Japonya	11,1	38.532	Japonya	4,0	38.972
İngiltere	6,2	27.982	İngiltere	3,0	40.412
Türkiye	0,1	4.317	Türkiye	0,1	10.863

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim: 20.12.2017

Buna göre, çalışma kapsamında ele alınan ve 2017 yılında dünyanın en büyük ekonomileri olan ülkeler, aynı zamanda en önemli yüksek teknoloji içerikli ürün ihracatçılarıdır. Bu bulgu, dünya ekonomisine yüksek teknoloji içerikli, yani yüksek katma değer yaratan ürünlerle eklenmenin önemini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, ülkelerin yüksek teknoloji içerikli ürün ihracat değerleri ve bunun kişi başına düşen milli gelir düzeyi ile ilişkisi de incelenmiştir. 2000-2016 döneminin en önemli dönüşümü, Çin ile ABD arasındaki rol değişimidir. Bu 16 yılda, Çin'in yüksek teknolojili ürün ihracatındaki payında gerçekleştirdiği sıçrama oldukça dikkat çekicidir. Çin'in dünya ihracatındaki payı, 2000 yılında %3,6 iken, 2016 yılında %21,5'e yükselmiştir. Bu değer, 2016 yılında Çin'i takip eden Almanya, ABD ve Singapur'un toplam yüksek teknoloji yoğunluklu ürün ihracat değerinden fazladır. Türkiye ise, dünya ekonomisine yüksek katma değer yaratan, yüksek teknoloji içerikli ürünlerle eklenmenin oldukça uzağında görünmektedir. Türkiye'nin 16 yılda dünya toplam yüksek teknoloji içerikli ürün ihracatındaki payı neredeyse sabit kalmıştır ve bu oran %1'in altındadır.

Çalışan Sayısı

İmalat sanayi çalışan sayısına ilişkin istatistikler, yalnızca yüksek teknoloji yoğunluklu üretim yapan alt sektörlerdeki istihdamını kapsayacak biçimde, çalışmanın yöntem kısmında belirtilen OECD sınıflamasına göre toplulaştırılmış ve Tablo 5'te sunulmuştur. Yüksek teknolojili sektörlerde çalışan sayısına ilişkin analizin kısıtı, Japonya ve Çin için bu sektörlerde ücretli çalışanlara ilişkin istatistiklerin OECD veri tabanında yayınlanmamasıdır. Bu nedenle, bu ülkeler için UNIDO verilerinden yararlanılmıştır. Ancak bu ülkeler için yüksek teknolojili sektörlerle ilişkin çalışan sayısını toplulaştırmayı sağlayacak detaydaki verileri için en son ulaşılabilir veri 2007-2008 yılına aittir. 2008 yılında Çin'de yüksek teknolojili sektörlerde yaklaşık 7 milyon çalışan bulunması ve bu oranın ABD'nin 2010 yılındaki değerinden yaklaşık iki buçuk, Türkiye'nin ise 2015 yılındaki değerinden 96 kat fazla olması Çin'in yüksek teknolojili ürün üreten sektörlerde en fazla istihdam yaratan ülke olduğunu ispatlar niteliktedir. Ayrıca, Çin'in 2008 yılında yüksek teknoloji içerikli sektörlerdeki istihdam kapasitesi, 2010 yılında OECD üyesi ülkelerinin tamamındaki yüksek teknoloji içerikli imalat sanayi alt sektörlerinde ücretli çalışanların toplamından fazladır.

Türkiye ise, altı büyük ekonomi ve OECD ortalaması ile kıyaslandığında, imalat sanayide ücretli çalışan sayısı bakımından Fransa ve ABD gibi merkez ülkelere yakındır. Ancak diğer merkez ülkelerde olduğu gibi, bu ülkelerde de imalat sanayi çalışan sayısı içinde yüksek teknoloji içerikli imalat sanayi alt sektörlerindeki toplam çalışanların oranı Türkiye'ye kıyasla yüksektir.

Tablo 5. Ücretli Çalışan Sayısı (2010-2015, Bin Kişi)

	2010		2015	
	İmalat Sanayi	Yüksek Teknoloji İçerikli İmalat Sanayi	İmalat Sanayi	Yüksek Teknoloji İçerikli İmalat Sanayi
Çin*	83.914	6.912	88.170	-
Fransa	2.635	679	2.514	695
Almanya	6.857	661	7.259	757
Japonya*	9.994	628	9.458	-
İngiltere	2.300	362	2.286	348
ABD	11.741	2.684	12.593	2.786
Türkiye	2.865	-	4.281	72
OECD	54.888	6.748	59.879	7.307

Kaynak: UNIDO Industrial Statistics, Versiyon 2017; OECD Stan; TÜİK

*Yüksek teknoloji içerikli imalat sanayi faaliyetlerinde ücretli çalışan sayısına ilişkin son veri, Çin için 2007 ve Japonya için 2008 yılına aittir.

İmalat sanayide nitelikli işgücü ihtiyacının geleceğine ilişkin bir projeksiyon çalışması yapan Deloitte ve The Manufacturing Institute (2018), ABD'de 2018-2028 yılları arasında imalat sanayinde yaklaşık 4.6 milyon yeni çalışana ihtiyaç duyulacağını ancak yaklaşık 2.4 milyon pozisyonun bu pozisyonlarda çalışacak niteliğe sahip işgücü bulunamaması nedeniyle boş kalacağını vurgulamaktadır. Ayrıca, üreticilerin yüzde 80'inin vasıflı ve yüksek vasıflı işgücü gerektiren üretim pozisyonları için nitelikli işgücünden yeterli başvurunun alınmadığının da altı çizilmektedir (Deloitte & Manufacturing Institute, 2018:3). O halde bu durum, yeni sanayi çevrimi ile birlikte, daha yüksek nitelikli işgücüne ihtiyaç duyulacağını sinyallerini vermekte hem işgücü piyasasının hem de bununla doğrudan bağlantılı olarak eğitim sisteminin yeniden yapılanması gerektiğini göstermektedir. Üretimde çalışan işçiler için STEM (Science, Technology, Engineering, Math) derecesine sahip olmak şimdiye kadar önemli bir gündem maddesi olmasada, yeni sanayi devriminin dijital dönüşümünde bu işçilerin de en azından makineleri programlama, verileri analiz etme becerilerine sahip olmaları beklenecektir.

Araştırma ve Geliştirme Faaliyetleri

Bu bölümde son olarak, yukarıda tartışılan nitelikli işgücü ihtiyacı konusu ile de bağlantılı olarak araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ülkelerin yurtiçi hasıllarından ayrılan paylar ve araştırmacı sayısına ilişkin istatistikler sunulmaktadır (Tablo 6 ve Tablo 7). Araştırma ve geliştirme harcamalarının verimlilik artışlarını hızlandırdığı, büyüme oranlarını arttırdığı ve ülkelere uluslararası rekabet gücü kazandırdığı fikrini destekleyen çok sayıda teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır (Freeman, 1982; Baldwin, 1997; Griffith, 2000). Araştırma ve geliştirme faaliyetlerine yapılan harcamalar, bir ülkede üretimin bilimsel arka planının nasıl

finans edildiğine ilişkin bir genel görünüm sunmakta, ayrıca üretimin teknoloji ile entegrasyon potansiyeline ilişkin de bir eğilim belirlemeye yardımcı olmaktadır.

Ülkelerin GSYH'lerinde Ar-Ge harcamalarının payı dikkate alındığında, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ayrılan paylar, hem de araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ayrılan bütçelerin mutlak büyüklükleri arasındaki önemli farklılıklar olduğu açıkça görülmektedir. 2000 yılında örneğin Çin, yurtiçi hasılasının %0,89'unu Ar-Ge'ye ayırırken, Japonya %2.90'ını ayırmaktadır. Analiz kapsamında ele alınan ülkelerin tamamında, 2000-2015 döneminde GSYH içinde Ar-Ge payı artış eğilimindedir. Ancak, bu ülkeler arasında en düşük yurtiçi hasılaya sahip ve bu gelirden araştırma ve geliştirme harcamalarına en az payı ayıran ülke Türkiye'dir ve Ar-Ge harcamalarının GSYH'den aldığı pay artış eğiliminde olsa da, dönem boyunca bu ülkeler arasında yalnızca Türkiye'nin payı %1'in altında kalmaktadır.⁹

Tablo 6. Araştırma ve Geliştirme Faaliyetlerine Yapılan Gayrisafi Harcamalar (2000-2016, GSYH içindeki pay, %)

	2000	2010	2016
Çin	0,89	1,71	2,10
Fransa	2,09	2,18	2,25
Almanya	2,39	2,71	2,93
Japonya	2,90	3,14	3,14
İngiltere	1,63	1,67	1,69
ABD	2,62	2,74	2,74
Türkiye	0,47	0,80	0,95
OECD	2,12	2,29	2,34

Kaynak: OECD (2019), Gross domestic spending on R&D, Erişim: 29 Ocak 2019

Araştırmacı sayıları bağlamında incelendiğinde, de merkez ülkeler ile Türkiye arasındaki fark net bir biçimde görülmektedir. 2010 yılında, Çin'de 1000 kişi başına düşen araştırmacı sayısı Türkiye'dekinden yaklaşık 4 kat fazladır. Ayrıca bu ülkeler içinde 2000 yılında 100 kişi başına düşen araştırmacı sayısı bakımından Japonya ve ABD ilk iki sırayı alırken, 2010 yılında Çin ve Japonya ilk iki sırada yer almıştır.

Tablo 7. Araştırmacı Sayısı (2000-2016, 1000 çalışan başına)

	2000	2010	2016
Çin	5.844	13.823	15.291
Fransa	6.700	9.057	-
Almanya	6.460	7.996	9.185
Japonya	9.870	10.017	9.956
İngiltere	6.206	8.779	9.186
ABD	7.065	8.479	-
Türkiye	1.220	2.931	3.722
OECD	6.144	7.645	-

Kaynak: OECD (2019), Researchers, Erişim: 29 Şubat 2019

⁹ Bu noktada, 2000-2016 döneminde, çalışma kapsamında analize dahil edilmeyen Güney Kore örneği de önemle hatırlatılmalıdır. Önemli yüksek teknoloji içerikli ürün ihracatçısı ülkelerden biri olan Güney Kore, 2016 yılında gayrisafi yurtiçi hasılasının %4,2'sini araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ayırmaktadır.

Bu noktaya kadar Türkiye, dünyadaki en büyük ekonomilerle karşılaştırılmıştır. Son olarak, Türkiye'nin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerden oluşan ve görece heterojen bir grup olan G-20 içindeki konumu tartışmaya açılacaktır. Bu karşılaştırma, temel makroekonomik göstergeleri Türkiye ile benzer eğilimlere sahip olan ülkelerde Sanayi 4.0'ın gelişme potansiyellerinin karşılaştırılabilmesi açısından önemlidir. 2017 yılında G-20 ülkeleri dünya milli hasılasının %0,55-22,1'ini oluşturan ülkelerden oluşmaktadır. AB Komisyonu ile temsil edilen ülkeler ise milli hasılanın yaklaşık %23,71'ini oluşturmaktadır. Türkiye bir taraftan, G-20 ülkeleri arasında, Arjantin, Suudi Arabistan, Endonezya ve Güney Afrika'dan daha yüksek bir gayrisafi yurtiçi hasılaya sahipken, diğer taraftan imalat sanayi ihracatı içinde yüksek teknoloji ürün ihracatının payı en düşük olan ülke konumundadır. Güney Afrika, Arjantin gibi hem gelir hem de imalat sanayi ihracat potansiyeli düşük olan ülkelerde bile yüksek teknoloji ürün ihracatının toplam ihracattan aldığı pay Türkiye'den daha yüksektir.

Tablo 8. G-20 Ülkeleri ve Türkiye İmalat Sanayi Genel Görünümü (2017)

	Dünya Hasılası içindeki pay (% , sabit 2010 ABD \$)	Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (sabit 2010 ABD \$, milyar)	Mal İhracatı (ABD \$, milyar)	Yüksek teknoloji içerikli mal ihracatı (imalat sanayi ihracatı içindeki pay, %)	Yüksek teknoloji içerikli mal ihracatının GSYH içindeki pay (% , cari ABD \$)	İmalat sanayi katma değeri (cari ABD \$, milyar)
	2017	2017	2017	2016	2016	2017
ABD	22,01	16.673	1.503	19,96	0,82	2.161
İngiltere	3,57	2.705	460	21,83	2,58	241
Almanya	4,9	3.710	1.327	16,91	5,45	760
Arjantin	0,6	456	57	8,79	0,23	83
Avustralya	1,73	1.312	188	14,78	0,38	76
Çin	11,76	8.908	2.273	25,24	4,43	3.591
Fransa	3,66	2.773	506	26,67	4,21	262
Güney Kore	1,68	1.269	527	26,58	8,37	422
İtalya	2,72	2.063	457	7,49	1,5	284
Japonya	7,92	5.996	625	16,22	1,88	1.042
Kanada	2,38	1.803	410	12,93	1,56	
Meksika	1,62	1.223	381	15,29	4,35	197
Suudi Arabistan	0,9	679	204	2,97	0,17	88
Rusya Fed.	2,19	1.658	341	10,72	0,52	188
Brezilya	3,09	2.338	191	13,45	0,54	209
Endonezya	1,3	988	150	5,79	0,42	205
Hindistan	3,04	2.302	267	7,13	0,59	390
Güney Afrika	0,55	419	81	5,29	0,64	41
Türkiye	1,44	1.088	144	2,03	0,25	149
Avrupa Birliği	23,71	17.955	53.92	16,34	3,92	2.512
Dünya	100	75.734	16.614	17,88	3,5	12.418

Kaynak: Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim: 10.10.2018

G-20 ülkeleri, ilk kez 2013 yılında Morgan Stanley tarafından tanımlanan Kırılgan Beşli ülkelerini de kapsamaktadır. Bu ülkeler Brezilya, Hindistan, Endonezya, Güney Afrika ve Türkiye'den oluşmaktadır. Yapılan tanımlamaya göre, bu ülkeler iktisadi büyümelerinin finansmanında istikrarlı ve güvenilir olmayan dış yatırım çekmeye zorludur ve bu nedenle ekonomileri kırılgandır. 2016 yılında Morgan Stanley, Kırılgan Beşliyi bu kez Kolombiya, Endonezya, Meksika, Güney Afrika ve Türkiye ve son olarak 2017 yılında Standard&Poor's Türkiye, Arjantin, Pakistan, Mısır ve Katar olarak sınıflanmıştır (Morgan Stanley, 2013). Burada dikkat çekilmesi gereken nokta, Türkiye'nin son yıllarda Kırılgan Beşli'nin değişmeyen tek üyesi olmasıdır. Bu ülkelerin, ödemeler dengesinde görülen bozulmalar, ülke paralarının aşırı değer kaybetmesi, dış borç oranı, enflasyon gibi göstergeler dikkate alınarak kategorize edildikleri göz önüne alındığında Türkiye'nin son yılların kırılgan ekonomiye sahip ülkeleri arasında yer alması şaşırtıcı değildir.

Yüksek teknoloji içerikli ürün üreten imalat sanayi alt sektörlerine yönelik yatırımların artması ve bir bütün olarak sanayileşme sürecinin temel dinamikleri, yurtiçi ve yurtdışı finansman kaynaklarına erişimle doğrudan ilişkilidir. Türkiye açısından bakıldığında, büyüme dinamikleri büyük ölçüde istikrarsız, kısa vadeli finansal sermaye hareketleri ile şekillenen bir ülkede sanayi atılımı yapmanın, yatırımları reel sektöre yönlendirmenin oldukça güç olduğu söylenebilir. Bu tablo, Türkiye'de hem sanayi yatırımlarının özendirilmesi için uygulanması gereken makroekonomik politikaların gözden geçirilmesi, hem de üretimin ithal girdi bağımlılığının yarattığı üretimin finansmanı sorunsalının nasıl bir finansman ihtiyacı oluşturduğu sorusunun yeniden sorulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

2. SANAYİ 4.0 SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE İMALAT SANAYİ: POTANSİYELLER VE KISITLAR

Yukarıda genel bir çerçevede değerlendirilen Sanayi 4.0 olarak adlandırılan bu yeni teknolojik ve ekonomik paradigma değişimi, Türkiye'de de 21. yüzyıl sanayi dinamiklerine eklenme olanakları ve kısıtları konusunda tartışmaları başlatmıştır.¹⁰ Çalışmanın bu bölümünde, Türkiye'de imalat sanayinin genel görünümü imalat sanayinin teknoloji yoğunlukları esas alınarak tartışmaya açılacaktır. Bu amaçla, Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayınlanan Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistiklerinden elde edilen imalat sanayinde girişim sayısı, çalışan sayısı, üretim değeri, ticaret istatistikleri teknoloji yoğunluklarına göre yeniden sınıflandırılmış ve 2010-2016 yılı karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca, araştırma ve geliştirme faaliyetleri ve yatırım teşviklerine ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Teknoloji yoğunlukları esas alınarak yapılan sınıflamaya göre imalat sanayinin genel görünümüne ilişkin önemli noktalar şöyle özetlenebilir:

Girişim sayısı:

- 2010 yılında imalat sanayinde 259.647 ve 2016 yılında 292.022 girişim bulunmaktadır.
- 2016 yılında bu girişimlerden %58,9'u düşük, %29,9 ise orta-düşük teknoloji yoğunluklu üretim yapmaktadır.

¹⁰ Bu konuda yapılmış kapsamlı çalışmalar için bkz. EŞİYOK, A. Bayram; (2018). Türkiye Sanayi 4.0'e Hazır mı? Sorular-Tespitler-Çözüm Önerileri, HTB Akademi E-Kitapları, İstanbul; TÜRKCAN, Burcu; AKSEKİ, Utku (Ed.); (2019). Endüstri 4.0 ve Türkiye Ekonomisi, Orion Kitabevi, Ankara.

- 2016 yılında orta-yüksek ve yüksek teknoloji yoğun üretim yapan işletmelerin toplam işletmeler içindeki payı ise %11,2 ile sınırlıdır.
- Orta-düşük ve orta yüksek teknoloji yoğunluklu üretim yapan firma sayısı artış 2010-2016 döneminde göstermiştir, ancak bu üretimde düşük teknolojili ürünler üreten yapıyı değiştirecek düzeyde olmamıştır.
- Yüksek teknoloji içerikli üretim yapan girişim sayısı 16 yılda yalnızca %1,22 büyümüş, bu firmaların toplam girişim sayısı içindeki payı ise %0,6'dan %0,5'e gerilemiştir.

Tablo 9. Teknoloji Yoğunlukları Sınıflamasına Göre Girişim Sayısı (2000-2016)

	2010	2016
Düşük	154.736	171.913
Orta-Düşük	78.760	87.452
Orta-Yüksek	24.681	31.169
Yüksek	1.470	1.488

Kaynak: TÜİK, Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Çalışan sayısı:

- 2000 yılında düşük ve orta düşük teknoloji yoğunluklu üretim yapan girişimlerde çalışanlar toplam çalışanların %87'sini, 2016 yılında ise %86,5'ini oluşturmaktadır.
- 2016 yılında, düşük teknoloji içerikli sanayi ürünleri üreten sektörlerde en fazla çalışan giyim eşyalarının imalatı alt sektöründe bulunmaktadır (536.829 kişi). Düşük-orta teknoloji içerikli sanayi üreten girişimlerde çalışan sayısı en fazla fabrikasyon metal ürünleri imalatı (makine ve teçhizat hariç) alt sektöründe (384.232 kişi), orta-yüksek teknoloji içerikli üretim yapan girişimlerde, motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı alt sektöründe (176.154 kişi) ve son olarak yüksek teknoloji içerikli sektörlerde ise, bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatının (37.283 kişi) ölçme, test ve seyrüsefer amaçlı alet ve cihazlar ile saat imalatı alt sektöründe (16.528 kişi) bulunmaktadır.
- Türkiye'nin Sanayi 4.0 çevrimine, giyim eşyaları imalatı alanında uzmanlaşmış bir ülke olarak eklendiği söylenebilir.

Bu tablo, bir önceki bölümde merkez ülkeler açısından tartışmaya açılan nitelikli işgücü yaratma potansiyeli ile birlikte düşünülmelidir. Sanayi 4.0 sürecine entegrasyon, öncelikle bu süreci kavrama ve yönetme becerisine sahip özel eğitimli, nitelikli beşeri sermayeye ihtiyaç duymaktadır.

Tablo 10. Teknoloji Yoğunlukları Sınıflamasına Göre Çalışan Sayısı (2010-2016)

	2010	2016
Düşük	1.346.640	1.763.076
Orta-Düşük	791.150	1.098.268
Orta-Yüksek	256.389	367.551
Yüksek	61.842	80.733

Kaynak: TÜİK, Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Üretim değeri:

- Türkiye’de imalat sanayi üretiminin 2010-2016 dönemindeki bileşik büyüme hızı, 2010 fiyatları ile yıllık ortalama %3.1’dir.
- 2016 yılında yüksek teknoloji içerikli imalat sanayi faaliyetlerinin imalat sanayi üretimine katkısı %0.46, düşük teknoloji içerikli imalat sanayi faaliyetlerinin üretime katkısı %41’dir.
- Düşük teknoloji içerikli sanayide çalışan sayısı bakımından giyim eşyaları sanayide uzmanlaşan Türkiye’de, üretime katkısı bakımından ilk sırada gıda ürünleri imalatı yer almaktadır.

Tablo 11. Teknoloji Yoğunlukları Sınıflamasına Göre Reel Üretim Değeri (2010-2016, TL)

	2010	2016
Düşük	197.454	312.749
Orta-Düşük	200.345	301.946
Orta-Yüksek	66.559	140.605
Yüksek	1.338	3.507

Kaynak: TÜİK, Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Not: Üretim değeri, 2010=100 bazlı yurtiçi üretici fiyat endeksi ile deflate edilmiştir.

Bu tablo, Türkiye’nin kitlesel üretim tekniklerine dayalı Sanayi 2.0’a özgü süreçleri yerleştirmeden, bilgisayar yazılımları, bilgisayar kontrollü yazılım ve tasarımları içeren Sanayi 3.0’ın gereklilikleri ile karşı karşıya kaldığını, 2010’lu yıllar itibari ile de Sanayi 3.0’ın gerektirdiği yapısal reformları tamamlamadan yeni bir sanayi çevrimi ile karşı karşıya kalmasının bir yansımasıdır (Eşiyok, 2018:2). Üretim değerlerindeki artışın eğilimi de bunu destekler niteliktedir. 2010-2016 döneminde düşük teknoloji içerikli ürün üretimi 2010 fiyatları ile neredeyse 1,5 kat artmıştır. Diğer taraftan orta-düşük ve orta yüksek teknoloji içerikli ürünlerin üretimlerindeki artış da göz ardı edilebilecek düzeyde değildir. Üretimin teknoloji yoğunlukları esasına göre yapılan bu analize göre, mevcut üretim yapısı Türkiye’nin yakın gelecekte sanayi 4.0 ile uyumlu olacak yüksek teknoloji içerikli optik araçlar, uzay araçları gibi alanlarda uzmanlaşma olanağının olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak, elektrikli makineler, motorlu taşıtlar gibi orta-yüksek teknoloji içerikli ürünlerde uzmanlaşma potansiyeli taşıdığı söylenebilir.

Dış ticaret:

- 2010 ve 2016 yılında orta yüksek teknoloji içerikli ürün ihracatının, toplam ihracata katkısı en yüksektir.
- Orta-yüksek teknoloji içerikli imalat sanayinin en önemli ihraç kalemi motorlu kara taşıtları ve motorlarıdır. Orta yüksek teknoloji içerikli sanayi ürünleri ihracat değerinin yaklaşık %36’lık bölümü motorlu kara taşıtları ve motorları ihracatından kaynaklanmaktadır.
- Düşük teknoloji içerikli sanayi ürünleri ihracatı hariç, diğer tüm teknoloji yoğunluğu sınıflarında, Türkiye’nin ihracatı ithalata bağlıdır. 2016 yılında, düşük-orta teknoloji grubunda 2016 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı %86, orta-yüksek imalat sanayinde %57,6 ve yüksek teknolojili imalat sanayinde ise yalnızca %18,8’dir.
- Türkiye’nin 1 \$’lık yüksek teknoloji içerikli ürün ihracat edebilmesi, 532 \$’lık yüksek teknoloji içerikli ürün ithal etmesine bağlıdır.

Tablo 12. Teknoloji Yoğunlukları Sınıflamasına Göre Dış Ticaret (2010-2016, Milyon ABD \$)

	2010		2016	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
Düşük	31.114	17.906	40.250	18.416
Orta-Düşük	32.429	40.670	36.894	42.592
Orta-Yüksek	33.115	59.699	42.665	74.030
Yüksek	3.526	19.918	4.590	24.403

Kaynak: TÜİK, Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistiklerinden yararlanılarak yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 13 ise, Türkiye’de ihracatın ithalata bağımlılığının son yıllardaki görünümünü sunmaktadır. İkinci dünya Savaşı’ndan sonra ihracatın ithalatı karşılama oranı sürekli bir gerileme eğilimi içinde olsa da aslında ihracatın ithalata bağımlılığı, Osmanlı İmparatorluğu’ndan bugüne üretimin en temel yapısal sorunlarından biridir ve dönem boyunca izlenen farklı sanayileşme stratejilerinin bu sorunun çözümüne ilişkin yapısal reformları örgütleyememiş olduğu açıktır (Kozal, 2019). Özellikle son yıllardaki döviz kuru istikrarsızlıkları ile birlikte düşünüldüğünde, Türkiye’nin üretiminin ithalata bağımlı yapısının, ülkeyi dış şoklara karşı oldukça kırılganlaştırdığı söylenebilir.

Tablo 13. İmalat Sanayinde Dış Ticaret, (2010-2018, Milyon ABD \$)

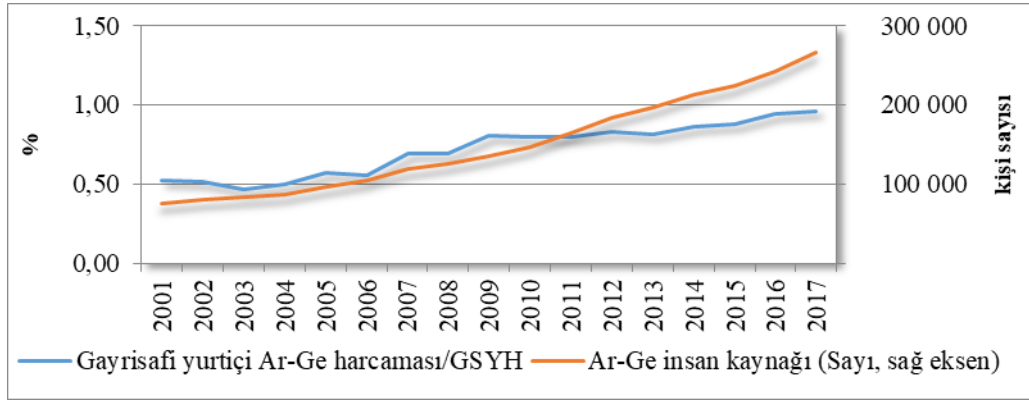
	İhracat	İthalat	İhracat/İthalat (%)
2010	105.467	145.367	72,6
2011	125.963	183.930	68,5
2012	143.194	176.235	81,3
2013	141.358	196.823	71,8
2014	147.059	187.742	78,3
2015	134.390	166.821	80,6
2016	133.596	167.243	79,9
2017	147.138	190.748	77,1
2018	130.548	151.036	86,4

Kaynak: TÜİK; Dünya Bankası, Dünya Gelişmişlik Göstergeleri, Erişim: 25.11.2018

Not: 2017 ve 2018 verileri geçicidir.

Ar-Ge faaliyetleri:

Bir ülkede araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin durumu, o ülkenin eğitim sistemi, demokratikleşme düzeyi gibi pek çok konuda yaratıcı fikirlerin gerçekleştiği ortamın da özelliklerini yansıttığı için önemli bilgiler sunmaktadır. Bu anlamda, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ayrılan pay ve araştırmacı sayısı temel göstergeler olarak değerlendirilebilir. Türkiye’de araştırma ve geliştirme faaliyetlerine milli hasıladan ayrılan pay 1960’lı yılların başından beri %1’in altındadır ve bu oran 2016 yılı itibari ile %0,95’e ulaşmıştır. İsrail, Kore, İsveç, ABD gibi ülkeler ise 2015 yılında milli gelirlerinin yaklaşık %2,5-4,50’luk bir bölümünü araştırma geliştirme faaliyetlerine ayırmaktadır. Türkiye’de araştırmacı sayısı ise, 2000 sonrasında artış eğilimindedir. Fakat 15 yaş üstü toplam nüfus içinde araştırmacı oranına bakıldığında 2017 yılında bu oranın %0,43 olduğu görülmektedir.

Şekil 1. Araştırma ve Geliştirme Faaliyetleri, (2000-2017, % ve Sayı)

Kaynak: TÜİK (2019), Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri Araştırması

Yatırım teşvikleri:

Devletin kaynakların yeniden dağıtımındaki rolünün her ne kadar 1980’li yıllarda devletin iktisadi alandaki rolünün küçülmesi öngörüsü ile giderek azaldığı düşünülse de, özellikle Türkiye gibi yarı çevre ülkelerde devletin kaynak aktarımındaki belirleyici rolü devam etmektedir. Devletin en önemli kaynak aktarım mekanizmalarından biri olan yatırım teşviklerinin genel görünümünün analiz edilmesi, bir taraftan kaynakların sektörel dağılımının, diğer taraftan yabancı sermayenin teşvikli yatırımlarda hangi sektörlere yöneldiğinin anlaşılması için önemlidir.

Tablo 14. Türkiye’de Yatırım Teşviklerinin Dağılımı, (2010-2017, Adet ve Milyon TL)

	Belge Sayısı (Adet)		Yatırım Değeri (milyon TL)	
	2010	2017	2010	2017
Enerji	154	1.105	8.466	12.439
Hizmetler	945	748	24.581	14.695
İmalat Sanayi	1.965	1.045	31.488	13.163
Madencilik	236	70	2.023	809
Tarım	251	75	1.261	704
Toplam	3.551	3.043	67.818	41.810

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı, Teşvik Uygulama ve Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü, 05.06.2017 tarihli veri setinden yazarlar tarafından hesaplanmıştır.

Tablo 14’e göre, imalat sanayiye verilen yatırım teşvik belgeleri ve yatırım tutarının azaldığı görülmektedir. İmalat sanayi teşvikli yatırımları kadar, bu sektörün temel girdilerinden enerjiye ilişkin yatırımların seyri de dikkatle incelenmelidir. Buna göre, imalat sanayideki genel görünümün aksine enerji sektöründe verilen teşvik belgelerinin sayısı ve yatırım tutarı yavaş bir hızla da olsa artış eğilimindedir. Diğer taraftan, 2010’dan 2017’ye ekonominin genelinde dağıtılan teşvik belgesi sayısında ve yatırım tutarında azalma eğilimi söz konusudur. Bu eğilim, 2008 krizinin yarattığı durgunluk ile birlikte anlaşılır olmaktadır.

Toplam teşvikli sabit sermaye yatırımlarının sektörel dağılımı, sermayenin türüne göre (yerli-yabancı) incelendiğinde ise, 2001-2017 yılları arasında yabancı sermaye tarafından yapılan toplam teşvikli yatırımların enerji (%29,3), taşıt araçları (%16,9), ulaştırma (%13,2), sağlık (%6,2) ve ticaret-depolama (%3,7) sektörlerine; buna karşılık yerli sermayenin ise enerji

(%22,9), ulaştırma (%8,8), turizm (%8,1), kimya (%8,9) ve dokuma-giyim (%7,3) sektörlerine yöneldiği anlaşılmaktadır (Kozal, 2019). Bu tablo, yabancı sermayenin Türkiye'deki yatırımlarının hem yüksek katma değer yaratma hem de Sanayi 4.0'ın öncü sektörleri olma potansiyeli taşıyan sektörlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Öte yandan, Türkiye'de ise teşvikli yerli sermaye yatırımları ise hizmetler sektöründeki faaliyetlerde, imalat sanayi yatırımları özelinde ise geleneksel sektörlerden biri olan dokuma ve giyim sanayi ile kimya sanayide yoğunlaşmıştır.

3. TÜRKİYE İMALAT SANAYİNİN SANAYİ 4.0'A ENTEGRASYONDAKİ TEMEL YAPISAL SORUNLARI

Türkiye'de imalat sanayinin genel görünümü, Türkiye'nin yüksek teknoloji içerikli ürün üretme ve dünya ekonomisine yüksek teknoloji içerikli ürün ihracı yoluyla eklemelenmenin uzağında olduğunu göstermektedir. Ancak bu, Sanayi 4.0 sürecinin yarattığı küresel değer zincirinde Türkiye'nin konumunu değiştirmeyeceği anlamına gelmemektedir. Örneğin Uluslararası Robot Federasyonunun 2018 yılı çalıřmaları¹¹, Çin'in en büyük endüstriyel robot satışı gerçekleştiren ülke olduğunu, fakat bu robotları imalat sanayide kullanma oranının ise ABD, Almanya gibi ülkelerin gerisinde kaldığını göstermektedir. Yani Çin, bu çevrime bu robotları üretiminde kullanan bir ülke olarak değil bunların üreticisi ve ihracatçısı olarak eklemelenmiştir. Bu tablo, Çin'in ucuz işgücü avantajını kullanma motivasyonu ile ilişkilendirilebilir (Li vd., 2012; Butollo, 2014).¹² Kapitalist merkez ülkelerin deneyimleri, sanayileşme süreçlerinin organizasyonunun ve yeni sanayi çevrimlerine uyumlanma hızının, dünya sisteme nasıl eklemeneceğine ilişkin geniş kapsamlı bir politika tasarımı gerektirdiğini ortaya koymaktadır.

Türkiye, bugün imalat sanayide düşük ve orta-düşük teknoloji içerikli alt sektörlerin üretiminde uzmanlaşmışken, orta-yüksek teknoloji grubunda ise uzmanlaşma potansiyeli taşımaktadır. O halde, dünyada Sanayi 4.0 sürecinin otomasyona, robotik kodlamaya ve yapay zekâya, sanayide robotların kullanımına dayanan dönüşümleri getirmesi, Türkiye'nin bu teknolojileri kullanarak otomotiv, gıda gibi karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olabileceği sektörlerde bir farklılık yaratarak sürece eklemelenmesini olanaklı kılabilir. Ancak, bu potansiyelin yapısal bir dönüşümle harekete geçirilebileceği de açıktır. O halde, Türkiye'nin bu sürece eklemelenmesinde imalat sanayinin ihtiyaç duyduğu yapısal dönüşüm şu unsurları dikkate almalıdır:

- Dış girdi bağımlılığı

Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) göre Türkiye'nin ithalatı incelendiğinde, 1970 yılında toplam ithalatın %66'sı, 1995'te %70,6'sı, 2017 yılında ise %73,3'ü hammadde ve ara mallarından oluşmaktadır. Yatırım (sermaye) malları ithalatı 1970 yılında toplam ithalatın %25'i, 1995'te %22,7'si ve 2017 yılında ise %14,2'sidir (TÜİK, 2019). Türkiye, tüketim malları ve hammadde (aramalı) ihraç etmek için, hammadde ve ara malları ithal etmektedir. Ayrıca, teknolojinin ithalatı da önemli bir kısıt olarak ele alınmalıdır. Eşiyok

¹¹ Bkz. <https://ifr.org/>

¹² Bu çalışmalarda, Çin'in ucuz işgücüne dayalı rekabet gücünün sonunun gelip gelmediği de tartışmaya açılmaktadır.

(2012), hazırlanacak bir sanayi planında, üretim süreçlerinde kullanılan teknolojinin ithalatını azaltıcı bir sanayi yapısına ulaşmak için önlemler alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Türkiye'nin uzmanlaşma potansiyeli taşıdığı yüksek teknoloji içerikli sanayi ürünlerinin tespiti ve bunların üretiminde kullanılacak hammadde ve ara mallarının ülke içinde üretilebilmesi için bu sektörlere teşviklerin verilmesi ve sektörlerin uluslararası rekabette korunması önemli bir politika aracı olabilir. Ayrıca, üretimin en önemli girdilerinden olan enerjiye yönelik yatırımlar da hızlandırılmalıdır. Buradaki önemli vurgu, yalnızca nihai çıktıya odaklanmak değil, nihai çıktıyı desteklemek üzere tüm ara basamakların üretim süreçlerinin yeniden tasarlanması ve bunların üretimini de yerelleştirmek/bölgeselleştirmektir.

- Teşvik politikalarının tasarımı

Son mevzuata göre, yatırım teşvikleri; bölgesel teşvik, öncelikli yatırımlar, stratejik yatırımlar, büyük ölçekli yatırımlar ve genel teşvikler olmak üzere beş alt kategoride verilmektedir.¹³ Teknik olarak incelendiğinde, genel teşvik uygulamaları hariç, tüm teşvik kategorilerinin yüksek teknoloji içerikli ürünlerin üretilmesine yönelik yatırımları desteklediği görülmektedir. Ancak desteklenen alanlar ve teşviklerin izlenmesine ilişkin bazı önemli noktalara değinmek gerekmektedir. İlk olarak, teşvik belgelerinin verilmesi kadar, yatırımların realize edilmesi ve yatırımın sürdürülebilirliğinin de etkin olarak izlenmesi çok önemlidir. Teşviklerin, “teşvik uygulama ve sürdürülebilirlik izleme sistemi” olarak isimlendirilebilecek bir sistem ile belirli aralıklarla takibinin yapılması ve sonuçlarının araştırmacılarla paylaşılması önemlidir. Bu sayede, yatırımların neden gerçekleşemediğine, ya da neden sürdürülemediğine ilişkin bilgilerin hızlı bir biçimde izlenmesi, kayıt altına alınması ve buna yönelik politikalar geliştirilmesi söz konusu olabilir. İkinci olarak, öncelikli olarak belirlenen sektörlerle yönelik hammadde ve ara malı sağlayan sektörlerle spesifik teşvikler tanımlanmalıdır.

- Eğitim-sanayi koordinasyonu

Yüksek katma değer yaratan üretim süreçleri, yoğun bir Ar-Ge faaliyetini ve bu alanda çalışmak üzere eğitilmiş nitelikli iş gücünü gerektirmektedir. Bu yeni sanayi çevriminde, uluslararası rekabet gücünün en önemli belirleyicilerinden biri, ülkelerin eğitim sistemlerini Sanayi 4.0 süreçlerine uygun hale getirmek üzere attıkları adımlar olacaktır. Dünya'da STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) eğitiminin yükselişi, yeni sanayi devriminde olduğu gibi “Eğitim 4.0” söylemlerini gündeme getirmiş; bütüncül eğitim anlayışının okul öncesi eğitimden doktora eğitimine kadar tüm süreçlere yerleştirilmesi gerektiği tartışmaları hız kazanmıştır (Freeman, 2014). 21. yüzyılın yeni sanayi devrimi, yapay zekanın yükselişi, giderek daha entegre hale gelen dünya ekonomisini anlamada mevcut eğitim sistemleri yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, STEM anlayışı ile yeniden yapılandırılmayan eğitim sistemlerinin, bugünün koşullarını yakalamada yetersiz kalacağı açıktır. Sanayinin ihtiyaçları doğrultusunda uzmanlaşmış kişilerin yetiştirilmesine dayanan bu sistemde müfredatların yeni sanayi çevriminin ihtiyaçları doğrultusunda oluşturulması gerekmektedir. Örneğin, bazı liselerin Türkiye'de bölgesel uzmanlaşmaya dayalı olarak belirlenen öncelikler çerçevesinde farklı konulara ve çalışma alanlarına odaklanması söz konusu olabilir (Yüce & Barbaros, 2016:3-5).

---

¹³ Bkz. <https://www.tim.org.tr/tr/ihracat-yatirim-tesvikleri-yatirim-tesvik-sistemi.html>

- Kurumsal ve hukuki düzenlemeler

İktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında kurumların önemi tartışması, özellikle Acemoğlu ve Robinson (2014) ile yeniden canlanmış, kapsayıcı ekonomik ve siyasi kurumların önemine tüm dünyada tartışmaya açılmıştır. Bir ülkede, yaratıcılık ve girişimcilik ortamı, özellikle fikri mülkiyetin iyi korunduğu toplumlarda hızla gelişebilmektedir. O halde, sınai mülkiyet kanununun özellikle patentleri özendirici bir kurumsal çerçeve yaratması çok önemlidir. Fikri mülkiyet haklarının korunmasında ve yaratıcılık ortamını iyileştirme konularında, Sanayi 4.0 ile uyumlu düzenlemeler yapılması oldukça önemlidir. Yeni teknolojilerin gelişme ve yaygınlaşmasının kurumsal düzeyde yeni ihtiyaçları doğurması nedeni ile kurumsal ve hukuki dönüşümün hızlandırılması ve tüm bu süreçlerin şeffaf ve dinamik bir biçimde örgütlenmesi gerekmektedir.

5. SONUÇ YERİNE: YENİ SANAYİ DEVRİMİNİ İÇİN SANAYİ POLİTİKALARININ TASARIMI NASIL OLMALIDIR?

Sanayi Devrimi'nden bu güne dek sanayileşmenin, gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınmasındaki rolü tartışılmaktadır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen günlerde sosyalist ülkelerle birlikte, gelişmekte olan ülkelerin en temel toplumsal amaçlarından biri olarak ortaya çıkan sanayileşme meselesinin, kalkınma için bir ön koşul olup olmadığı konusu da dönemin en önemli tartışma alanlarından biri olmuştur. Dünya'da sermaye birikim süreçleri ve üretim felsefesi küreselleşme ile birlikte yeniden yapılanmaktadır. Sovyetlerin yıkılışının ardından iki kutuplu dünyadan, ABD egemenliğindeki tek kutuplu dünyaya geçiş, sanayi sermayesinin birikimini erken sanayileşen ülkelere Çin, Hindistan ve Kuzey Avrupa ülkeleri gibi yükselen piyasa ekonomilerine kaydırmıştır. Sanayileşmede görülen bu mekânsal yer değiştirme eğilimi, üretimin uluslararasılaşması ve uluslararası iş bölümünün yeniden yapılandırıldığı sinyaldir.

Tarihsel gelişim süreci içinde erken sanayileşmiş ülkelerin büyüme stratejileri, farklı dış ticaret politikalarına dayalı politikalar genel düzlemde, ithal ikameci ve ihracata yönelik olmak üzere ayrılmaktadır. Literatürdeki tartışma sıklıkla bu iki stratejinin birbirine karşıtlığı üzerinden ilerlemektedir, ancak ithal ikameci model ile ihracata yönelik model birbirine karşıt ya da alternatif stratejiler değildir. Esasen bu iki strateji ülke şartlarının uygun olması durumunda birbirini tamamlamakta ve birlikte uygulanmaktadır (Barbaros & Kozal, 2017:183). Nitekim erken sanayileşmiş ülkelerin kalkınma modelinin bu iki stratejinin birleşiminden/biraradallığından oluştuğuna ilişkin gözlemler bulunmaktadır. Buna rağmen özellikle neo-liberal politikaların gelişmekte olan ülkelere uygulandığı 80'li yıllarda, iki stratejinin bu tamamlayıcı özelliğine dikkat edilmemiş tam aksine birbirine alternatif olarak sunulmuştur. Gelişmekte olan ülkelere uygulanan neo-liberal politikaların genel olarak başarısızlığında, politika ve modeller konusundaki bu fikri karışıklığın da etkisi bulunmaktadır. Çünkü modellerin tamamlayıcılık özellikleri bir tarafa itilip, karşıt olarak tasarlandığında; sanayileşme konusunda sıçrama yaptıracak politika bileşenleri ya ülkeye özgü koşullar dikkate alınmadan ya en gerekli olanlar ihmal edilerek ya da kurumsal eşgüdüm sağlanamadığı için kaynaklar israf edilerek uygulanmakta, bunların sonucunda sanayileşme söylem olarak sürdürülse de uygulamaya geçirilememekte hatta mevcut kazanımlar da kaybedilebilmektedir.

Dolayısı ile Sanayi 4.0 süreçlerine entegrasyon bu iki stratejinin biraradalığını esas alarak tasarlanacak bir büyüme stratejisi ile kavranmalıdır.

2000’li yıllarda özellikle gelişmiş kapitalist ülkelerin bir sanayisizleşme (de-industrialization) sürecine girdikleri ve bu nedenle büyüme trendinin sonuna geldiği de önemli bir tartışma konusu olarak gündemdedir (Rodrik, 2007, 2008). Dolayısı ile büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilirliğinin temel dinamiğinin bugünün küreselleşmiş dünyasına uygun bir sanayileşme çerçevesi çizmek olduğu konusu tekrar dikkate değer hale gelmiştir. Bu nedenle, sürdürülebilir bir büyüme ve kalkınmanın, iyi organize edilmiş sanayi politikalarına ve sanayileşme stratejilerine ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Bu bağlamda, sanayileşme dinamiklerinin hangi eksenlerde tartışılması gerektiğine ve ele alınması gereken politika değişkenlerine ayrı bir vurgu yapılmalıdır.

Temel makroekonomik değişkenlerin yanında, sanayileşme sorunsalının analizinde, ele alınması gereken politikalardan ilki, yatırım teşvik sisteminin uygulanma biçimidir. Teşvik sistemlerinin genel özelliği, kamunun özel sektöre doğrudan ya da dolaylı aktaracağı kaynakların miktarını, sektör tercihlerini ve koşullarını içermesidir ve kaynakların hangi sektörlerle ve ne şekilde transfer edileceğine ilişkin politika tercihlerini yansıtmıştır. Sanayileşmenin ikinci önemli değişkeni, bilim/teknoloji ve beşeri sermayeye ilişkin politika tasarımlarıdır. Sanayileşme, teknolojik ilerleme ve beşeri sermaye arasında çok yüksek düzeyde bir karşılıklı belirleyicilik söz konusudur. Ulusal yenilik kapasitesinin artırılması için öncelikle temel bilimler alanında yetişmiş işgücünün niteliğinin artırılması, bunun için de sermaye ve teknolojinin geniş bir tabana yayılması, ulusal yenilik ve teknoloji ağlarının genişletilmesi gerekmektedir. Beşeri sermaye (insan sermayesi) kavramı, literatürde büyüme ve kalkınmanın sürükleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Son 30-40 yıldır, bir ülkenin sahip olduğu makine ve teçhizat sayısının, sanayileşmenin derecesi olarak ele alınması neredeyse gündemden düşmüş, nitelikli işgücü yetiştirme konusunda yeni politika tasarımları yapmak bir gereklilik haline gelmiştir. Sanayileşme politikasıyla birlikte bilim ve teknoloji politikalarına ağırlık verilmemesi, yatırımların araştırma ve geliştirme yönünde kanalize edilmemesi sadece ileri teknoloji kullanımına dayalı sanayi üretimini engellemektedir, bu nitelikli beşeri sermaye yetişmesine yönelik de bir engeldir. Sanayileşme politikalarının üçüncü bileşeni ise, kurumlar ve demokrasinin nasıl yapılandığı ve işlediğidir. Sanayileşme, kurumsal alt yapıdan ve toplumun içinde bulunduğu demokratik düzlemden bağımsız düşünülemez. Kurumsal alt yapının ekonomik gelişmişlik üzerine etkileri tartışması yeni değildir ancak son yıllarda uluslararası literatürde, analiz edilen ülkelerin iktisadi ve sosyal dönüşümlerine etki eden faktörlerin incelenmesinde idari ve kurumsal altyapının varlığı, şeffaflığı, etkinliği ve sürekliliği gibi konulara geniş yer verilmekte ve yapılan pek çok çalışmada; kurumların güçlü olduğu ülkelerde fiziki ve beşeri sermayenin daha hızlı biriktiğine ve var olan fiziki ve beşeri sermayenin daha verimli kullanabildiğine, yeni teknoloji geliştirme ve var olan teknolojik kapasiteyi kullanabilme becerisine de yine bu ülkelerin sahip olduğuna dikkat çekilmektedir (Acemoğlu & Robinson, 2014:138-157).

Sanayi 4.0, sermaye birikim süreçlerinin, teknolojinin bizatihi kendisinin, devletlerin örgütlenme modellerinin ve hatta çevresel sürdürülebilirliğin yeniden tanımlanmasını gerektirecektir. Bu yeni çevrime entegrasyon; dünya ekonomisi ile eklemlenme biçiminden, üretimin yapısal sorunlarına, nitelikli insan sermayesi yetiştirme ve eğitimin organizasyonuna, devletin kaynak aktarım mekanizmalarından demokrasi ve kurumların nasıl işlediğine kadar

pek çok faktör tarafından belirlenen bir süreçtir ve bugün bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte dönüşümün yayılması hız kazanmıştır. Türkiye’de imalat sanayinin mevcut yapısı incelendiğinde, üretimin düşük, orta-düşük ve üretimi büyük ölçüde gıda ve otomotiv sektöründen beslenen orta-yüksek teknoloji içerikli endüstriyel üretimde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu tabloda, Türkiye’nin ileri teknoloji kullanımı ile üretilmesi mümkün olan ileri teknolojilerin (yapay zeka tasarımı, robot ve cobotların üretimi gibi) Sanayi 4.0’ın kilit sektörlerinde bir üretici olarak kısa dönemde bir atılım göstermesi zor görünmektedir. Ancak, bu Türkiye’nin Sanayi 4.0’ın yaratacağı yeni uluslararası iş bölümünde mevcut konumunu değiştiremeyeceği anlamına gelmemektedir. Türkiye, robot ithal eden bir ülke olabilir, ancak burada önemli olan küresel değer zincirine Sanayi 4.0’ın öncü sektörlerinden uzmanlaşma potansiyeli taşınan (örneğin otomotiv ve gıda sanayi alt sektörlerinde Sanayi 4.0’ın araçları kullanılarak yapılacak yenilikçi tasarımlar bunun bir örneği olarak gösterilebilir) alt sektörler ile eklemlenme konusunda bir atılım göstermesidir. Bu öncelikle, ülkenin uzmanlaşma eksenlerinin belirlenmesini gerektirmektedir. Bu sayede, sektörel seçicilik esaslı bir sanayileşme programı aracılığı ile ilgili sektörlerin ihtiyaçlarına yanıt verebilecek üretimin gerçekleştirilebilmesi için gerekli ekosistemin yaratılmasını sağlayacak uzun dönemi esas alan yapısal reformlar uygulanabilir.

KAYNAKLAR

- Acemoğlu, Daron; James Robinson, (2014), *Ulusların Düşüşü: Güç, Zenginlik Ve Yoksulluğun Kökenleri*. Doğan Kitap, İstanbul.
- Baldwin, R. John; (1997), *The Importance of Research and Development for Innovation in Small and Large Canadian Manufacturing Firms*. Research Paper Series Analytical Studies Branch, Ottawa.
- Barbaros, R. Funda ve Özge E. Kozal; (2017), “Planlamanın Başarısızlığı: Kalkınma Miti ve Sanayileşmenin Düşüşü”. iç. E. R. Barbaros, & E. J. Zurcher (Ed.) *Modernizmin Yansımaları: 1980’li Yıllarda Türkiye*, Efil Yayınevi, Ankara, ss. 105-160.
- Butollo, Florian; (2014), *The End of Cheap Labour? Industrial Transformation and “Social Upgrading” in China*, Vol. 9. Campus Verlag, Frankfurt-Newyork.
- Cornwall, John; (1977), *Modern Capitalism. Its Growth and Transformation*, St. Martin’s Press, NewYork.
- Deloitte and Manufacturing Institute; (2018), *2018 Deloitte and The Manufacturing Institute Skills Gap and Future of Work Study*. Deloitte and Manufacturing Institute.
- Dünya Bankası; (2019), *Dünya Gelişmişlik Göstergeleri*, <https://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>
- Eşiyok, B. Ali; (2012, Ekim 17), Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerin Sanayileşme Performansı. *Dünya Gazetesi*, <https://www.dunya.com/gundem/turkiye-ve-secilmis-ulkelerin-sanayilesme-performansi-haberi-188398>, Erişim: 29.01.2019.
- Eşiyok, B. Ali; (2018), *Türkiye Sanayi 4.0’e Hazır mı? Sorular-Tespitler-Çözüm Önerileri*, HTB Akademi E-Kitapları, İstanbul.

- Freeman, Christopher; (1982), *The Economics of Industrial Innovation. University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship*, <https://ssrn.com/abstract=1496190>.
- Freeman, Brigid, Simon Marginson & Russell Tytler (Ed.); (2014), *The age of STEM: educational Policy and Practice Across The World in Science, Technology, Engineering And Mathematics*, Routledge.
- Freeman, Christopher ve Francisco Louçã; (2001), *As time goes by: From the industrial revolutions to the information revolution*. Oxford University Press.
- Freeman, Christopher ve Luc Soete; (2004). *Yenilik İktisadı*. (Çev.) E. Türkcan, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- Freyer, Hans; (2014), *Sanayi Çağı*. (Çev.) B. Akarsu ve H. Batuhan, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Gilboy, George J.; (2004), "The myth behind China's miracle". *Foreign Affairs*, 83(4), ss. 33-48.
- Guadagno, Francesca; (2016), *The determinants of industrialisation in developing countries, 1960-2005* (No. 031). United Nations University-Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (MERIT).
- Griffith, Rachel; (2000), *How Important Is Business R&D for Economic Growth and Should the Government Subsidise It?* The Institute for Fiscal Studies, IFS Briefing Notes, No:12, London.
- Johnson, Chalmers; (1982), *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy: 1925-1975*. Stanford University Press, Stanford.
- Kaldor, Nicholas; (1967), *Strategic Factors in Economic Development*, Cornell University, Ithaca.
- Kozal, E. Özge; (2019), *Türkiye'de Sanayileşmenin 200 Yıllık Tarihi: Süreklilikler ve Dönüşümler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Landes, S. David; (1969). *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lall, Sanjaya; (1994), "The East Asian miracle:Does the bell toll for industrial strategy?". *World development*, 22(4), ss. 645-654.
- Lasi, Heiner; Peter Fettke; Hans-Georg Kemper; Thomas Feld & Michael Hoffmann (2014), "Industry 4.0". *Business & information systems engineering*, 6(4), ss. 239-242.
- Li, Hongbin; Lei Li, Binzhen Wu & Yanyan Xiong (2012), "The end of cheap Chinese labor". *Journal of Economic Perspectives*, 26 (4), ss. 57-74.
- Lim, David; (1983), "Fiscal Incentives and Direct Foreign Investment in Less Developed Countries." *The Journal of Development Studies*, 19(2), ss. 207-212.
- Lin, Justin Yifu, Fang Cai & Zhou Li; (2003), *The China Miracle: Development Strategy and Economic Reform*. Chinese University Press.
- Morgan Stanley; (2013, Aralık 3), *Elections 2014: How Fragile are the "Fragile Five"?* *Investment Management*.
- Naughton, Barry ve Kellee S. Tsai (Ed.); (2015), *State Capitalism, Institutional Adaptation, and the*

Chinese Miracle. Cambridge University Press, Cambridge.

O'Brien, K. Patrick; (2001); "Metanarratives in Global Histories of Material Progress", *International History Review*, 23(2), ss. 345-367.

OECD (2019); Researchers, doi: 10.1787/20ddfb0f-en, 29 Ocak 2019

OECD (2019); Gross Domestic Spending on R&D, doi: 10.1787/d8b068b4-en, 29 Ocak 2019

OECD (2019); Stan Database, <http://www.oecd.org/industry/ind/stanstructuralanalysisdatabase.htm>

Pamuk, Şevket; (2014), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.

Roberts, John Morris; (1977), *A General History of Europe 1880-1945*. A Longman Paperback, Londra ve New York

Rodrik, Dani; (2007), "Industrial Development: Some Stylized Facts and Policy Directions. Industrial Development for the 21st Century", *Sustainable Development Perspectives*, ss. 7-28.

Rodrik, Dani; (2008); "The Real Exchange Rate and Economic Growth", *Brooking Papers on Economic Activity*, 2, ss.365-412.

Rodrik, Dani; (2011), *Akıllı Küreselleşme*. (Çev.) B. Aksu, Efil Yayınevi, Ankara.

Szirmai, Adam. (2012), "Industrialisation as an Engine Of Growth in Developing Countries, 1950–2005". *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(4), ss. 406-420.

Türkcan, Burcu ve Utku Akseki (Ed.), (2019), *Endüstri 4.0 ve Türkiye Ekonomisi*, Orion Kitabevi, Ankara.

TÜİK; (2019), *Yıllık Sanayi ve Hizmet İstatistikleri*, <http://www.tuik.gov.tr>.

TÜİK; (2019), *Araştırma-Geliştirme Faaliyetleri Araştırması*, <http://www.tuik.gov.tr>.

TÜSİAD; (2016), *Sanayi 4.0: Türkiye'nin Sanayi 4.0 Dönüşümü*. TÜSİAD ve BCG Consulting Group, İstanbul, <https://www.tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/8671-turkiyenin-sanayi-40-donusumu>.

UNIDO; (2018), *INDSTAT 2 Industrial Statistics Database at 2-digit level of ISIC Revision 3*. Vienna. <http://stat.unido.org>

Wu, Yanrui; (2004), *China's Economic Growth: A Miracle with Chinese Characteristics*. Routledge.

YÜCE, Uğur ve Funda BARBAROS; (2016), "Türkiye'nin Küresel Rekabet Gücünün Arttırılması için İlk Adım: "S.4 Liselerinin Kurulması". Özet Kitap.http://www.ozetkitap.com/kitaplar/turkiyenin_kuresel_rekabet.pdf, 29.01.2019

Zee, Howell H., Janet G. STOTSKY & Eduardo LEY; (2002), "Tax incentives for business investment: a primer for policy makers in developing countries". *World development*, 30(9), ss. 1497-1516.

DÖVİZ KURU RİSKİ VE BELİRLEYENLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

FOREIGN EXCHANGE EXPOSURE AND ITS DETERMINANTS:
THE CASE OF TURKEY

Aydanur GACENER ATIŞⁱ

Deniz ERERⁱⁱ

Aslı AKINⁱⁱⁱ

Öz

Bu çalışmada, Türkiye ekonomisinde 2000Q1-2018Q2 döneminde reel efektif döviz kuru riskinin belirlenerek, söz konusu riski ortaya çıkaran makroekonomik değişkenlerin etkileri analiz edilmiştir. EGARCH ve EKK yöntemlerinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda elde edilen analiz bulgularına göre, reel efektif döviz kurunda meydana gelen şokların etkisinin yaklaşık 272 gün sürdüğü ve negatif şokların reel efektif döviz kuru oynaklığı üzerinde pozitif şoklara göre daha etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca, Türkiye’de döviz kuru riskini portföy yatırımları, cari açık ve merkez bankası rezervleri pozitif etkilerken; doğrudan yabancı yatırımların istatistikî olarak anlamlı bir etkisi saptanmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru Riski, Reel Efektif Döviz Kuru, EGARCH Modeli.

Abstract

In this study, real effective exchange rate risk was determined and the effects of macroeconomic variables that cause so-called risk were analyzed for the period of 2000Q1-2018Q2 in Turkey. For this purpose, EGARCH and OLS models were used. The empirical findings of the study suggested that effects of the shocks in real effective exchange rate continued approximately 272 days and negative shocks affected real effective exchange rate volatility more than positive shocks. Besides, a positive relationship between exposure and portfolio investments, current account deficit and central bank reserves, while there was a negative relationship between exposure and foreign direct investments.

Keywords: Foreign Exchange Exposure, Real Effective Exchange Rate, EGARCH Model.

Makale Gönderim Tarihi: 24.05.2019

Makale Kabul Tarihi: 17.06.2019

ⁱ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, aydanur.gacener@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4165-9683.

ⁱⁱ Dr., denizerer1987@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9977-9592.

ⁱⁱⁱ YL., Ege Üniversitesi, SBE., İktisat Anabilim Dalı, asliakin6819@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0652-7615.

1. GİRİŞ

İstikrarlı bir döviz kuru ve piyasası, ülkelerin ekonomik faaliyetleri ile finansal istikrar ve fiyat istikrarı açısından önem arz etmektedir. Uluslararası düzeyde faaliyet gösteren kişi, firma ve sektörler ekonomik işlemleri dolayısıyla birtakım risklere maruz kalmaktadırlar. Risk, beklentiler dışında gelişen ve sonucunda olumlu ya da olumsuz bir duruma yol açan olaylar bütünüdür. Ekonomik karar birimleri döviz kuru riski, ülke riski, kredi riski, faiz oranı riski, piyasa riski, likidite riski, açık pozisyon riski gibi çeşitli riskler ile karşılaşabilirler. Bu risklerden döviz kuru riski özellikle uluslararası ticaret ve finans alanında faaliyet gösteren kişi ve kuruluşların sıklıkla karşılaştığı bir risk türüdür. Döviz kurlarında meydana gelen beklenmedik değişim ya da oynaklığın (volatilite) yarattığı olumsuz etki şeklinde tanımlanan döviz kuru riski, belli bir dönemde, belli bir döviz cinsinden beklenen nakit girişlerinin beklenen nakit çıkışlarından farklı olması durumunda ortaya çıkarak; ulusal paraların döviz piyasalarında karşılıklı olarak değer kazanması ya da kaybetmesine dayanır. Dış ticaret hacminin artması, para ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonucu gelişen uluslararası finans piyasalarında artan döviz kuru riski ekonomide büyük dalgalanmalara yol açabilmektedir. Bu yönüyle döviz kurunda meydana gelen ani ve büyük oranlı oynaklıklar tüketiciler, üreticiler ve karar alıcılar için son derece önemli bir konudur.

Bir ülkede döviz kurundaki oynaklığın varlığı esnek kur sistemine bağlıdır. Diğer taraftan ülkenin cari açık düzeyi, portföy yatırımları, merkez bankası resmi rezervleri ile doğrudan yabancı yatırımları da söz konusu risk düzeyini belirleyen ya da etkileyen değişkenler arasındadır. Bu çalışmada, 2000Q1 –2018Q2 döneminde, Türkiye’de reel efektif döviz kuru oynaklığı incelenerek, söz konusu oynaklığı etkileyen faktörler analiz edilmiştir. Bu kapsamda, çalışmanın giriş kısmını izleyen ikinci kısımda döviz kuru oynaklığını ve bu oynaklığı etkileyen faktörleri inceleyen literatür özetlerine yer verilmiştir. Üçüncü kısımda, döviz kuru oynaklığını temsilen kullanılan reel efektif döviz kurunun oynaklık yapısı belirlenerek, bu oynaklığı etkileyen faktörler analiz edilmiştir. Dördüncü kısımda söz konusu analiz bulguları değerlendirildikten sonra, sonuç kısmında ekonomide ortaya çıkan gelişmeler analiz sonuçları bağlamında değerlendirilerek, politik önermeler sunulmuştur.

2. LİTERATÜR

1973 yılında Bretton Woods Sisteminin çökmesinden sonra dünya genelinde esnek döviz kuru sistemine geçilmesiyle birlikte, döviz kuru oynaklığı ve bu oynaklığı etkileyen faktörlerin incelenmesine yönelik çalışmalar önem kazanmaya başlamıştır. Bu doğrultuda, ilk olarak Bollerslev (1987) 1 Mart 1980-28 Ocak 1988 dönemi için İngiliz poundu/ABD doları ve Alman markı/ABD doları günlük döviz kurlarının oynaklığını ARCH ve GARCH modellerini kullanarak araştırmıştır. Hsiesh (1988), İngiliz poundu, Kanada doları, Alman markı, Japon yeni ve İsviçre frankı döviz kurları için Ocak 1974-Aralık 1983 dönemine ilişkin günlük veriler kullanarak, söz konusu döviz kurlarının istatistiksel özelliklerini incelemiştir; döviz kurlarının dağılımının sadece haftanın günleri için değil, aynı zamanda ortalama ve varyanslarının da zamana göre değiştiğini göstermiştir. Daha sonra Hsiesh (1989), bir önceki çalışmasını geliştirerek, ARCH modeline ilaveten GARCH ve EGARCH modellerini de kullanarak Ocak 1974-Aralık 1983 dönemi için günlük İngiliz poundu, Kanada doları, Alman markı, Japon yeni ve İsviçre frankı döviz kurlarının oynaklıklarını araştırmış, çalışmanın

sonucunda GARCH(1,1) ve EGARCH(1,1) modellerinin günlük döviz kuru hareketlerindeki koşullu değişen varyansın ortadan kaldırılmasında oldukça başarılı olduklarını; bununla birlikte EGARCH modelinin GARCH modelinden daha iyi bir performans gösterdiğini ifade etmiştir. Bundan sonra gerek uluslararası (Hasan ve Wallace, 1996; Brooks ve Burke, 1998; Thorlie vd., 2014; Ogutu vd., 2018) gerekse ulusal (Güloğlu ve Akman, 2007; Gr ve Ertuğrul, 2012; Sağlam ve Başar, 2016) literatürde döviz kurlarındaki oynaklığı araştıran birçok çalışma gerçekleştirilmiştir.

Literatürde döviz kuru oynaklığının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini araştıran çok sayıda çalışma olmasına rağmen, döviz kuru oynaklığını etkileyen faktörlerin belirlenmesine yönelik çalışmalar daha sınırlıdır. Söz konusu literatür incelendiğinde, ekonominin açıklık düzeyi, yurtiçi ve yurtdışı para arzı, döviz kuru rejimi, faiz oranları, merkez bankası bağımsızlığı, çıktı düzeyi, enflasyon oranı, cari açık düzeyi, portföy yatırımları, doğrudan yabancı yatırımlar gibi çok sayıda faktörün döviz kurunda oynaklığa neden olduğu saptanmıştır. Her faktörün döviz kuru oynaklığını etkileme derecesi, ülkelerin kendi ekonomik koşullarına bağlıdır. Bununla birlikte, gelişmekte olan ekonomiler söz konusu faktörlerden daha fazla etkilenmektedirler.

Konuya ilişkin literatüre göre, Hau (2002), 48 lke ve 1980-1998 dönemi için ekonomik açıklık düzeyinin döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisini incelemiş ve ekonomik açıklık düzeyindeki artışın döviz kuru oynaklığını azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Stancik (2007), Ocak 1999-Aralık 2004 döneminde ek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya için TARARCH modeli kullanarak gerçekleştirdiği çalışmasında, ekonomik açıklık ve esnek döviz kuru rejiminin döviz kuru oynaklığı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu saptamıştır. Villavicencio ve Bara (2008), 1960-2005 dönemi için Meksika'da reel döviz kurunun kısa ve uzun dönem belirleyicilerini ARDL modeli kullanarak incelemişlerdir. Meksika ile ABD arasındaki reel kişi başına düşen GSYH farkı, reel faiz oranları farkı ve cari işlemler açığı/GSYH değişkenlerinin kullanıldığı çalışmanın sonucunda, uzun dönemde kişi başına düşen GSYH farkındaki artış, Balassa-Samuelsan hipotezine uyum olarak, reel döviz kurunun değer kazanmasına neden olmuş; daha yüksek bir faiz oranı aşırı döviz talebi yaratarak, ulusal paranın zayıflamasına yol açmış; ancak kısa dönemde reel faiz oranı ve yabancı varlık stokunun reel döviz kuru üzerinde negatif bir etkisinin olduğunu saptamışlardır. Bouraouia ve Phisuthtwatcharavongb (2015), 2004-2013 dönemi için Tayland Bahtı/ABD doları döviz kuru davranışını etkileyen faktörleri çoklu regresyon modeliyle incelemişler, çalışmanın sonucunda ticaret hadleri ile uluslararası rezervlerin THB/USD nominal döviz kuru üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu, bununla birlikte faiz oranları farkı, sanayi üretim endeksi, para tabanı ve kamu borcunun anlamlı bir etkisi olmadığı bulgularını elde etmişlerdir.

Türkiye için yapılan çalışmalardan iek ve ztrk (2007), Türkiye'de 23 şubat 2001-29 Aralık 2006 döneminde net yabancı sermaye yatırımlarının TL/ABD doları döviz kuru düzeyi ve oynaklığı üzerindeki etkisini GARCH-M modeli kullanarak inceledikleri çalışmalarında, net yabancı sermaye yatırımlarının TL/ABD doları döviz kuru oynaklığı üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını; net yabancı hisse senedi yatırımlarındaki belirsizliğin ise döviz kuru düzeyini azalttığını belirlemişlerdir. Güler (2017), 1 Ocak 2006-30 Aralık 2016 döneminde para politikasının TL/ABD doları döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisini TARARCH modeli kullanarak incelemiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, TL/ABD doları döviz kuruna

gelen şokların kalıcı bir yapı gösterdiği, negatif ve pozitif şokların döviz kuru oynaklığı üzerindeki etkisinin farklı olduğu, ayrıca gecelik faiz oranındaki değişimlerin söz konusu oynaklığı yükselttiği sonucuna ulaşmıştır.

Kılıçarslan (2018), Türkiye’de 1974-2016 döneminde döviz kuru oynaklığının belirleyicilerini araştırdığı çalışmasında, reel efektif döviz kuru oynaklığını GARCH modeli ile incelemiş ve değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesi amacıyla FMOLS yönteminden yararlanmıştır. Çalışmanın sonucunda, ulusal yatırımlar, para arzı ve ticari açıklıktaki artışın reel efektif döviz kuru oynaklığını artırdığı; doğrudan yabancı yatırımlar, çıktı düzeyi ve kamu harcamalarındaki artışın ise reel efektif döviz kuru oynaklığını azalttığı sonucuna ulaşmıştır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, 2000Q1-2018Q2 dönemi için Türkiye’de reel efektif döviz kuru oynaklığının incelenerek, söz konusu oynaklığı etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Çalışmada reel efektif döviz kuru oynaklığının hesaplanması amacıyla aylık olarak (2003=100) TUFİE bazlı reel efektif döviz kuru endeks serisi kullanılmış ve Otoregresif Koşullu Değişen Varyans modellerinden yararlanılmıştır. Finansal zaman serilerinin oynaklığının modellenmesi amacıyla kullanılan bu modeller ilk olarak Engle (1982) tarafından önerilmiştir. Engle (1982)’ın ARCH modelini önermesinden sonra, Bollerslev (1986) GARCH modelini geliştirmiştir. GARCH modeli, ARCH modeline ilave olarak koşullu varyansın geçmiş dönem değerlerini de modele dahil etmektedir. ARCH ve GARCH modellerinde varyansın etkisinin simetrik olduğu varsayılmakta ve sadece oynaklığın büyüklüğü dikkate alınmakta, oynaklığın işareti ile ilgilenilmemektedir. Bununla birlikte, finansal zaman serilerinde, negatif şokların koşullu varyans üzerindeki etkisinin pozitif şoklardan daha yüksek olduğu gözlemlenebilmektedir. Nelson (1991) bu durumu göz önüne alarak EGARCH modelini önermiştir. Benzer şekilde, Zakoian (1994), GARCH modelinin koşullu varyanstaki asimetriyi açıklamada yetersiz olduğunu ifade ederek, modeldeki kaldıraç etkisinin belirlenmesini sağlayan TARARCH modelini geliştirmiştir. Ayrıca söz konusu asimetriyi dikkate alan APARCH modeli (Ding, Granger ve Engle, 1993) ve GJR Modeli (Glosten, Jagannathan, Runkle, 1993) önerilmiştir.

Bu çalışmada, reel efektif döviz kuru oynaklığının modellenmesi amacıyla söz konusu modeller denenmiş, model katsayılarının anlamlılıkları, Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerine göre en uygun modelin ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) modeli olduğuna karar verilmiştir. Bu model aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır.

$$REER_t = \mu + \phi_1 REER_{t-1} + \phi_2 REER_{t-2} + \theta_1 u_{t-1} + \theta_2 u_{t-2} + u_t$$

$$\ln h_t = \alpha_0(1 - \beta_1) + \gamma_1 \frac{u_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} + \gamma_2 \left(\left| \frac{u_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} \right| - E \left| \frac{u_{t-1}}{\sqrt{h_{t-1}}} \right| \right) + \beta_1 \ln h_{t-1} \quad (1)$$

Bu modelde γ_1 işaret etkisini ve γ_2 büyüklük etkisini göstermektedir.

Reel efektif döviz kurunun oynaklık yapısının belirlenmesinden sonra, bu oynaklığı etkileyen faktörlerin belirlenmesi amacıyla EKK modelinden yararlanılmıştır. Tahmin edilecek model denklem (2)'de verilmiştir.

$$CONDV_t = \beta_1 + \beta_2 CA_t + \beta_3 PORTFOY_t + \beta_4 FDI_t + \beta_5 RESERV_t + \beta_6 DUMMY2001 + \beta_7 DUMMY2008 + u_t \quad (2)$$

(2) nolu denklemde CONDV, ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) modelinden elde edilen koşullu varyansı; CA, cari işlemler hesabı/GSYH; PORTFOY, portföy yatırımları/GSYH; FDI, doğrudan yabancı yatırımlar/GSYH ve RESERV resmi rezervler/GSYH'yı ifade etmektedir. Bu modelde tüm değişkenler çeyreklik frekanstadır ve mevsimsellikten arındırılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenler Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişken	Açıklama	Kaynak
CONDV	TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru serisi için ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) modelinden elde edilen koşullu varyans	EVDS*
PORTFOY	Portföy Yatırımları/GSYH	EVDS
FDI	Doğrudan Yabancı Yatırımlar/GSYH	EVDS
CA	Cari İşlemler Hesabı/GSYH	EVDS
RESERV	Resmi Rezervler/GSYH Oranındaki	EVDS

*EVDS: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi

4. AMPİRİK BULGULAR

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de 2000Q1-2018Q2 döneminde reel efektif döviz kuru oynaklığının belirlenmesi ve daha sonra bu oynaklığı etkileyen faktörlerin tespit edilmesidir. Bundan dolayı, ampirik bulgular kısmında ilk olarak reel efektif döviz kuru oynaklığının modellenmesine yönelik sonuçlara; ikinci kısımda ise bu oynaklığı etkileyen faktörleri belirlemek amacıyla tahmin edilen threshold regresyon modeline ilişkin sonuçlara yer verilmiştir.

4.1. Reel Efektif Döviz Kuru Oynaklığının Belirlenmesi

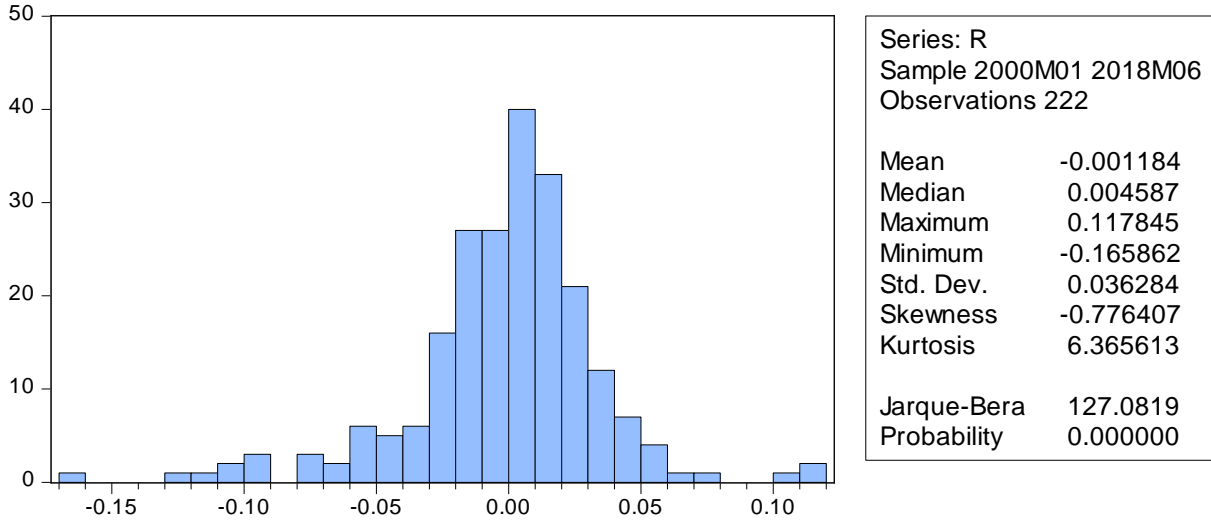
Bu kısımda çalışmanın amacına uygun olarak, reel efektif döviz kuru serisine ilişkin Ocak 2000 - Haziran 2018 dönemi aylık verileri kullanılarak koşullu varyans değerleri elde edilmiştir. Reel efektif döviz kuru oynaklığının belirlenmesi amacıyla, söz konusu serinin doğal logaritması dikkate alınarak, serinin birinci dereceden farkı alınmış ve durağan hale getirilmiştir.

$$R_t = \log \left(\frac{REER_t}{REER_{t-1}} \right) \quad (3)$$

Burada REER, TUFİ (2003=100) bazlı ve aylık frekanslı reel efektif döviz kuru endeksini temsil etmektedir. Oluşturulan R_t serisine ilişkin tanımlayıcı istatistiklere Tablo 2’de yer verilmiştir.

Tablo 2: R_t Serisine İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 2’ye göre, R_t serisine ilişkin ortalama değerin -0.001184 olduğu, diğer bir ifadeyle sıfır ortalama etrefinde dağıldığı görülmektedir. Bu seriye ilişkin çarpıklık değeri negatif olduğu (-0.776407) için dağılımın sola çarpık ve basıklık değerinin (6.365613) ise normal dağılım için kritik değer olan 3’ten büyük olması nedeniyle, serinin kalın kuyruk ve leptokurtik dağılım özelliği gösterdiği söylenebilir.

Reel efektif döviz kuru serisinin oynaklık yapısının modellenmesi amacıyla ilk olarak uygun ARMA(p,q) modelinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla, söz konusu serinin otokorelasyon ve kısmi otokorelasyon fonksiyonları, katsayıların anlamlılıkları ve Akaike ve Schwarz bilgi kriterleri dikkate alınarak alternatif modeller denenmiş; en uygun modelin ARMA(2,2) olduğuna karar verilmiştir. Bu modele ilişkin sonuçlar Tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: ARMA(2,2) Model Tahmin Sonucu

	Katsayı	Standart Hata	Olasılık Değeri
Sabit terim	-0.000536	0.001569	0.7327
AR(1)	1.001237***	0.080973	0.0000
AR(2)	-0.216767**	0.094785	0.0229
MA(1)	-0.596155***	0.089383	0.0000
MA(2)	-0.262086***	0.101127	0.0100
Diagnostik Testler			
ARCH(1)	16.80534 (0.0000)		
ARCH(5)	41.67630 (0.0000)		
ARCH(10)	50.07410 (0.0000)		

Not: *, ** ve ***, sırasıyla, %10, %5 ve %1 önem seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Tahmin edilen ARMA(2,2) modelinden elde edilen artıklarda ARCH etkisinin varlığını araştırmak amacıyla ARCH-LM testi uygulanmıştır. Tablo 3’de yer alan sonuçlara göre, 1. gecikme, 5. gecikme ve 10. gecikmede ARCH etkisinin olmadığını savunan H_0 hipotezi 0.05

önem seviyesinde reddedilmektedir. Dolayısıyla ARMA(2,2) modelinden elde edilen artıklarda güçlü bir ARCH etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle, modellemeye otoregresif koşullu değişen varyans modelleri ile devam edilmelidir. Bu amaçla alternatif modeller denenmiş, model katsayılarının anlamlılıkları, Akaike ve Schwarz bilgi kriterlerine göre, en uygun modelin ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) modeli olduğuna karar verilmiştir. Bu modele ilişkin tahmin sonuçları da Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) Model Tahmin Sonucu

	<i>Katsayı</i>	<i>Standart Hata</i>	<i>Olasılık Değeri</i>
Ortalama Denklemi			
Sabit terim	0.004641***	0.00030069	0.0000
AR(1)	-0.611562***	0.0023223	0.0000
AR(2)	-0.295745***	0.00041521	0.0000
MA(1)	0.801679***	0.0026321	0.0000
MA(2)	0.224636***	0.0011621	0.0000
Varyans Denklemi			
Sabit terim	-1.430638***	0.476990	0.0027
ARCH(1)	-0.327138***	0.12537	0.0095
GARCH(1)	0.926529***	0.020526	0.0000
γ_1	-0.157369**	0.069700	0.0240
γ_2	0.816645***	0.23967	0.0007
GED parametresi	0.862621***	0.12047	0.0000
Diagnostik Testler			
Akaike Bilgi Kriteri= -4.105847 Schwarz Bilgi Kriteri= -3.970371 Q(5)=1.29237 Q(10)=2.42749 Q(20)=4.88697		ARCH(1)=0.25163 ARCH(5)=0.27429 ARCH(10)=0.26806	

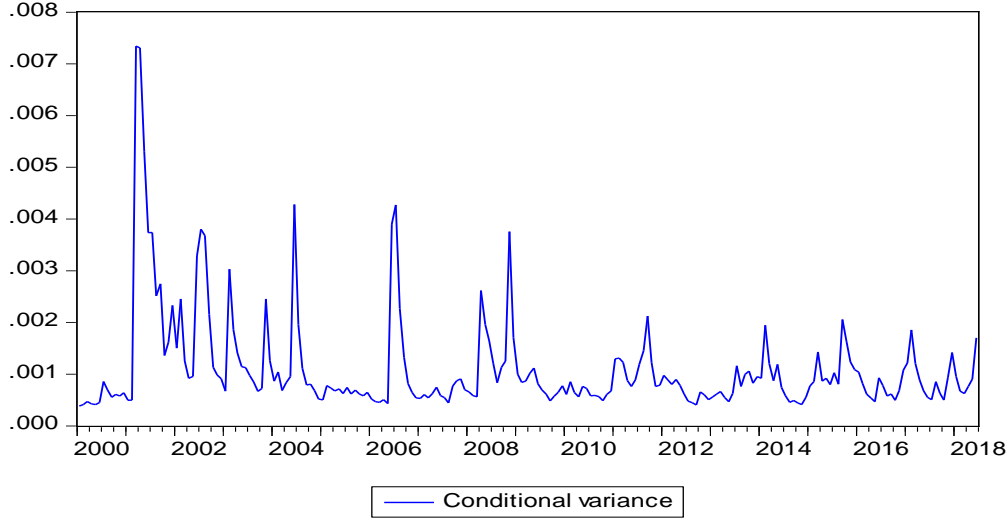
Not: *, ** ve ***, sırasıyla, %10, %5 ve %1 önem seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4’de yer alan ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) model tahmin sonucuna göre, GARCH etkisine ilişkin katsayı değerinin 1’e yakın olduğu görülmektedir. Bu durum, reel efektif döviz kuru oynaklığında meydana gelen şokların kalıcı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sisteme gelen şokların etkisinin kaç gün sürdüğünü görmek amacıyla half life şok değeri hesaplanmıştır. Bu değer EGARCH modeli için $\ln(0.5)/\ln(\text{GARCH etkisi})$ şeklinde hesaplanmaktadır (Gbenro ve Moussa, 2019). ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) modelinden elde edilen sonuçlara göre half-life şok değeri 9.08 ay olarak hesaplanmıştır. Diğer bir ifadeyle, reel efektif döviz kuru serisinde meydana gelen şok yaklaşık 272 gün sürmektedir. İşaret etkisini gösteren γ_1 katsayısı negatif (-0.157369) ve 0.05 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Dolayısıyla, reel efektif döviz kuru oynaklığı üzerinde negatif haberler, pozitif haberlerden daha etkilidir. Büyüklük etkisini gösteren γ_2 katsayısı pozitif (0.816645) ve 0.05 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu ise, reel efektif döviz kuru ile ilgili beklentilerin gerçekleşmediğini ifade etmektedir.

Şekil 1’de, reel efektif döviz kuru serisi ARMA(2,2)-EGARCH(1,1) modelinden elde edilen koşullu varyans değerlerine ilişkin zaman yolu grafiği yer almaktadır. Buna göre, reel efektif

döviz kuru oynaklığı 2001 ekonomik krizinde en yüksek seviyeye ulaşmış; 2008 küresel finansal krizinde ve öncesinde oynaklık düzeyi daha yüksek seyretmiştir. Bu durum, ekonomide yaşanan dalgalanmaların ve ekonomik krizlerin, reel efektif döviz kuru oynaklığı üzerinde arttırıcı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Şekil 1: Reel Efektif Döviz Kuru Serisine İlişkin Koşullu Varyans

4.2. Reel Efektif Döviz Kuru Oynaklığını Etkileyen Faktörler

Çalışmanın ikinci amacı, reel efektif döviz kuru oynaklığını etkileyen faktörlerin belirlenmesidir. Bu amaçla, 4.1 nolu başlık altında hesaplanan aylık koşullu varyans değerlerinin üç aylık ortalaması alınarak, seri çeyreklik hale dönüştürülmüştür. Reel efektif döviz kuru oynaklığını etkileyen faktörler olarak ise cari işlemler hesabı/GSYH; portföy yatırımları/GSYH; doğrudan yabancı yatırımlar/GSYH ve resmi rezervler/GSYH değişkenleri kullanılmıştır.

Model tahmin aşamasına geçilmeden önce, değişkenlerin durağanlıkları iki yapısal kırılmalı Lee-Straticich birim kök testi ile araştırılmış ve ilgili sonuçlara Tablo 5’de yer verilmiştir. Buna göre, reel efektif döviz kuru oynaklığı, portföy yatırımları/GSYH oranı, resmi rezervler/GSYH oranı değişkenleri düzey değerlerinde trend durağan iken; cari açık/GSYH oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar/GSYH oranı değişkenleri düzey değerlerinde birim kök içermektedir. Düzey değerlerinde birim kök içeren bu değişkenlerin birinci dereceden farkları alındığında trend durağan hale gelmektedirler.

Değişkenlerin durağanlıklarının araştırılmasından sonra, (2) nolu denklem En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılarak tahmin edilmiş ve sonuçlara Tablo 6’da yer verilmiştir. Bu sonuçlara göre, R^2 değeri 0.481706 olarak bulunmuştur. Dolayısıyla, reel efektif döviz kuru oynaklığında meydana gelen değişmelerin %48.17’si portföy yatırımları/GSYH, cari açık/GSYH, doğrudan yabancı yatırımlar/GSYH ve resmi rezervler/GSYH değişkenleri tarafından açıklanmaktadır. Katsayıların topluca anlamlılığını gösteren F istatistiği 10.06858 ve olasılık değeri 0.0000 olarak bulunmuştur. Bu sonuç, modelin anlamlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, tahmin edilen modelde farklı varyans sorunu Breusch-Pagan-Godfrey farklı varyans testi ile, otokorelasyon sorunu Breusch-Godfrey LM testi ile araştırılmıştır. Elde edilen test istatistikleri, sırasıyla, 0.525621 ve 0.019449 ‘dur. Bu sonuçlara göre, modelde farklı varyans ve otokorelasyon sorunları bulunmamaktadır.

Tablo 5: İki Yapısal Kırılmalı Lee-Straticich (LS) Birim Kök Test Sonucu

	Model A (sabit terimli)					Model C (sabit ve trendli)						
	LM	Gecikme	Kırılma Zamanları		Kritik Değerler	LM	Gecikme	Kırılma Zamanları				Kritik Değerler
			D _{1t}	D _{2t}				%5	D _{1t}	DT _{1t}	D _{2t}	
CONDV	-6.3506**	1	2006:Q3	2016:Q4	-3.5750	-7.0681**	1	2002:Q3	2002:Q3	2017:Q1	2017:Q1	-5.7480
CA	-3.4778	1	2005:Q3	2010:Q4	-3.5748	-6.3580**	1	2010:Q4	2010:Q4	2017:Q1	2017:Q1	-5.6120
ΔCA	-9.4935**	0	2002:Q4	2009:Q4	-3.5630	-10.1753**	0	2002:Q4	2002:Q4	2017:Q1	2017:Q1	-5.9170
PORTFOY	-6.6142**	1	2007:Q1	2014:Q4	-3.5630	-7.4094**	1	2014:Q4	2014:Q4	2017:Q1	2017:Q1	-6.1080
FDI	-3.5909**	1	2008:Q2	2012:Q2	-3.5630	-5.9189	1	2006:Q1	2006:Q1	2008:Q1	2008:Q1	-6.2010
ΔFDI	-12.6402**	0	2007:Q3	2012:Q2	-3.5630	-14.5592**	0	2014:Q3	2014:Q3	2016:Q4	2016:Q4	-6.1080
RESERV	-4.2851**	1	2008:Q3	2013:Q4	-3.5630	-7.4532**	1	2014:Q3	2013:Q3	2016:Q4	2016:Q4	-6.1080

Not : LS testinde Model A sabitli, Model C sabitli ve trendli modellerdir. Kritik değerler Lee and Strazicich (2003)'den elde edilmiştir:

** 0.05 önem düzeyinde0ki anlamlılığı göstermektedir. Gecikme uzunluğu Akaike bilgi kriterine göre belirlenmiştir.

Tablo 6’da yer alan model katsayılarına göre, portföy yatırımları/GSYH oranı ve resmi rezervler/GSYH oranındaki artışlar reel efektif döviz kuru oynaklığını azaltıcı bir etki yapmakla birlikte, resmi rezervler/GSYH oranının söz konusu oynaklık üzerindeki etkisi daha fazladır. Cari açık/GSYH oranındaki artış, reel efektif döviz kuru oynaklığını artırırken; doğrudan yabancı yatırımlar/GSYH’nin ise söz konusu oynaklık üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisine rastlanılmamıştır.

Tablo 6: Model Tahmin Sonucu

Değişken	Katsayı	Standart Hata	T-istatistiği	Olasılık
PORTFOY	-0.009295*	0.005067	-1.8343391	0.0712
RESERV	-1.674967***	0.621303	-2.695895	0.0089
Δ CA	0.051049***	0.011145	4.580545	0.0000
Δ FDI	0.000266	0.017077	0.015584	0.9876
DUMMY2001	0.325409*	0.186578	1.744090	0.0859
DUMMY2008	0.192892	0.141175	1.366334	0.1765
Sabit terim	0.003944	0.035559	0.110906	0.9120
R ² =0.481706				
F=10.06858 (0.0000)				
Breush-Pagan-Godfrey Farklı Varyans Testi = 0.525621 (0.7868)				
Breusch-Godfrey LM Testi = 0.019449 (0.8895)				

Not: Parantez içindeki rakamlar olasılık değerini göstermektedir. *, ** ve ***, sırasıyla, %10, %5 ve %1 önem seviyesindeki anlamlılığı göstermektedir.

Ayrıca, 2001 krizi ile 2008 küresel finansal krizinin etkilerini görmek amacıyla, modele DUMMY2001 ve DUMMY2008 kukla değişkenleri dahil edilmiştir. Bu değişkenlere ilişkin katsayılara bakıldığında, 2001 krizinin reel efektif döviz kuru oynaklığı üzerinde 0.10 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı ve bu oynaklığı arttırıcı bir etkiye sahip olduğu görülmekle birlikte; 2008 küresel finansal krizinin istatistiksel olarak anlamlı bir etkisine rastlanılmamıştır.

5. SONUÇ

Bir ülkenin istikrarlı bir döviz kuru ve piyasasına sahip olması ekonomik büyüklüğünün ve gücünün temel göstergelerinden biridir. Bu büyüklüğe ilişkin risk göstergelerinin varlığı, ülkenin fiyat istikrarı ve finansal istikrarı yanı sıra tüm makroekonomik değişkenlerini de olumsuz etkiler. Bu nedenle döviz kuru riskinin belirleyenlerinin tespiti ve bunların kur riski üzerindeki etkilerinin ölçülmesi ekonominin geneli açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de 2000Q1-2018Q2 döneminde reel efektif döviz kuru oynaklığı belirlenerek, döviz kuru riskini etkileyen değişkenler ampirik olarak analiz edilmiştir. Söz konusu dönemde, negatif şokların reel efektif döviz kuru oynaklığı üzerinde pozitif şoklardan daha etkili olduğu; sisteme gelen şokun etkisinin yaklaşık 272 gün sürdüğü görülmüştür. Döviz kuru değişimini etkileme gücüne sahip makro ekonomik değişkenlerden doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları, merkez bankası rezervleri ve cari açığın, reel efektif döviz kuru verilerinin koşullu varyans değerleri cinsinden elde edilen ve kur riskini temsil eden değişken üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Ampirik bulgulara göre, portföy yatırımları, cari açık ve TCMB rezervlerinin bir önceki döneme göre değişimleri, reel efektif

döviz kuru oynaklığını beklentilere uygun ve istatistiki açıdan anlamlı olarak etkilerken; doğrudan yabancı yatırımların anlamlı bir etkisine rastlanmamıştır.

Bu açıdan çalışmadaki model çerçevesinde, Türkiye’de ilgili dönemde, kur riskinin temel belirleyenleri TCMB rezervler, cari açık ve portföy yatırımlarındaki değişimdir. Söz konusu değişimin yönü rezervler ve portföy yatırımları ile negatif iken, cari açık ile pozitifdir. Bu sonuçlara göre, Türkiye’de TCMB rezervlerindeki ve portföy yatırımlarındaki azalma döviz kuru riskini artırırken; cari açıktaki artış da teorik beklentilere uygun olarak yine aynı etkiyi yaratmaktadır (ya da tersi). Elde edilen sonuçlar, ekonominin temel yapısal problemlerinden biri olarak kabul edilen dışa bağımlılık (hem mal, hem de sermaye açısından) probleminin aslında döviz kuru riskini yaratan ya da artıran temel unsurlardan birinin varlığına da kanıttır. Kısa vadeli olarak yabancı sermaye giriş ve çıkışını temsil eden portföy yatırımları, ülkemizde özellikle sermaye piyasalarına yönelerek, yurt içi ve dışı finansal piyasalarda oluşan farklı risk algıları nedeniyle ülke dışına yöneldiğinde, yabancı para cinsinden sermaye açığımız nedeniyle döviz kurları ani ve beklenmedik bir şekilde yükselerek, risk algısını beslemektedir. Aynı şekilde merkez bankası rezervlerindeki azalma ya da cari açığın artması da, ülkemizin yabancı para cinsinden sermaye talebinin artmasına; bu ise döviz kurunda ortaya çıkabilecek ani oynaklıklara neden olmaktadır. Bu açıdan, çalışmanın ampirik bulgularının öngördüğü etkileşimlerin gerek TCMB, gerekse ilgili otoriteler tarafından izlenmesi ve uzun vadede söz konusu olumsuzlukları giderecek önlemlerin ivedilikle uygulanması önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

Bollerslev, T. (1987), “A Conditionally Heteroskedastic Time Series Model for Speculative Prices and Rates of Return”, *The Review of Economics and Statistics*, 69(3): 542-547.

Bouraoui, T. ve Phisuthtwatcharavongb, A. (2015), “On the Determinants of The THB/USD Exchange Rate”, *Procedia Economics and Finance*, 30: 137-145.

Brooks, C. ve Burke, S.P. (1998), “Forecasting Exchange Rate Volatility Using Conditional Variance Models Selected by InformationCriteria”, *Economics Letters*, 61(3): 273-278.

Çiçek, M. ve Öztürk, F. (2007), “Yabancı Hisse Senedi Yatırımcıları Türkiye’de Döviz Kuru Volatilitelerini Şiddetlendiriyor Mu?”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62 (4): 83-107.

Ding Z., Granger C. and Engle R. (1993), “A Long Memory Property of Stock Market Returns and A New Model”, *Journal of Empirical Finance*, 1(1): 83-106.

Engle, R.F. (1982), “Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of UK Inflation”, *Econometrica*, 50: 987-1008.

Gbenro N. and Moussa R.K. (2019), "Asymmetric Mean Reversion in Low Liquid Markets: Evidence from BRVM", *Journal of Risk and Financial Management*, 12(1): 1-19.

Glosten L.R., Jagannathan R. and Runkle D.E. (1993), “On the Relation between the Expected Value and the Volatility of the Nominal Excess Return on Stocks”, *Journal of Finance*, 48(5): 1779-1801.

- Güler, A. (2017), “Oynak Ekonomik Koşullar Altında Döviz Kuru Oynaklığının Modellenmesi: Türkiye İçin Dinamik Zaman Serisi Analizi”, *Intertional Journal of Academic Value Studies*, 3(14): 39-47.
- Güloğlu, B. ve Akman, A. (2007), “Türkiye’de Döviz Kuru Oynaklığının SWARCH Yöntemi ile Analizi”, *Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 44(512): 43-51.
- Gür, T.H. ve Ertuğrul, H.M. (2012), “Döviz Kuru Volatilitesi Modelleri: Türkiye Uygulaması”, *İktisat, İşletme ve Finans*, 27(310): 53-77.
- Hasan, S. ve Wallace, M. (1996), “Real Exchange Rate Volatility and Exchange Rate Regimes: Evidence from Long Term Data”, *Economic Letters*, 52(2): 67-73.
- Hau, H. (2002), “Real Exchange Rate Volatility and Economic Openness: Theory and Evidence”, *Journal of Money, Credit and Banking*, 34(3): 611-630.
- Hsieh, D.A. (1988), “The Statistical Properties of Daily Foreign Exchange Rates 1974-1983”, *Journal of International Economics*, 24: 129-145.
- Hsieh, D.A. (1989), ‘Modeling Heteroscedasticityin Daily Foreign Exchange Rates’, *Journal of Business and Economic Statistics*, 7(3): 307-317.
- Kılıçarslan Z. (2018), “Determinants Of Exchange Rate Volatility: Empirical Evidence For Turkey”, *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 5(2): 204-213.
- Nelson D.B. (1991), “Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach”, *Econometrica*, 59(2): 347-370.
- Ogutu, C., Canhanga, B. and Biganda, P. (2018), “Modeling Exchange Rate Volatility Using APARCH Models”, *Journal of the Institute of Engineering*, 14(1): 96-106.
- Sağlam, M. ve Başar, M. (2016), “Döviz Kuru Oynaklığının Öngörülmesi: Türkiye Örneği”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(31): 23-29.
- Stancik, J. (2007), “Determinants of Exchange Rate Volatility: The Case of the New EU Members”, *Czech Journal of Economics and Finance*, 57(9-10): 414-432.
- Thorlie, M.A., Song, L., Wang, X. and Amin, M. (2014), “Modelling Exchange Rate Volatility Using Asymmetric GARCH Models: Evidence From Sierra Leone”, *International Journal of Science and Research*, 3(11): 1206-1214.
- Villavicencio, A.L. and Bara, J.L.L.Raymond (2008), “Short-run and Long-run Determinants of the Real Exchange Rate in Mexico”, *The Developing Economies*, XLVI-I: 52-74.
- Zakoian, J. (1994), “Threshold Heteroskedastic Models”, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 18: 931-955.

OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE İZMİR KAHVEHANE KÜLTÜRÜNDEN KESİTLER

COFFEEHOUSE CULTURE IN IZMIR FROM OTTOMAN TO THE PRESENT

Hülya GÖLGESİZ GEDİKLERⁱ
Saadet TEKİNⁱⁱ

Öz

Kültürümüze dört yüz yılı aşkın bir süre önce girmiş olan ilk toplumsal din dışı mekânlardan biri olan kahvehane, zaman içerisinde değişim göstermekle birlikte bazı geleneksel yönlerini de koruyarak günümüze kadar gelebilmiştir. Niceliksel olarak hiç azımsanmayacak bir sayıda olmasının yanı sıra gördüğü yoğun talep ile de hemen her dönemde kültürümüzde önemini korumuş ve çok farklı disiplinlerin araştırma konusu olmuştur. Bu araştırmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar uzanan İzmir kahvehane kültürünü kentin ticari kimliğiyle ilişkisi; zaman geçirme ve oynanan oyunlar; okuryazar ve aydın kesimlerin edebi ve sanatsal sohbetlerine ortam oluşturması; siyasetle ilişkisi ile eğlence yaşamındaki yeri bağlamında tarihsel olarak incelenmesidir. Araştırmada arşiv belgeleri, seyahatnameler, anılar, süreli yayınlar ve ikincil kaynakların yanı sıra, sözlü tarih çalışması ile eski İzmir kahvehanelerinde yapılan görüşme ve gözlemlerden yararlanılmıştır. Araştırma sonucunda belirlenen alt başlıklar doğrultusunda İzmir kahvehane kültürüne ilişkin ağırlıklı olarak 19. yüzyıldan başlayarak 2000'li yıllara kadar uzanan dönemden örnekler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: İzmir, İzmir Kahvehaneleri, Kırcaathane, Kahvehane Kültürü.

Abstract

The coffeehouse, which was one of the first non-religious places that entered our culture more than four hundred years ago, has been able to survive to the present day by changing some of its traditional aspects while preserving others. In addition to existing in considerable numbers, due to the intense demand it has received, it has maintained its importance in our culture in almost every period, and has become a research topic for many different disciplines. The aim of this study is to determine the historic relationship between the İzmir coffeehouse culture and the city's commercial identity dating back to the Ottoman Empire; the time spent there and the games played; the creation of an environment for the literary and intellectual segments of society to discuss art and literature; its relationship with politics, and its place in the context of entertainment life. In addition to archival documents, travelogues,

Makale Gönderim Tarihi: 19.04.2019

Makale Kabul Tarihi: 20.05.2019

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, hulya.golgesiz.gedikler@ege.edu.tr, ORCID:0000-0003-0843-7883.

ⁱⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, saadet.tekin@ege.edu.tr, ORCID:0000-0003-2680-5877.

memoirs, periodicals, and secondary sources, oral history studies as well as interviews and observations made in old Izmir coffeehouses were used in this study. In line with the subheadings determined as a result of the research, examples of coffeehouse culture have been presented, mainly from the period beginning with the 19th century through to the present day.

Keywords: *Izmir, Izmir Coffeehouses, Coffeehouse Culture*

1. GİRİŞ

Arabistan kökenli bir mekân olan kahvehanenin varlığına ilişkin ilk bilgiler 16. yüzyılın başlarına aittir (Hattox, 1998:s.67-68; Desmet – Grégoire, 1999: 16). Kahvehanenin İstanbul'a gelişi Osmanlı kaynaklarında genel olarak kahve tüketiminin başlamasıyla aynı tarihlere denk gelen 16. yüzyıl ortalarına tarihlendirilmektedir (Peçevi İbrahim Efendi 1992:349 -350). 16. yüzyıl Osmanlı bürokrat ve yazarlarından olan Gelibolulu Mustafa Ali (1956:85), İstanbul'da kahvehanelerin 1553 yılından itibaren açılmaya başladığını ve hızla çoğalarak eski bozahanelerin yerini alan toplantı mekânlarına dönüştüğünü belirtmiştir. Yazarın anlatımına göre dönemin kahvehane müşterilerinin profili, sohbet amaçlı gelen dervişlerin de içinde olduğu aydın zümre; memleketinden İstanbul'a gelmiş ve gidecek yeri olmayanlar; kötü işlerle meşgul olan ahlaksızlar; burada çok fazla zaman geçiren sipahi ve yeniçeri sınıfından kullar; sadece kahve içmeye gelen ve uzun kalmayan kahve tutkunları; nakkaşlar; arkadaş sohbetine ihtiyaç duyanlar ve tavlâ, satranç, hatta kumar tutkunu olan derbederlerden oluşmaktadır. Zamanla kahvehanelerin halkın geniş kesimi tarafından ilgi görmeye başladığı bilinmektedir. Hattox (1998:71), Kanuni Dönemi'nde 50 olan kahvehane sayısının, II. Selim zamanında (1566 – 1574) 600'ü geçtiğini, ancak bunların çoğunun küçük kahve ocakları olduğunu belirtmektedir. 1590'a doğru kahvehanelerin ülkenin tüm büyük şehirlerine yayıldığı anlaşılmaktadır (İnalçık, 2014:217- 218) Bu yıllarda kahvehanelerde halk masalları, destanlar ve şiirler okunduğu; Karagöz, hokkabaz, orta oyunu ile meddah gösterilerinin sergilendiği bilinmektedir (Alçın, 2002:24–25). Evliya Çelebi'nin 17. yüzyılda Bursa kahvehanelerinde meddahların ilginç gösteriler düzenlendiğini, ayrıca şehrin en meşhur kahvehanesi olan Emir'de köçek oynatıldığını aktarması (Faroqghi, 1998:240) bu etkinliklerin başka kentlere de yayıldığını göstermektedir.

Doğu toplumuna özgü bir mekân olan kahvehanelerin ortaya çıkması, kısa sürede kabul görmesi ve yaygınlaşması bütünüyle Doğu insanın ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Müslümanların dini konularda bir araya gelmesi normal karşılanırken, dünyevi konularda bir araya gelmeleri için uygun mekânlar bulunmamaktaydı. Dolayısıyla işlev, fiziksel ortam ve çalışma tarzı olarak meyhanelerle benzerlik gösteren kahvehane (Hattox, 1998:69–70), Doğu erkeğinin, evinden, ibadetinden ve işinden arta kalan zamanını değerlendirebileceği ortam olarak önem kazanmıştır. Desmet – Grégoire'nin (1999:21) belirttiğine göre onları mesleki ve ailevi hiyerarşilerin kısıtlayıcı yapıları dışında bir araya getirme işlevi görmüş, ev mekânını farklı etkinliklere açarak dışarı doğru genişletme olanağı sunmuştur. Bünyesinde çeşitli etkinlikleri barındıran, erkeklerin bu gözde mekânlarında bunun dışında saç kesimi, diş çekimi, sünnet gibi hizmetler de verilmekteydi. Berberlik hizmeti veren birçok İstanbul kahvehanesinin, II. Mahmut'un kapatma girişimleri sırasında berber ruhsatı alarak devam ettikleri bilinmektedir.

19. yüzyıldan itibaren yaşanan köklü değişimler kahvehane anlayışına da yansımış, nargileli, hasırlı, duvarları hat sanatları ile süslü kahvehane anlayışından kopuş başlamıştır. Bu tür kahvehanelerde içecek yelpazesi ve iç dekorasyonundan, kahvehane aktivitelerine kadar pek çok şey önemli ölçüde değişmiştir (Çağlayan, 2001:24-26). Batılılaşmanın etkisiyle, 19. yüzyılda içerik yönünden zenginleşen kahvehaneler toplumsal yönde daha fazla ihtiyaca yanıt vermeye başlamıştır. İstanbul'daki bazı kahvehaneler kafe ve pastanelere dönüşerek, işlevsel olarak Avrupa kahvehanelerine benzemiştir. Birçoğu eğlence yeri olarak önem kazanmıştır. Beyoğlu dışındaki kahvehanelerin bir bölümünün eğitim ve edebi işlevi zenginleşerek devam etmiş, eğlence yerinden çok bir kültür evi ve kıraathane olarak faaliyet göstermişlerdir (Alçın, 2002:49). Yine bu dönemde gazete ve dergiler de gündelik hayata girmiş ve kıraathanelerde okunur olmuştur. Hatta dar bütçeli okurların abone olmadan ve ücret ödemediği yayınları buralarda takip etmesi bazı yayıncılar tarafından şikâyet konusu dahi olmuştur (Faroqghi, 1998:283). 19. yüzyıldan itibaren diğer önemli bir yenilik ise sayıları giderek artan ve büyük bir sınıfa oluşturan bürokratların da kahvehanelere girmeleridir. Devlet yönetim merkezlerinin çevresinde açılan kahvehaneler, üst düzey yöneticilere, memurlara ve devlet adamlarına ev sahipliği etmekteydi. Bunun dışında iş adamları, tüccarlar, bankacılar gibi iş dünyasının içerisindeki kişilerin de kahvehanedeki yerlerini almasıyla birlikte kahvehaneler toplumun dinamiklerinin işler hale gelebileceği mekânlar olma yoluna girerek (Ediz, 2008:182) Cumhuriyet Dönemi'nde de toplumsal açıdan önemini korumuşlardır. Kahvehane kültürü sadece İstanbul'da değil bütün imparatorlukta köylere varıncaya kadar yaygınlaşmıştır. Özellikle kasaba ve köylerde camilerin yanlarında açılan kahvehaneler temel toplanma mekânları olarak öne çıkmıştır. Bunlar sohbet mekânı ve küçük çaplı oyunların oynandığı hoş vakit geçirme yerleri haline gelmiştir (Yaşar, 2016).

Kahvehanelerin Türk toplumunda yaygınlaşması sancılı süreçlerden geçerek gerçekleşmiştir. Yönetici zümre tarafından kabul görmesi kolay olmamıştır. Çünkü toplum, kahvehaneler aracılığıyla iktidarın denetimi dışında ilk kez kamuoyu oluşturmakta ve bu durum kuşkuyla karşılanmaktaydı (Yetkin, 2005). Toplumda geniş bir yelpazede kabul görmeye başlamış olan kahvehanelerin, yönetici kademelerinde yarattığı huzursuzluk daha 16. yüzyıldan itibaren Peçevi Tarihi'ne de yansımıştır (Peçevi İbrahim Efendi 1992:350). İlk olarak bazı devlet adamlarının ve ulemanın olumsuz raporu üzerine II. Selim zamanında 1567 yılında başlayan yasaklar III. Murat, I. Ahmet ve IV. Murat dönemlerinde devam etmiştir. IV. Murat, 1663 yılında çıkan bir yangını bahane ederek havuzlu, nakışlı, fiskiye kahvehaneleri yıktırıp yerlerine bekâr ve nalbant odaları yaptırmıştır (Alçın, 2002:35-41). Ancak dönemin bazı belgeleri, yasakların kuşkuyla karşılandığını ve işe yaramadığını da ortaya koymaktadır. III. Murat Dönemi'nde sadrazam olan Koca Sinan Paşa, padişaha sunduğu bir raporda padişahın İstanbul'daki meyhane, bozahane ve kahvehanelerin kapatılması emrine karşılık çekincelerini dile getirmiştir. Raporunda "*kahvehaneler kapatılsın amma halka bir eğlence yeri lazımdır*" açıklamasını yapan sadrazam, ayrıca bu mekânların hazineye önemli bir gelir getirdiğini de anımsatmıştır. Katip Çelebi 17. yüzyılda devlet büyüklerine uyarı niteliğinde kaleme aldığı *Mizanü'l-Hakk fi İhtiyari'l -Ahakk* adlı eserlerinde IV. Murat'ın yangınları ve toplu siyasi dedikoduları önleme iddiasıyla kahvehanelere yasak getirdiğini, ancak yasağın halkın tütün içme ve kahvehanelere devam isteğini kamçılıdığını belirtmiştir (İnalçık, 2015:24-25.136). 17. yüzyıl sonlarından itibaren kahvehanelere yönelik baskı ve yasaklama siyasetine son verildiğini söylemek mümkündür. Kahve yasal bir içecek olarak kabul edilmiş, kahvehaneler

benimsenmiştir. Ancak yine de farklı nedenlerle kahvehanelere yönelik olumsuz bakış ve yasak girişimleri söz konusudur. III. Selim Dönemi'nde pek çok işsiz - güçsüzle baş edebilmek için İstanbul'daki kahvehanelerin kapatılmasının istendiği bilinmektedir. II. Mahmut Dönemi'nde ise Yeniçeri Ocağı'nın kapatılması ile bağlantılı olarak konuşlandıkları kahvehaneler de kapatılmıştır (Georgeon, 1999: 44- 45). II. Mahmut 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kapattıktan sonra yeniçeri kahvehanelerinin çoğunu yıktırması, ya da berber dükkânı olarak devam etmelerine izin vermiştir (Birsell, 1975:19). Ancak bu uygulamalardan sonra İstanbul'a gelen İngiliz gezgin MacFarlane birçok berber tabelasının ardında kahve, nargile ve çubuk içilen kahvehanelerin gizlendiği gözlemine yaparak Türklerin kahvesiz yaşayamayacağı düşüncesini paylaşmıştır (Georgeon, 1999:45). 19. yüzyıl sonlarından itibaren artık kahvehanelerin yıkılması konusu gündemde olmamakla birlikte, siyasi otoritelerce dikkatle izlendiği bir gerçektir. Her türlü sohbetin yapıldığı kahvehaneler, gündelik yaşamın en iyi izlenebileceği yerler olduğundan bu dönemde resmi makamlara haber sızdırmak amacıyla görevlendirilen hafiyeler çoğunlukla kahvehanelerde konuşlanmaktaydılar (Kırlı, 2000: 59). Aynı şekilde işgal yıllarında kahvehaneler, gerek ulusal güçler gerekse işgalcilerin dikkat etmesi gereken mekânlar durumundadır. İşgal güçleri müşterilere haber sızdırabileceği gerekçesiyle kadın garsonlara müşterilerle yakınlaşma yasağı getirirken, ulusal güçler ise çoğunlukla oyun yasağına yönelmiş, ancak kahvehane kapatmaya yönelik uygulamalar söz konusu olmamıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Şeyh Sait İsyanı dolayısıyla köylerdeki kahvehaneleri kapatma ve siyasal konuşmaları yasaklamaya yönelik girişimler söz konusu olmuşsa da uygulanmamıştır (Öztürk, 2006: 482). Diğer yandan imparatorluğun son zamanlarından itibaren aydın ve elit kesim tarafından kahvehanelere yönelik olumsuz bir bakış söz konusudur¹; kahvehaneleri zaman öldürülen, kumar oynanan, sağlıksız koşullara sahip, aile yaşantısına zarar veren mekânlar olarak görüp eleştirmişler ve bu eleştiriler Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. 1933'te kahvehanelerin kapanış saatlerine ilişkin bir düzenleme kapsamında açıklama yapan İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya, bazı yerlerde kahvehanelerin sabaha kadar açık olmasının ve vatandaşların buralarda çok uzun zaman geçirmelerinin aile hayatını zedeleyeceği gibi gecelerini buralarda geçirenlerin Cumhuriyetin beklentisi olan çalışkan, dinamik vatandaş tipiyle de uygunluk göstermediği açıklamasını yapmıştır (Anadolu, 27 Kanunuevvel 1933). 1930'ların devletçilik ve modernleşme politikaları kapsamında kahvehaneler, bir yandan iktidarın politikalarını halka ulaştırmak için yararlanmaya çalıştığı, diğer yandan da ıslah etmek istediği mekânlar olmuştur (Öztürk, 2006: 137-234). Bu iyileştirme çabaları ilerleyen zamanda da devam etmiş ve kuşkusuz 2009 yılında yürürlüğe giren kapalı alanlarda sigara içmeye ilişkin yasal düzenleme kahvehane ortamının sağlık açısından iyileştirmesi konusunda önemli adımlardan biri olmuştur (Resmi Gazete, 19 Ocak 2008: 26761). Aynı şekilde kahvehaneleri yararlı hale getirme çabası da süreklilik göstermiş ve bu çabalar çoğunlukla kahvehanelerde kütüphane oluşturma ve kıraathane kültürünü canlandırma biçiminde somutluk kazanmıştır (Kahveci Dünyası, 2007:8)

¹ Namık Kemal, Ahmet Cevad erkeklerin kahvehanelerde uzun zaman geçirmesinin aile kurumunu zedelediğine dikkat çekmişlerdir. (Georgeon, 1999: 68, 69). Ebuziyya Tefvîk İstanbul'daki kahvehaneler ile Paris ve Londra kahvehanelerini karşılaştırmış, kahvehaneleri cahillik ve kötülük yatağı olarak görmüşlerdir. (Öztürk, 2006:86) Mehmet Akif Ersoy ise önceleri kahvehaneleri doğru düzgün insanların gitmediği, yuvası olmayan insanların sığındığı bir yer olarak görmekte iken (Birsell, 1975: 22). Berlin kahvehanelerini gördükten sonra ıslah edilmesi yönünde bir düşünceye sahip olmuştur (Öztürk, 2006: 86-87).

Kahvehaneler, sayısal fazlalığı, çok fazla talep görmesi, bağımlılık yaratması ve zaman geçirme etkinlikleri gibi konular çerçevesinde araştırmacılar için her dönem ilgi çekici olmuş ve farklı açılardan irdelenmiştir. Diğer yandan zaman zaman medyanın ve siyasetçilerin de zaman zaman gündeminde olmuştur.

İzmir kahvehanelerinin tarihsel sürecine ilişkin yeterince kapsamlı çalışma yapılmamıştır. İzmir kahvehaneleri konusundaki literatür, İstanbul'dakilere göre daha sınırlıdır. Oysa İzmir, izleri 17. yüzyıla kadar sürülebilir bir kahvehane kültürüne sahiptir ve günümüzde de il genelindeki geleneksel kahvehanelerin sayısı 1439'dur². İzmir kahvehanelerinin tarihine yönelik bütünlüklü bir çalışma bulunmamakla birlikte, İzmir'in sosyal yaşamına ilişkin çalışmalarda kahvehanelere de rastlamak mümkündür. Rauf Beyru'nun, 19. yüzyılda İzmir'in sosyal yaşamına ilişkin çalışması, kahvehane olgusuna odaklanmamakla birlikte, kent kahvehanelerindeki yaşantı örneklerini de içermektedir. İlhan Pınar'ın yabancı gezginlerin eserlerindeki İzmir ile ilgili bölümlerin çevirileri, dönemin kahvehanelerine dair veriler de sunmaktadır. H. İbrahim Alparslan'ın Kemeraltı kahvehanelerine ilişkin çalışması, İzmir'de çarşı olgusu etrafında oluşan kahvehane kültürünü yansıtmaya açısından önem taşımaktadır. M. Şakir Örs'ün çalışması 20. yüzyıl ortalarında İzmirliğin hafızasına yer etmiş olan kahvehaneler ve bu kahvehanelerin özelliklerinden söz etmektedir. Savaş Çağlayan'ın çalışmasında İzmir kahvehanelerinin iletişim alanındaki rolü, internet kafelerle karşılaştırmalı olarak Bornova örneğinde incelenmektedir. İstanbul kahvehane kültürüne ilişkin birincil kaynakların daha fazla olmasının da etkisiyle kahvehane araştırmalarında genellikle İstanbul'a odaklanılmış ve Türk toplumundaki kahvehane olgusu da çoğunlukla İstanbul kahvehaneleri örnekleri üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. İzmir pek çok fiziksel etkene ve tarihsel gelişmelere bağlı olarak, toplumsal açıdan farklılıklar gösteren bir kenttir. Dolayısıyla bu farklılıkların kahvehane kültürüne de yansımış olduğunu düşünmek mümkündür.

Geniş bir zaman dilimini kapsayan bu çalışma, İzmir kahvehanelerini her yönüyle incelemek iddiasında olmamakla birlikte, farklı dönemlerin kahvehane kültüründen sunulan kesitlerle İzmir kahvehanelerinin tarihine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın hedefleri İzmir'de kahvehanelerin ortaya çıkışı ve 19. yüzyıldan itibaren kentin ticari kimliğiyle ilişkisi; okuryazar ve aydın kesimlerin edebi, sanatsal ve siyasi sohbetlerine ortam oluşturması; zaman geçirme ve oynanan oyunlar ile eğlence yaşamındaki yeri bağlamında incelenmesi ve elde edilen bulgular doğrultusunda tarihsel açıdan İzmir kahvehane kültürüne ışık tutmaktır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Araştırmada yöntem olarak nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve sözlü tarih çalışmasına başvurulmuştur. Tarihi araştırmalarda dönemin dokümanları incelenerek ya da döneme tanıklık etmiş kişilerle görüşülerek odaklanan problemle ilgili olarak "geçmişte ne oldu" sorusuna yanıt aranmaktadır (Büyüköztürk ve diğerleri, 2016: 20). Sözlü tarih çalışması bir konu çerçevesinde belirlenen kaynak kişilerle yapılan uzun söyleşiler sonucu ortaya çıkan bilgileri belli bir sistem içerisinde değerlendirmeyi ve incelemeyi ifade etmektedir (Öztürkmen, 2002:115-121). Bu çalışmada literatür taraması ve İzmir tarihine ilişkin

² İzmir Kahveciler Odası verileridir. Karma odalara bağlı olan kahvehaneler bu sayıya dâhil değildir. (12.02.2018)

araştırmalardan derlenen kahvehane bulgularının yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nden itibaren İzmir'i ziyaret etmiş olan gezginlerin seyahat notları, eski İzmirliilerin anıları, süreli yayınlar, konuya ilişkin arşiv belgeleri ve kahvehane kültürüne hakim olan kişilerle yapılmış görüşmelerden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra 2008 yılında İzmir Kahveciler Odası'nın önerileri doğrultusunda İzmir'in eski kahvehanelerinden 14'ünde gerçekleştirilmiş olan görüşmeler ve gözlemler de çalışmaya önemli katkı sağlamıştır.

3. İZMİR'DE KAHVEHANE KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMU VE ŞEKİLLENMESİNDE KENTİN TİCARİ VE SOSYO- KÜLTÜREL YAPISININ ETKİSİ

Geniş ve korunaklı bir körfezin ucunda gelişmiş olan İzmir, ticari konumu açısından Batı Anadolu'da önemli bir kenttir. Nehirler ve vadiler aracılığıyla kuzeye, doğuya ve güneye doğru yayılan zengin bir hinterlanta sahiptir. 15. ve 16. yüzyıllarda İzmir ve çevresinde yetişen ticari ürünler başkentin kısıtlamalarından kaynaklı olarak başlangıçta iç piyasaya sunulmakta ve dış ticaret çoğunlukla kaçak yollardan sürmekteyken ticaret yollarının değişmesiyle birlikte kentin dış ticaretle bağları güçlenmiştir (Eldem ve diğerleri, 2003:95-101). Doğu –Batı ticaretinde önemli bir konuma yerleşen İzmir, içerden ve dışardan sürekli göç almış ve özellikle de *Frenkler* olarak nitelendirilen Avrupalı Levantenler için çekim merkezi olmuştur. 17. yüzyılda çeşitli tarihlerde İzmir'i ziyaret eden gezgin Tavernier (2010: 113): “*Günümüzde İzmir hem deniz hem kara ticaretinde Levant'ın en ünlü kenti ve Avrupa'dan Asya'ya ve Asya'da Avrupa'ya giden malların toplandığı en büyük pazardır.*” tanımlamasını yapmıştır. 18. yüzyıl başında İzmir'e gelen Tournefort ise (2005:247): “*Dünyanın en büyük donanmasını alabilecek büyüklükteki bir körfezde yer alan İzmir, Doğu'ya girilebilecek en güzel kapıdır.*” demiştir. İzmir'in ticari açıdan çekim merkezi olması, kentte etnik ve sosyo-kültürel açıdan kozmopolit bir yapının oluşmasına neden olmuştur. Türk, Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerine, Levantenlerin oturduğu Frenk Mahallesi de eklenmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde her etnik grup kentin coğrafi yapısı içinde, ticari faaliyet gösterdikleri bölgelerde kümelenerek, kendi isimleriyle tanımlanan mahallelerde oturmakta ve her etnik grubun kendine ait sosyal ve kültürel yaşamları bulunmaktaydı. Bu durum sosyal ve kültürel mekânlarda da çeşitlilik ortaya çıkarmıştır (Genç, 2007: 11-13). Alsancak - Kordon çevresinde daha çok kafe kültürü gelişirken, Türklerin yaşadığı iç mahallelerde ise diğer etnik gruplara da hizmet veren kahvehane kültürü doğmuştur (Maruflu, 2008). Kurtuluş Savaşı, büyük yangın ve Nüfus Mübadelesi gibi önemli olaylara bağlı olarak Cumhuriyet Dönemi'nde İzmir'in mekânsal ve sosyo –kültürel yapısında önemli bir değişim yaşanmıştır. Ancak işletmecilerin etnik yapıları çoğunlukla değişmiş olsa da dış dünyaya açılan Kordon'da eğlence ve kafe kültürü, iç kesimlerde ise kahvehane kültürü varlığını sürdürmüştür.

Geleneksel kahvehanelerin İstanbul'da 16. yüzyıl ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başladığı göz önünde bulundurulduğunda, çok geçmeden İzmir'e de girmiş olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Ancak bu dönemde İzmir'de kahvehanelerin varlığına dair izler bulunmamaktadır. Bazı gezginlerin anlatımlarından yola çıkıldığında, kahve içiminin İzmir'e 16. yüzyıl sonlarında ulaştığı ve ilk kahvehanelerin de 17. yüzyıl başlarında açılmaya başladığını söylemek mümkündür (Alparslan, 2007: 24-27). 17. ve 18. yüzyıllarda kahvenin önemli bir ticari mala dönüştüğü ve temini konusunda girişimler olduğu anlaşılmaktadır.

Ortadoğu'dan gemilerle gelen kahvenin İzmir üzerinden dağıtımı ve İstanbul'a nakledilmesi söz konusudur (Yetkin, 2005). Bu dönemde çeşitli zamanlarda İzmir'e gönderilen resmi yazılardan İstanbul halkının Yemen kahvesine ihtiyaç duyduğu, Yemen'den ve Mısır'dan İzmir'e gelen ve İzmirli tüccarlarının elinde bulunan kahvenin İstanbul'a gönderilmesinin istendiği anlaşılmaktadır (B.O.A. C.İKTS, 9/ 436, H-18.03.1234; B.O.A. C.İKTS 11/507, H-14.04.1234). 17. yüzyıl sonunda İzmir'de bulunan gezginlerden Antoine Galland'ın gözlemleri, İzmir'de kahve tüketimin oldukça yaygın olduğu kanısını uyandırmaktadır. Galland, Türklerin veba gibi salgın hastalıklar dışındaki hastalıklara karşı dirençli olduklarını, ancak dalakla ilgili sağlık sorunları yaşadıklarını belirtmekte, bunu da çok fazla kahve tüketmelerine bağlamaktadır (Bauden, 2003: 103). Yetkin'in (2005) belirttiğine göre 1825'te İzmir'e gelen Richard Robert Madden, "İzmir dünyanın en hoş ellerinden servis edilen kahve diyarıdır" demiştir.

17. yüzyıldan itibaren gezginlerin notlarından İzmir kahvehanelerinin izleri sürülebilmektedir. 1671'de İzmir'i gelen Evliya Çelebi, İzmir'deki işletmelerden söz ederken 200 meyhane, 40 kahvehane ve 20 bozahane olduğunu belirtmekte ancak kahvehane kültürüne ilişkin ayrıntılara yer vermemektedir (Temizkan ve Akan, 2013:37). İzmir kahvehane kültürünün ayrıntılarına ilişkin verilere çoğunlukla 19 yüzyıl kaynaklarında rastlanmaktadır. 19. yüzyıl başlarında İzmir'e gelen bir Fransız yazar İzmir kentinde her milletin kahvehaneleri ve bilardo solanları olduğunu belirtmektedir (Beyru, 2011:164). 1859 ve 1864 tarihlerinde İzmir'e gelen Batılı gezginlerden Moritz Busch, Türklerin ve Yahudilerin oturduğu mahalleleri anlatırken bakımsız ahşap evler ve pis kahvehanelerin varlığından söz etmektedir. 1892 yılında İzmir'de bulunmuş olan Alman gezgin Hans Barth, Kemeraltı Caddesi'nde onlarca lokanta, kahvehane ve han olduğundan söz etmekte ve Türk kahvehanelerinin kafelere göre çok daha temiz ve ücret olarak da dört kat daha ucuz olduğunu belirtmektedir (Pınar, 1996: 76–115). Resmi kayıtlarda ise 1891 yılında İzmir'de 496 kahvehanelerin olduğu belirtilmektedir (İbrahim Cavid, 2010: 400, 496).

17. ve 18. yüzyıllarda İzmir'de liman ile iç kesimler arasındaki ticaret kervanlarla gerçekteşmektedir. Balıkesir- Akhisar- Manisa yönünden gelen kervanlar, Kemer'deki Kervan Köprüsü'nden geçerek Kemeraltı'na varmaktadır (Kayın, 2015:20). İzmir'in gelişmiş ticari kimliğinin sonucu olarak ortaya çıkmış olan kentteki hareketli iş dünyasının içinde varlık gösteren topluluklara buluşma, iş görüşmesi yapabilme, dinlenme gibi olanaklar sağlayan mekânlar çoğunlukla iş yoğunluğunun olduğu bölgelerde ortaya çıkmıştır. Liman çevresinde çoğunlukla Batılılara hitap eden kahveler varken, kervanların kente giriş noktası olan Kervan Köprüsü (bugünkü Kapılar) ve Kemeraltı Çarşısı'nda Türklerin işlettiği kahvehaneler görülmektedir.

19. yüzyılda pek çok gezginin etkilenerak gezi notlarında betimledikleri Kervan Köprüsü'nün koyu renkli serviler, Türk mezarlıkları ve bahçelerle çevrelenmiş yeşil bir alanda, o dönemde oldukça berrak aktığı söylenen, Meles Çayı üzerinde yer aldığı bilinmektedir. Köprü'nün bitişiğindeki gölgelik alanlarda farklı kesimlere hitap eden kır kahvehanelerin bulunduğu ve buranın dışarıdan gelenlerin ilgisini çektiği kadar İzmirli için de önemli bir dinlenme ve eğlenme yeri olduğu anlaşılmaktadır (Beyru, 2011: 247-251). Alman gezgin Moritz Bush, buradaki kahvehanelerin, İzmir'in üst tabakasının hafta sonları kahve içip nargile fokurdattıkları bir yer olduğunu yazmaktadır. Burası 19. yüzyılda kente gelen Heinrich Gelzer, Julius Seiff ve Ludwig Ross gibi gezginlerin anlatımlarında da yer bulmaktadır. Ross,

iyi havalarda köprü'nün her iki yanındaki barakalardan oluşan mütevazı Türk kahvehanelerinde bazı Hristiyanların da manzara eşliğinde kahve içtiklerini belirtmektedir (Pınar, 1996: 76,85; Pınar, 1994: 97, 133). Bir başkası ise İzmir kahvehanelerinin en şiirsel olanının Kervan Köprüsü yakınındaki Meles Çayı üzerinde olduğundan söz etmektedir (Beyru, 2011:250). Buradaki kahvehaneler 20. yüzyıl gezginlerinin notlarında da yer bulmaktadır. 1911 yılında İzmir'e gelen Tarihçi Melchior Thamm, bir İzmirlinin kendisine Meles kenarındaki kahvelerde, mermer heykel güzelliğindeki aksakallı Müslümanların çınar, badem ve limon ağaçları altında çubuk çekip, nargile fukurdatmalarından söz ettiğini, ancak bu manzarayı görme fırsatı bulamadığını belirtmiştir (Pınar, 1997: 39). Günümüzde kentsel değişim ve büyümeyle birlikte bu bölge eski özelliğini taşıyor olsa da, Kervan Köprüsü'nün kalıntılarının hemen yanı başında bugün de bir kahvehane bulunmaktadır.

İzmir'in ilk geleneksel Türk kahvehanelerinin iş dünyasının nabzının attığı Kemeraltı çevresinde ortaya çıktığı düşünülmektedir (Maruflu, 2008). Kemeraltı'ndaki kahvehanelerin önemli bir bölümü perakende satış yerleri ve insan trafiğinin yoğun olduğu Anafartalar Caddesi üzerinde ya da bu caddeye açılan sokaklarda yer almaktadır (Resim 1). Kemeraltı'nın girişinde yönetim merkezlerinin varlığına bağlı olarak büyük kahvehaneler ortaya çıkmıştır. Seyrek olmakla birlikte Kemeraltı'nın depo ve hanların yoğun olduğu kuzey bölgesinde de amele pazarına dönüşmüş büyük kahvehaneler bulunmaktadır. Ayrıca otellerin alt bölümleri de kahvehane olarak işletilmektedir (Alparslan, 2007: 26-27). Hacı Ali Paşa, Ragıp Paşa, Hacı Hasan Paşa, Hacı Sadullah, Meserret, Gaffarzade, Askeri Kırathane (sonradan Ankara Palas) bunlardan bazılarıdır (Kayın, 2015: 22-23).

Resim 1: 19. Yüzyıl Başlarına Ait Bir İzmir Kahvehanesi (Svoboda ve diğerleri, 1997:172)

Buradaki kahvehaneler bir yandan cami yakınlarında olmalarından dolayı dinle ilgili bir işlev üstlenmekte, diğer yandan ticari hayatı tamamlamaktaydılar. Kemeraltı'nda camiye gelen ve işleri fazla yoğun olmayanların namaz aralarında vakit geçirdikleri kahvehanelerin, esnaf ve tüccarların iş görüştikleri, iş bağlantılarını kurdukları mekânlar olarak da kullanıldığını düşünmek mümkündür. Bu bölgedeki kahvehaneler yerleştikleri yerlerin özelliklerine göre biçimlenmişlerdir. Perakende satışın yoğun olduğu yerlerde çay ocakları; han ve depoların yoğun olduğu yerlerde amele pazarları ve esnaf kahvehaneleri; merkezi yerler ve yönetim

binalarının yakınlarında ise misafir ağırlama özelliği taşıyan kahvehaneler yer almıştır. Ayrıca buradaki kahvehaneler dışardan gelen ve aynı gün dönme olanağı olmayan pazarcılara da hitap etmekteydi (Alparslan, 2007: 25-26). Kemeraltı'ndaki kahvehaneler Osmanlı çarşılarının karakteristik kahvehaneleri ile uygunluk göstermektedir. Eski kartpostallar incelendiğinde kapalı kahveler, fazla geniş olmayan, dar pencereleli, alçak masa ve ahşap iskemlelere oturlan mekânlar olarak resmedilmekte; saçak altı ve sokağın kullanıma dâhil olduğu kahvelerde, tavla oynanmakta ve nargile içilmektedir. Ayrıca kahvehaneler de sokaklar gibi, *Tütüncüler Kahvesi*, *Deveciler Kahvesi*, *Hamallar Kahvesi* gibi uzmanlık adlarıyla anılmaktaydı. Odun kömürüyle ısıtılan kahve ocağı, cezve ve fincanların bulunduğu bir tezgâh ile birkaç tabureyle hizmet veren ve dükkânlarla servis yapan sokak kahvecileri de bulunmaktadır (Kayın, 2015: 22).

Cumhuriyet Dönemi'nde Konak, Çankaya, Basmane, Kemeraltı çevresi kentin alışveriş mekânları ve iş dünyasının nabzının attığı yerler olmayı sürdürdüğünden, buralardaki kahvehanelerin geleneksel işlevleri de bazı değişikliklere rağmen devam etmiştir. Salah Birsell, Hisar Camisi çevresinde yaz günleri yorulan, sıcağdan bunalıp serinlemek isteyenlerin oturabilecekleri açık hava kahvehanelerin varlığından söz etmekte ve bu bölgeyi İstanbul'un Küllük'üne benzetmektedir. Ancak ilerleyen zamanlarda popüler hale gelen Pasaport kahvehanelerinin Hisar kahvelerinin ününü geride bıraktığını da eklemektedir (Birsell, 1987: 18). Günümüzde Hisarönü'nde kafe olarak varlığını sürdürmekte olan Baycığıt, Kemeraltı'nın en eski kahvehanelerindendir. Geçmişinin 1905 yılına kadar uzandığı ve 20 yy. başlarında bir hamal kahvesi olarak işlev gördüğü bilinmektedir. Ayrıca cami yakınında olması nedeniyle namaz vaktini bekleyenlerin de zaman geçirdikleri bir mekân olma özelliğine sahip olmuştur. Bu mekân, eski işlevlerinin bir bölümünü sürdürmekle birlikte, günümüz insanının gereksinimlerine göre kendini yenilemiş, özellikle son yıllarda yiyecek hizmeti de vermeye başlamıştır (Orhunöz, 2008). Eskiden dışardan gelen tüccarları, gezginleri ağırlayan mekânlar 2000'li yıllarda ülkesindeki iç karışıklıklardan kaçan göçmenleri ağırlamaktaydı. Yine Hisar çevresinde uzun süre varlığını kahvehane olarak sürdürmüş olan Büşra Kafe'nin (Soyaşkan, 2008) 2008 yılında Somali'den gelen göçmenleri ağırladığı gözlemlenmiş, kalabalık bir Somalili göçmen grubun kafede Türk filmi izlemesine tanık olunmuştur (günümüzde restoran olarak hizmet vermektedir).

İzmir'in kent merkezinde olduğu gibi ilçelerinde de kahvehanelerin, meydanlarda ve çarşıların bulunduğu merkezi yerlerde yoğunlaşmış olduğu bilinmektedir. 19. yüzyıl ortalarında Karşıyaka, İzmir'den Menemen'e gidecekler için bir aktarma merkezi durumundadır ve burası yolcularına hizmet veren kahvehaneleriyle tanınmaktadır. Bu kahvehaneler *Doğu Seyahati*'nin yazarı Gustave Flaubert'in de dikkatini çekmiş ve notlarında bunlardan salaş mekânlar olarak söz etmiştir. Karşıyaka'nın bir sayfiye yeri olmasıyla birlikte işlevi zenginleşmiş olan kahvehaneler, özellikle rıhtım çevresi ve çarşı girişinde yoğunlaşmıştır. Bu bölgede Osmanlı'nın son dönemlerinde Rum ve Ermeni azınlıklar tarafından işletilen 8 kadar kahvehane bulunmakta, alkollü içecek satışı da yapılan bu mekânlar gazino kavramı ile de örtüşmekteydi. Cumhuriyet Döneminde ise el değiştirmiş olmalarına karşın işlevleri değişmemiştir (Berber ve Serçe, 2011: 245-246). Güneşi bol bir kent olan İzmir'de dikkat çekici bir özellik de kahvehanelerin çınar, servi, asma gibi ağaçların

gölgelerinde kurulmuş olmasıdır³. Bu özellik 19. yüzyılda İzmir'i ziyaret etmiş olan Helmut von Moltke'nin dikkatini çekmiş ve İzmir'de kahvehane gibi istirahat edip keyif çatılacak yerlere çınar dikmenin güzel bir gelenek olduğunu ifade etmiştir (Halikarnas Balıkcısı, 1988:5). Evliya Çelebi İzmir ziyaretinde çevre yerleşimleri de anlatmakla birlikte, sadece Urla ile ilgili notlarında kahvehaneye ilişkin ayrıntılar vermektedir. Urla çarşısındaki kahvehanelerin köşesinde bir üzüm asmaı olduğunu ve asmanın dallarının gölgelik şeklinde etrafı kapladığını, çarşıda ve kahvehanede oturanların asmanın dallarının arkasından rahatça âşık oldukları kadınları gözleyebildiklerini belirtmiştir (Temizkan ve Akan, 2013:37,45). Barth, ziyaret ettiği Cumaovası'da (bugünkü Menderes), merkezdeki kervan sarnıcının yer aldığı çınar ağacı çevresinde Rum ve Türk kahvehanelerinde sohbet eden ve nargile içen insan kalabalığını gözlemleyerek kahvehaneye gelen yabancıya gösterilen misafirperverlikten de söz etmiş ve şu bilgileri vermiştir (Barth'tan aktaran Pınar, 1996:115):

Bir Türk kahvesinden içeri giriyoruz; elbette buradaki kahve, İzmir- Konak'taki gibi Doğu'nun lüks kahvesi değil; İzmir'de çiçekler arasındaki fiskiyeli havuzun yerini burada zincirli bir kuyu almış; renkler cümbüşü içindeki divanın yerini ise dumandan rengi atmış duvarların dibindeki hasır örtülü kerevetler; buralarda da başı sarıklı bembeyaz sakallı insanlar bağdaş kurmuş oturmuşlar. Bizi masalın sihirli dünyasından alıp gerçeğin tam ortasına getiren şey ise ya arada sırada fukurdayan nargilenin ya da ikide bir birbirlerine 'Bismillah' çeken müşterilerin sesi oluyor.

Günümüz İzmir'inde başta Kemeraltı olmak üzere Bornova, Buca, Karşıyaka, Gaziemir gibi birçok ilçenin ticari merkezlerinde bu tür kahvehaneler bulunmaktadır. Bornova çarşısının içindeki Viraneyi Şahane Kahvehanesi, 120 yıllık bir mekândır. 70 yılı aşkın süredir de kahvehane olarak hizmet vermektedir. Günümüzde de burası özellikle hafta içi çarşı esnafı ve çalışan kesimlerin uğrak yeri durumundadır. Ayrıca tarihi ve ünlü bir mekân olmasından dolayı dışarıdan gelenlere, belediye başkanı ve meclis üyesi gibi kişilere de hitap etmektedir (Altındere, 2008).

3. İZMİR KAHVEHANELERİNDE ZAMAN GEÇİRME VE OYUNLAR

Bilindiği üzere klasik Osmanlı kahvehanelerinde kahve içme eylemi etrafında örgütlenmiş bir ortam söz konusudur. Zamanla çubuk⁴ ve nargile de ortamın vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir. 18. ve 19. yüzyıl gezginlerin İzmir kahvehanelerine ilişkin gözlemlerinde de bu unsurlara vurgu yapıldığı görülmektedir. Barth, Türk mahallesinde incelediği bir kahvehane ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir (Barth'tan aktaran Pınar, 1996:106 -115):

Kahvehanelerin birine giriyoruz; kahve tavanlı yüksek bir bina: Sultan Abdülaziz'in fotoğraflarıyla süslenmiş duvarların dibinde kırmızı örtülü masalar ve masaların başında bir resim kadar güzel o nargile içen tipler; diğerleriyse, fes ve giysilerinden reform yanlısı Türkler oldukları anlaşılan tavla oynayan gençler; bir kısmıysa gazete ve kitaplara gömülmüşler... Bütün salonda en çok sesi nargile

³ Günümüzde merkezde, köylerde ve çevre mahallelerde eski kahvehanelerin çoğu bir çınarın gölgesinde yer almaktadır.

⁴ Osmanlı'da tütün çubukla içilmekteydi. Uzun ve içi boş bir çubuğun ucunda bulunan lüleyle tütün yerleştirilmekte ve tütünün üzerine küçük bir ateş parçası konularak içilmekteydi.

fokurdaması çıkarıyor... Kapının önüne masa ve sandalyesini atmış bir arzuhalci. Türkçe, Farsça ve Arapça mektuplar ve resmi makamlar için dilekçe yazmak için müşterisini bekliyor. Bir Türk kahvesinde sunulanlar çok kısıtlıdır; bizim bir yudumda içiverdiğimiz Türk kahvesi, çubuk ve nargileden ibarettir.

Beyru'nun aktardığına göre 19. yüzyıl sonlarına doğru İzmir'i ziyaret etmiş olan bir Fransız edebiyatçı Türk mahalle ve çarşılarıyla ilgili gözleminde, çeşit çeşit giysileri olan insanlarla dolup taşan ve sarhoş eden bir nargile kokusunun hâkim olduğu kahvehanelerden söz etmektedir. Yazar kahvehane ortamıyla ilgili şu bilgileri vermektedir (Beyru, 2000:323):

Her akşam, oruç süresinin bittiğini belirten top atışlarının ardından, Türkler, gündüzün zorluklarını geceleri telafi etmeye çalışmakta ve beyaz badanalı mekânlarda, bağdaş kurmuş olarak köpüklü kahvelerini ağır ağır yudumlamaktaydılar. Zaman zaman birbirlerine bakmadan ve asla gülmeden ciddi jestlerle birtakım şeyler konuşuyorlardı. Ara ara içlerinden biri, bu sohbeti keserek, çabuk bir kahve diye sesleniyor, bunun üzerine soluk benizli, çizgili giysili ve pembe ceketli bir çocuk, kahvecinin bakır cezvelerinin parladığı ocağa doğru seğirtiyor, biraz şeker kattığı koyu kahveyi bir fincana boşaltarak fincanı küçük bir tepsiye koyuyor ve sol eli saygı anlamında göğsünde dururken sağ eliyle ikramını yapıyordu.

Yine ara ara, 'çabuk bir ateş' sesi duyuluyor, bir başka çocuk, elinde, içinde sıcak bir kül üzerinde yanmakta olan bir kömür bulunan dövme demirden bir buhurdanı ağalara uzatıyor ve sigaralarını yakmalarına yardımcı oluyordu... Bazen bu kalabalığın arasına gezginci müzisyenlerin katılıp sazlarını inlettikleri de olurdu.

I. Dünya Savaşı öncesinde İzmir'i ziyaret etmiş olan gazeteci Alfred Kerr'in, gezi yazısında özellikle İzmir'in servileri ve kahvehanelerine odaklanmış olduğu ve bunu İzmir ile ilgili yazdığı şiire de yansıttığı görülmektedir. Özellikle de ilk kez İzmir'de içtiğini ve bundan sonra da yaşamında önemli hale geldiğini belirtmiş olduğu nargileyi uzun uzun anlatmıştır (Pınar, 1997: 45-51). Uşaklıgil (199: 138-139), anılarında, Kordon boyundaki Luka Kahvesinin nargilesini çok sevdiğinden söz etmektedir. Ayrıca kordon boyuna inemediği zamanlarda Tilkilik'te (Basmane) hem kahve hem han işlevine sahip olan Yavuz İbrahim Efendi tarafından işletilen Menzilhane'ye gittiğini söylemektedir. Uşaklıgil, kahvenin sürekli müşterilerinin iç kısmında oyun oynadıklarını kendisinin de kahvenin önünde bir iskemleye yerleşerek nargile ve kahvesini içtiğini anlatmakta ve buranın nargilesinin de meşhur olduğunu belirtmektedir.

Nargile kültürü, Osmanlı İzmir'inden Cumhuriyet Dönemi İzmir'ine miras olarak aktarılmıştır. Örs (2001: 43-45), nargilenin kahve kültürünün önemli bir parçası olduğuna, özellikle de İzmir ve Ege'de nargile tiryakiliğinin çok yaygın olduğuna dikkat çekmektedir. 1960'lara kadar uzanan Pasaport'taki Liman Kahvesi, Kültürpark'taki Villa Çay Salonu ile 1976'da açılmış olan Menekşe, Bostanlı'da Egemen Kahvesi, Güzelyalı'da Levent'in Yeri ve Eşrefpaşa'da Hakkı'nın Yeri Örs'ün ünlü nargileci kahveleri olarak adlandırdığı mekânlardır. Bugün artık kapanmış olan Egemen Kahvesi'nin sahibi, müşterilerinin çoğunun özellikle nargile içmek için kendilerini tercih ettiklerini, bunun da nargilelerinin özel olarak hazırlanması ve özel bir kaliteye sahip olmasından kaynaklandığını belirtmiştir (Egemen, 2008). Günümüzde de nargile hizmetiyle ön planda olan Pasaport kahveleri ile ilgili 1980'li yıllarda Hazar'ın (1988: 74) kaleminden şu dizeler dökülmüştür: "*Pasaport kahvesinde*

nargile fokurdar, tömbeki dumanlı, mavi mavi yayılır imbata karşı. Vapur gelir yanaşır. Karşıyakalı güzeller doluşur. Nasıl sevmem, nasıl sevmem ben Pasaportlu İzmir'i...".

19. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda halka açık mekânlarda tüketilen temel içecekler kahve, rakı ve şaraptır. Bira Kırım Savaşı'ndan sonra gelmiştir. Çay tüketiminin yaygınlaşmasında ise İranlılar etkili olmuş özellikle de 93 Harbi'nden sonra İstanbul'a gelen Rus ve Balkan göçmenleri çay kullanımının yaygınlaşmasında etkilidir. Bundan sonra halka açık yerlerde çay tüketimi hızla yayılmıştır (Georgeon, 1999: 57). Osmanlı Dönemi'nin İzmir'inde alkollü içecek Müslüman kahvehanelerinde bulunmazken Kordon'daki Avrupa tarzı kafelerde ve Rumların işlettiği kahvelerde tüketilebilmekteydi. Barth, Menderes'te ziyaret ettiği Türk ve Rum kahvehanelerini karşılaştırırken bu konudaki farklılığa da değinmiştir (Pınar, 1996:121). Osmanlı kahvehanelerine yönelik betimlemelerde çaya fazla rastlanmamaktadır. Ancak Cumhuriyet Dönemi'nde kahvehanelerde kahvenin yanı sıra çay tüketiminin de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 1930'lu yılların Türkiye'sinde Tasarruf ve Yerli Malı Haftası etkinlikleri kapsamında kahvehanelerde sunulan çay, kahve gibi ithal ürünleri kısıtlamaya yönelik düzenlemeler söz konusudur. Kahveciler Cemiyeti ilk kez 1929 yılında düzenlenen Tasarruf ve Yerli Malı Haftası'nda kahve ve çayın yanında yerli ürün olarak ıhlamurun da bulundurulmasını kararlaştırmıştır. Süreç içerisinde ıhlamurla birlikte pekmez şerbeti, fındık, üzüm, elma kurusu gibi içecek ve yiyecekler de kahvehanelerde müşterilere sunulmuştur (Duman, 2001: 72,73). Özellikle 1932 yılında bu kampanyanın yoğunlaştığı görülmektedir. Bu dönemde İzmir kahvehanelerinde yerli mallarının tüketimine ilişkin yerel basınına yansımış bir habere rastlanmamış olsa da İzmir'de Ahali Bankası'nın misafirlerine çay ve kahve yerine incir ve fındık ikramına başladığı haberine rastlanmış olması bu konuda İzmir'de de bir duyarlılığın oluştuğunun göstergesidir (Yeni Asır, 14 Kânunuevvel 1932). II. Dünya Savaşı yıllarında kahve bulma konusunda yaşanan sıkıntılarla birlikte içecek olarak çaya yönelim artmıştır (Yıldız, 1996: 4-11) ve çay kahveye oranla daha fazla tüketilebilmesinin, ayrıca daha ucuz olmasının etkisiyle kahvehanelerin temel içeceği haline gelmiştir. 2008 yılında eski İzmir kahvehanelerinde yapılan gözlem de bunu doğrulamaktadır. Bilinen en eski örneklerinden itibaren oyun oynamanın da kahvehane ortamını tamamlayan bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Peçevi (1992:349-350), 16. yüzyılda İstanbul kahvehanelerinde satranç ve tavla oynandığından söz etmektedir. Osmanlı Dönemi İzmir kahvehanelerinde oyun oynandığı bilgisine 19. yüzyıla ait gözlemlerde rastlanmaktadır. Bu dönemde İzmir'de bardo salonlarının varlığı bilinmektedir (Beyru, 2011:164). Yine aynı dönemde Kordon'daki Rum kahvehanelerinde domino oynandığına dair bilgilere rastlanmaktadır (Beyru, 2010:258). 1899'da İzmir'i ziyaret eden Heinrich Gelzer, Kervan Köprüsü çevresindeki kahvelerden birinde dört kişinin kâğıt oynadığına tanık olmuştur (Pınar, 1996: 76, 85). 19. yüzyıla ait bir yerel gazetenin köşe yazarı, Ramazan ayında İzmir Tilkilik'te iftardan sonra Hükümet Caddesi boyunca yürüyerek, Şeyh Mahmud adıyla anılan basık bir kahveye⁵ oturduğunu ve burada tanık olduğu ortamı aktarmıştır. Yazarın belirttiğine göre kahvesini içerken aniden bir teneke gürültüsü kopmuş ve kahvehane müşterilerine tombala kartları dağıtılmıştır. Ardından da çekilişin başlamasıyla tombalacının "*sekiz çinko*",

⁵ 1933 yılında, bir gazetenin köşe yazısında Şeyh Mahmut Kahvesi'nin bir zamanlar adeta kendilerinin zaviyesi olduğu, ancak kim bilir kaç yıldır bu sığınaktan yoksun kaldıklarından söz edilmektedir (Karagözle Hacivat Tilkilik Kahvesinde Hizmet, 8 Kânunusani 1933).

“iki tombala”, şeklinde bağırması, müşterilerin “*sekiz çıktı mı?*”, “*on çıktı mı?*” soruları ve “*vasta*” seslerinin kahvehanede yankılandığını belirtmiştir. Yazar, kahvehanede tombala oynanmasından kaynaklı gürültülü ortamdaki rahatsız olmasının yanı sıra, bu oyunu kumar olarak değerlendirmekte ve özellikle de Ramazan ayında böyle bir şeye müsaade edilmesinden şikâyet etmektedir (Ahenk, 24 Kânunusani 1312). Parayla oynanan oyunlar pek çok insanı rahatsız ettiği gibi yönetimin de gündeminde olmuştur. Özellikle Cumhuriyetin ilk dönemlerinde tombala ve iskambil gibi çeşitli kahvene oyunlarının kumar kabul edilmesi ve yasaklanması konusunda uygulamalar bulunmaktadır. Tombala 1932 ve 1933 yıllarında Hımaye-i Eftal ve Tayyare Cemiyeti yararına kahvehanelerde oynatılırken, 1934’te yasaklanmıştır. İskambil yasaklarının etkili olduğu yıllar ise 1936 ve 1937 olmuştur. Oyun yasaklarının temel gerekçeleri, kötülük kaynağı olarak görülmesi, insanların bedensel ve ruhsal sağlığını bozarak onları kahvehaneye bağımlı hale getirdiğinin düşünülmesidir. 1936’da İzmir’in Bornova nahiyesi ve köylerinde de iskambil yasağı gündemdedir (Öztürk, 2006:155-166). Ancak oyun yasakları hem işletmeciler hem de devlet için ekonomik olarak zarara neden olduğundan sürdürülebilir olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin 3330 sayılı yasa “*kulüb, kahvehane ve gazinolarla kır bahçelerinde ve emsali eğlence mahallerinde bulunan beher bilyardodan senevi beş lira ve tavla, dama ve satranç tahtalarının beherinden senevi üç lira resim*” alınacağı belirtilmektedir. Bu yasa ile işletme sahipleri her yıl Haziran ayında vergiye tabi olan oyun aletlerinin cinsini ve miktarını bağlı olduğu gelir idaresine bildirerek levha almak ve bu levhaları oyun aletlerine yerleştirmekle yükümlü tutulmuştur (Resmi Gazete, 27 Kânunusani 1938:9303).

Kahvehanelere ilişkin olumsuz bakış paralı oyunlar ve kumarın yanı sıra çeşitli suçların işlendiği mekân olarak görülmesiyle de ilgilidir. Hem Osmanlı hem de Cumhuriyet Dönemi kaynakları bununla ilgili veriler sunmaktadır. Örneğin 1910’da İzmir’de genelevlerin şehir dışına taşınması konusunu da içeren resmi yazıda, özellikle de içkili olan kahvehanelerde çocukların bu işle uğraştırılmasının ahlaka aykırı görüldüğü ve bunun yasaklanması gerektiği konusuna yer verilmiştir (B.O.A. DH.MUİ., 92/14, H-26.04.1328). 1930’larda İzmir’in suç coğrafyası ile ilgili yapılmış olan bir araştırmada suç işlenen mekânlar olarak çeşitli eğlence yerleri ile birlikte kahvehanelerin de ön plana çıktığı görülmektedir. Bıçaklama, kavga, bilyardo çalma, esrar satma, kumar oynatma vb. bu yıllarda İzmir kahvehanelerinde işlenen suçlardan bazılarıdır (Göksu, 2003: 50-192). Yine 1930 yılında İzmir Emniyet Müdürlüğü’nün, bilinen mekânlar dışındaki gazinolar ile mahalle aralarındaki kahvehanelerin saat 22.00’da kapanacağını, uygulamayan mekânlar hakkında yasal işlem yapılacağını bildirmiş olduğu bilinmektedir⁶ (Hizmet, 25 Kânunuevvel 1930; Hizmet, 26 Kânunuevvel 1930).

1955’te yerel gazetede yayınlanan bir inceleme yazısında, kahvehanelerin İzmirliilerin en çok vakit geçirdiği mekânlardan olduğu belirtilmektedir. Mahalle, oyun, esnaf ve sabahçı kahvesi gibi türlere ayrılan kahvehanelerde sigara, kahve, çay ve nargile yine ana unsurlardır. Yazarın verdiği bilgilere göre, mahalle kahvelerinde ihtiyar ve orta yaşlılar uyuklamakta ya da çeşitli konularda dedikodu etmekte, gençler ise camdan dışarıyı gözlemektedir. En çok konuşulan konu ise kadınlardır. Oyun kahvelerinin çoğunda tavla, iskambil, altmışaltı, briç, bezik,

⁶ Ancak Ramazan aylarında kapanış saati gece 12’dir. Özellikle 1932 Ramazanında kahvehanelerin gece saat 3’e kadar açık kalmasına izin verilmiştir (Anadolu, 10 Kânunusani 1932).

domino, dama, bilardo ve “küçük çocuklar gibi” meşe oynanırken, çok az kahvehanede de satranç oynanmaktadır (Yuluğ, 20 Mart 1955; Gölgesiz –Gedikler, 2012:447). Eski kahvecilerden Şenhelvacılar (2007), günümüz kahvehanelerinde rastlanmayan meşe oyununun eskiden çoğunlukla Mumcu Kahvesi, Oğuz’un Kahvesi ve İsmet Uç’un Kahvesi’nde oynandığı bilgisini vermekte ve oyunun oynanışını şöyle açıklamaktadır: “Oyun, kahvehanelerde 10m x 3 m genişliğinde özel bir alanda oynanırdı. Genelde de kahvehanenin bahçesinde. Alanın kenarlarında çitalar olurdu. Oyun alanının zeminine talaş dökülürdü. Aşıklar genelde 2.5 m arayla aynı hizada dizilir ve alanın çevresindeki insanlar meşeyle aşıkları vurmaya çalışırlardı”. 95’in Kahvesi’nde de meşe oynanmakta ve burada izleri günümüze kadar ulaşan bir meşe sahası bulunmaktadır (Örs, 2001: 39). Soyaşkan (2008), Dönertaş’ta eski adı Emin’in Kahvesi olan ve bir süre de Büşra Kafe olarak hizmet veren mekânın bahçe kısmında meşe oyunu oynandığını, ancak meşe oyunu denilince akla çoğunlukla Mumcu Kahvesi’nin geldiğini, oranın meşeci kahve olarak tanındığını belirtmektedir. Adını mum işiyle uğraşan ilk sahibinden alan Yapıcıoğlu Mahallesi’ndeki Mumcu Kahvesi 20. yüzyılın ortalarına doğru, mektupların bile “Mumcu Kahvesi” notuyla adresiz olarak gönderilebildiği ünlü bir kahvehane durumundadır. Bir zamanlar kahvenin çevresinde yaşayan Museviler burada meşe turnuvaları düzenlemişlerdir. Kahvenin yan tarafı ise uzun bir süre açık hava sineması olarak kullanılmıştır (İzmir Life, 2001: 26-31). İzmir kahvehanelerinde eskiden oynanan bir başka oyun ise meşeye benzeyen ceviz oyunudur (Keskin, 2008).

1950’li yıllarda bazı kahvehanelerde horoz dövüşleri yapıldığı bilinmektedir (Yuluğ 1955; Erdöl, 1954). Dönemin bir yerel gazete haberinde eskiye nazaran azalmış olmasına karşın, halen Eşrefpaşa ve Kapılar semtlerindeki bazı kahvehanelerde pazar günleri horoz dövüşlerinin düzenlendiği belirtilmektedir. Haberde belirtildiğine göre kahvehanede horoz dövüşleri başlayacağı zaman müşterilerin oturma düzenleri hemen değiştirilmekte, orta taraf boşaltılmakta ve yere bir halı serilmektedir. Horozlar dövüşe başladıktan bir süre sonra da bahisler başlamaktadır (Erdöl, 1954). Mumcu Kahvesi’nde de zaman zaman horoz ve koç dövüşlerinin yapıldığını bilinmektedir (Örs, 2001: 37; İzmir Life, 2001: 26 -31).

Resim 2: Yaylacık Kiraathanesi/Buca (2008)

Eski kahvehane oyunlarından dama ve dominoya günümüzde çok rağbet edilmezken, tavla ve kâğıt oyunları yaygınlığını korumakta, ayrıca 40 -45 yıldır okey de en çok oynanan oyunlar arasında yer almaktadır (Keskin, 2008; Çetin, 2008; Kırbaç, 2008). Kulak (2008), briç oynanan kahvehaneler olduğunu ve özellikle de 70’li yıllarda öğretmenlerin kahvehanelerde

ilçeler ve semtler arası briç turnuvaları düzenlediklerini belirtmektedir. Son dönem kahvehanelerine ilişkin yapılan gözlemler okeyin tercih edilen oyunlar arasında ön sıralarda olduğunu göstermektedir. Gözlemlerde sadece bir kahvehanede dama oynayanlara rastlanmıştır (Resim 2). Yine çeşitli kâğıt oyunlarının yaygın olarak oynandığı, oyun türünün ise kahvehaneye göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Gezginlerin seyahat notlarında ön plana çıkan tavla günümüzde de önemini korumaktadır. Kahvehanelerin çoğunda masa oyunlarına ağırlık verilmesine karşın birkaçında bilardo masaları da görülmüştür.

4. İZMİR'İN OKUR-YAZAR VE AYDINLARINA HİTAP EDEN KAHVEHANELER: KIRAATHANE KÜLTÜRÜ

Kıraathane özelliği gösteren kahvehaneler özellikle aydınların bir araya gelerek süreli yayınları takip ettiği, yeni eserleri inceleme fırsatı bulduğu ülkenin siyasi ve kültürel ortamına ilişkin fikir alışverişinin yapılabildiği mekânlardır. Salah Birsal, bu tür kahvehanelerin bir eğitim yuvası işlevine sahip olduğunu belirterek, Sait Faik'in, 1948 yılında yayınlanan bir yazısında kahvehaneleri dekansız, doçentsiz, bütçesiz, fakültesiz ve yüzde yüz bağımsız üniversiteler olarak tanımladığını ve insanların nabzının kahvehanelerde ölçülebileceğini söylediğinden söz etmiştir (Birsal, 1975: 25, 26).

İzmir'de çeşitli kaynaklardan beslenen sosyal ve kültürel ortam nedeniyle kültür ve edebiyat alanında önemli atılımlar pek çok kente göre daha erken tarihlerde gerçekleşmiştir. İzmir'in edebi hayatı, genel olarak İstanbul'u takip etmekle birlikte, kentin özgürlükçü ve dışa açık ortamının kültür ve fikir hayatının gelişimine önemli katkılar sağladığı bilinen bir gerçektir. II. Abdülhamit'in sansürünün dışında kalan İzmir'deki gazete ve dergilerde Ali Kemal, Mehmet Rauf, Abdülhalim Memduh, Ali Ferruh, Fazlı Necip ve Mehmet Münci gibi İstanbullu ve Selanikli gençler yazılarını istedikleri gibi yayınlatabilmekteydiler. Halit Ziya Uşaklıgil'in de İstanbul'da yayınlatabildiği bazı eserlerini İzmir'de yayınlatabildiği bilinmektedir (Huyugüzel, 2004: 17-19). 19. yüzyıl sonlarında İzmir'inin kahvehanelerinde kitap ve gazete okunduğu bilgisi Barth'ın Türk Mahallesi'ndeki bir kahvehaneye ilişkin gözlemlerinde yer almaktadır. Barth, kahvehanede gazete ve kitaplara gömülmüş müşterilere, hatta Alman tarihi bile okuyan reform yanlısı (Meşrutiyetçi) kişilere rastladığını belirtmiştir (Pınar, 1996: 106-115). Bu dönemde İzmir'de eski geleneğin ürünü olan bazı kıraathaneler çeşitli yayınların takip edilebildiği, çeşitli bilimsel ve sanatsal sohbetlerin, tartışmaların yapılabildiği ortamlardandır. Dönemin İzmirli aydınlarından Kaygusuz (2002: 38) bu konuda şu bilgileri vermektedir:

Bu tarihte İzmir'de üç irfan mektebi vardı: birincisi Ömer Lutfi Efendi'nin taht-ı isticarında ve şimdiki Ankara Palas'ın altında, tam Garanti Bankası'nın yerinde bulunan Askeri Kıraathanesi, ikincisi Hükümet'in karşısında Ehram Mağazası'nın bulunduğu sahada Mehmet Efendi'nin işlettiği Ekmekçibaşı Kıraathanesi üçüncüsü Tilkilik'te Giritli Hasan Efendi'nin ve Ali Ağa'nın kahvehaneleri...

Bütün münevverler bu kıraathanelerde toplanır, başka yerlere gitmezlerdi.

Hükümet Konağı yakınındaki Askeri Kıraathane, özellikle 1900'lerin başında İzmir'in aydın çevreleri için bir çekim merkezi (Hazar ve Aksoy, 1988:58), Bıçakçızade Hakkı Bey, Baha Tevfik, Şahabettin Süleyman, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Hamit Suphi ve Bezmi Nusret Kaygusuz gibi edebiyatçıların mekânı durumundadır (Huyugüzel, 2004:27). Kaygusuz (2002:

39) anılarında yer verdiği kıraathaneler arasında en nezih olanının Askeri Kıraathane olduğunu ve kendisi de dâhil pek çok gencin buranın devamlı müşterisi olan yazar ve lise öğretmeni Bıçakçızade Hakkı Bey'in etrafında toplandığını belirtmektedir. Birsal (1987: 17), buraya geçmiş yıllarda Tokadizade Şekip, Tevfik Nevzat, Uşakızade Süleyman Tevfik, Doktor Taşçioğlu Ethem gibi şairlerin ve Jön Türklerin çok gelip gittiklerinden söz etmektedir. Askeri Otel ve Kıraathane'nin yerini sonraki dönemlerde Ankara Palas Oteli almış ve altındaki aynı adlı pastane aydınların, edebiyatçıların, siyasetçilerin toplanma yeri olmayı sürdürmüştür. Burası pastane olarak adlandırılrsa da aslında kıraathane işlevi görmüştür. Hazar ve Aksoy 1940'lı ve 50'li yıllarda belli bir kişiliği bulunup da Ankara Palas'a uğramayan birinin var olduğunu düşünemediklerini, Kemal Bilbaşar, Cahit Tanyol, Besim Akımsar, Orhan Rahmi Gökçe, Halikarnas Balıkcısı, Şükran Yurdakul, Ahmet Angın ve Atilla İlhan'a kadar İzmir'in tüm edebiyatçıların uğrak yerinin Ankara Palas olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca 1950'lerin genç edebiyatçıları kuşağından Tarık Dursun K., Cengiz Tuncer, Ali Gevgilili, Ziya Metin, Özdemir Hazar, Doğan Özgüden, Nevzat Kızılcın, Bilge Umar, Ünal Tekinalp gibi ünlü düşün ve sanat insanlarının da burada toplandığı bilgisini vermektedirler (Hazar ve Aksoy 1988:53).

Huyugüzel (2004: 27,28), Askeri Kıraathane'nin çoğunlukla yazar ve edebiyatçılara hitap ederken, Ekmekçibaşı Kıraathanesi'nin Mevlevilik ve Bektaşilik tarikatlarına meyilli olanların toplanma yeri olduğunu, Tilkilik kahvehanelerinde ise çoğunlukla medreselilerin toplandığı belirtmektedir. Kemeraltı girişindeki Ekmekçibaşı Kıraathanesi ile ilgili Kaygusuz, "*Ekmekçibaşı Kıraathanesi'nin başlıca müdavimleri Mevlevi Şeyhi Nurettin Efendi, Müstecabizade İsmet, Hafız İsmail, Tokadizade Şekip ve Hüseyin Avni Ozan idi. Bunların da yanına gitmekten, meclislerinde bulunmaktan çok hoşlanırdım...*" açıklamasını yapmaktadır. Ayrıca Evliyazade, Akosmanzade, Uşakızade, Alemdarzade ve İplikçizadeler gibi eski köklü ailelerin oturduğu bir semt olan Tilkilik'teki kıraathanelerin ise daha geniş toplulukları barındıran mekânlar olduğunu belirtmiştir. Kaygusuz, buradaki kıraathanelerin mahalle arasında ve söğüt ağaçlarının gölgesinde kalması nedeniyle yaz aylarında oldukça dolu olduğundan, arkadaşlarıyla gece geç saatlere kadar buralarda oturarak edebi ve ilmi konularda sohbetler yaptıklarından söz etmektedir (Kaygusuz, 2002: 38-41).

Kemeraltı'nda Şifa Eczanesi'nin yakınındaki Hacı Ali Paşa Kahvesi ve Ragıppaşa Kıraathanesi de dönemin entelektüel insanların buluşma yerlerindedir. Darülbedayi oyuncularını İzmir'e geldiklerinde Ragıp Paşa Oteli'nde kalmakta ve altındaki kıraathanede vakit geçirmektedirler. Bedia Müvahhit, Vasıf Rıza Zobu ve Muammer Karaca gibi isimler bu kahvede oturan ve sohbet eden bazı sanatçılardandır. Ayrıca Ragıppaşa Kıraathanesi'nde farklı iş çevrelerinden bir araya gelmiş olan aydınların oluşturduğu bir palavra kulübünün var olduğu bilinmektedir. Bu topluluk, ülkede ve kentte olup bitenleri mizahi açıdan yorumlaması, sivri dilli ve hicivli sohbetler yapması nedeniyle *palavra kulübü* olarak adlandırılmıştır. Palavra Kulübü, 1955'lere kadar varlığını sürdürmüştür (Hazar ve Aksoy, 1988:58). İzmir'in ünlü eczacısı Kemal Kamil Aktaş da (1935) 12-13 yıldır İzmir'e özel böyle bir kulübün varlığından söz etmekte, hatta bu kulübün uzun süre başkanlığını yaptığını ancak son zamanlarda başkanlığı başkasına kaptırdığını belirtmektedir. Kemeraltı'ndaki Şükran Kahvesi ise daha çok öğretmenlerin ve aydın memurların buluştuğu bir mekândır (Hazar ve Aksoy, 1988: 58). Birsal'in (1987: 18) ifadesiyle "*bir devlet görevlileri kahvesidir*".

Edebiyatçıların bir başka toplanma yeri ise yakın zamana kadar hizmet vermiş olan Meserret Kahvesi'dir (Kayın, 2015: 23).

Çoğunlukla edebi sohbetler ve okuma etkinliği ile ön planda olan kıraathaneler aslında çok da yaygın değildir. Ancak yönetimlerin, özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde, kahvehanelere kıraathane kültürünü yerleştirme yönünde gayretleri söz konusu olmuştur. 1935'te İçişleri Bakanlığı tarafından uygulanmaya çalışılan kahvehaneleri asrileştirilmesi projesi buna bir örnektir. İzmir'in bir yerel gazetesinde bu projeyi destekleyen köşe yazısında, proje kapsamında sağlıksız koşullardaki kahvehanelerin kapatılmasının düşünüldüğü, belediyelerin öncülüğünde Avrupa'dakilere benzeyen, sağlık açısından elverişli ve daha büyük ferah mekânlarda örnek kahvehanelerin açılmasının planlandığı belirtilmektedir. Yazar, sağlık açısından sakıncalı, duvarları ve tavanı dumandan sararmış kahvehanelerin çok fazla olduğuna dikkat çekmektedir. Ayrıca İzmir'de 1000'e yakın kahvehane olduğu tahmininde bulunarak, küçük kahve sahiplerinin sermayelerini birleştirerek daha büyük ve modern mekânlar açmalarında fayda olduğundan söz etmektedir (Anadolu, 25 Şubat 1935). Proje kapsamında desteklenecek olan kahvehanelerde kütüphaneler de olacağından dolayı, "Kütüphaneli Kahve" başlıklı başka bir köşe yazısında proje genel olarak olumlu karşılanmakla birlikte, tavla gürültüleri ve insan sesleri kulaklarda yankılanırken, sigara dumanı ciğerlere dolarken, nasıl kitap okunulabileceğinin de hesaba katılmasının gerekliliğine vurgu yapılmaktadır (Yeni Asır, 25 Şubat 1935). İzmir kahvehanelerinin zaman öldürülen yerler olduğu konusu 1950'lerde Attila İlhan'ın gündemindedir. İlhan (20 Mart 1955), Batılı toplumlar işten arta kalan zamanlarını kadınlı erkekli olarak kahvelerde geçirirken, Türklerde erkeklerin işten çok kahvehaneye gittiğini iddia etmiştir.

Resim 3: Fidan Kıraathanesi/ Yeşilyurt (2008)

Kıraathane kavramı başlangıçtaki anlamını yitirerek zamanla kahvehane ile eş anlamlı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde İzmir'de kıraathane adını taşıyan pek çok eski mekân bulunmakla birlikte işlevsel olarak diğer kahvehanelere göre önemli bir farklılık taşımamaktadır. Çeşitli kampanyalar nedeniyle bu mekânlara yerleştirilmiş olan kitaplıkların (Resim 3) beklenen ilgiyi görmediği, buralardaki okuma etkinliğinin gazetelerle sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır⁷. Bu durumda insanların okumaya olan ilgisizliğinin yanı sıra kitaplıklarda

⁷ 28 Ocak 2008 tarihinde gözlem yapılan Kutlay, Emniyet ve Fidan kıraathaneleri bu mekânlara örnektir. Bunlardan Fidan Kıraathanesi'nde kitaplık bulunmakta ancak işletmecisinin belirttiğine göre müşteriler kitaplığa ilgi göstermemektedirler.

ilgi çekici ve güncel yayınların yer almamasının da etkili olduğu düşünülmektedir (Kahveci Dünyası, 2007). Kırdı (2007) pek çok kahvehaneye kitaplık kurduklarını, ilk olarak Eşrefpaşa Merkez Kırathanesi'nden başladığını ve özellikle istekte bulunan kahvehanelere öncelik verdiklerini belirtmiştir. Geçmiş örneklerden de anlaşıldığı gibi kahvehanenin okumaya, bilimsel ve sanatsal etkinliklere hizmet etmesi çoğunlukla kahvehanedeki müşteri profiliyle ilgili bir durumdur. Geleneksel özellikler gösteren kahveler çoğunlukla oyun, sohbet ve okuma etkinliği olarak da gazete ile ön plana çıkarken, günümüzde yeni yayınların takip edildiği, bilimsel ve edebi toplantıların düzenlendiği kitap kafeler eskinin kırathanelerinin yerini almış durumdadır.

5. İZMİR KAHVEHANELERİNDE SİYASET

Siyasi sohbetlerin kahvehanelerin vazgeçilmezi olduğu bilinen bir gerçektir. Özellikle ülkenin siyasi gündeminin yoğun ve tartışmalı olduğu dönemlerde kahvehaneler de hareketlenmekte, kimi zamanlarda ise bazı kahvehaneler belirli bir siyasi görüşten insanların toplanma yerleri haline gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda İzmir gibi kozmopolit nüfusa sahip olan kentlerdeki din ve etnik temelli çatışmaların kahvehanelerde örgütlendiği veya kahvehanelere yansıdığı da sıklıkla rastlanan bir durumdur. Beyru (2000:146-148), 1887'de dini bir nedenden dolayı Rum gençlerin galeyana gelerek kentteki İngilizlerin çeşitli mekânlarının yanı sıra kahvehanelerine de saldırılar düzenlemiş olduğundan söz etmekte, Türkler ve Rumlar arasındaki gerginliğin ise Yunan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra daha çok dışa vurulmaya başladığını belirtmektedir. Bu dönemde Rum kahvehanelerine bağımsızlığı temsil eden, hatta kent çevresinde ün salmış Rum eşkıyalarının resimleri gibi siyasi simgelerin asılmaya başladığını bilinmektedir. Bu duruma Barth'ın Cumaovası'ndaki Rum kahvehanesi ile ilgili gözlemlerinde de yer verilmiştir: “*Elbette her Rum kahvehanesinde eksik olmayan ve özgürlük hülyalarını süsleyen iki resim. Yunan Kralı ve Rus Çarı'nın resimleri hilalli bayrağın her iki yanındaki yerleri almış*” açıklamasını yapan Barth, politika deyince Türk köylüsünün aklına Moskof ve İngiliz'in geldiğinden, sürekli olarak “*bu iki şeytanın kafalarında ne olduğunu*” sorguladıklarından söz etmektedir (Barth'tan aktaran Pınar, 1996: 115, 121).

20. yüzyıl başlarında Türk, Rum, Yahudi ve Ermeniler günlük hayatta birbirinden önemli derecede ayrılmış durumdaydı. Son dönemlerdeki uzun savaşlar nedeniyle İzmir'deki Türk nüfusunun azalmış olması, gerilimi daha da körüklemiş ve kamplaşmayı artırmıştır. Özellikle hava karardığında fanatiklerin ve marjinalerin saldırılarına maruz kalmamak için herkes kendi bölgesine çekilmekteydi. Bu dönemde her etnik grubun kendi kahvehanesi vardır. I. Dünya Savaşı öncesinde özellikle de azınlık kahvehaneleri siyasi örgütlenme mekânlarına dönüşmeye başlamıştır (Alparslan, 2007: 25). Türkler arasındaki siyasi kutuplaşmaların da kahvehanelere yansıdığı bilinmektedir. II. Meşrutiyet Dönemi'nin çok partili siyasal yaşamında bunun ilk örneklerine rastlamak mümkündür. İttihat ve Terakki Fırkası'nın Ahrar Fırkası ile mücadelesi sonraları Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile sürmüş, ulusal mücadele döneminde ise kahvehaneler hilafetçiler ve ulusal mücadele yanlılarının çatışma alanına dönüşmüştür. Anadolu kahvehaneleri siyasal örgütlenmede önemli bir görev üstlenirken, işgal güçleri ve İstanbul Hükümeti kahvehanelere yerleştirilen casuslar aracılığıyla gelişmeleri takip etmeye çalışmıştır. Bu dönemde Yunan işgali altında olan İzmir'de kahvehaneler

sıklıkla silah ve cephane sevkiyatı ile Yunan askerlerinin silah aramak için yaptıkları baskınlara maruz kalmıştır (Öztürk, 2006: 83-94.. Yine İzmir'in işgaline karşı Redd-i İlhak Cemiyeti'nin bildiri dağıttığı yerlerden biri de Askeri Kıraathane'dir (Birsell, 1987: 17). Dursun (1994: 106,126), İzmir'de işgal yıllarında Türklerin tedbirli bir biçimde çeşitli yerlerde bir araya gelerek örgütlenmeye çalıştıklarını ve görüşmeler yaptıklarını, Ekmekçi başı Kıraathanesi'nin de bu türden gizli görüşmelerin yapıldığı yerlerden biri olduğunu belirtmektedir. Ayrıca işgal sonrasında ilgili olarak *“İzmir günlerce şevk ve sürur içinde çalkalanıyordu. Çarşılar sokaklar düşman zulüm ve kahrından kurtulmuş halkla dolu idi. Kahvehanelerde oturulacak yer bulmak güçleşmişti.”* açıklamasını yaparak, arkadaşlarıyla Askeri Kıraathane'de otururlarken bazı subayların Yunanlılarla savaş anılarını anlattıklarına tanık olduklarından söz etmektedir.

Hazar ve Aksoy'un (1988: 58) 1900'lerin başında İzmir'de politikanın ve komitacılığın kazanımın kaynadığı yer olarak tanımladıkları Askeri Kıraathane ve ilerleyen zamanda Ankara Palas siyaset üretilen ve tartışılan önemli mekânlardır. Muşkara (1998:76 -91), 40'lı yıllarda Ankara Palas Otel'i'nin altındaki kıraathanede Demokrat Partili üyelerin bir araya geldiğini, 1946-1950 yıllarında ise Ankara Palas'ın parti karargâhı işlevini gördüğünü ve Celal Bayar'ın taktiklerini burada hazırladığını belirtmektedir. Toplumda Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti kutuplaşmasının yaşandığı çok partili dönem ve sonrasında, siyasi eğilimler kahvehane ortamına da yansımıştır. Kırbaç, 1950'li yılların başından 1960 darbesine kadar CHP ve DP'lilerin ayrı kahvehanelere gittiklerinden söz etmekte ve seçim dönemlerinde, milli bayramlarda özellikle de İzmir'in kurtuluş günü olan 9 Eylül'de siyasi parti taraftarlarının kalabalık gruplara birbirlerinin kahvehanelerinin önüne gelerek davul çaldıklarını anlatmaktadır (Kırbaç, 2008). Örs (2001: 33), babası kahveci olan İhsan Alyanak'ın eskinin kahvehanelerini bir tür siyaset okulu olarak gördüğünü, gençlik döneminde DP ve CHP'lilerin farklı kahvehanelere gittiklerini, bazen de aynı kahvehanede farklı masalarda kümelenerek, birbirlerine lafla sataştıklarını belirtmektedir. Ayrıca DP'lilerin *“Tanrı uludur, uludur; İsmet Paşa Allah'ın kuludur”* sözleriyle CHP'lileri öfkelenmeye çalıştıklarından söz etmektedir (Gölgesiz– Gedikler 2012: 447). Siyasi tansiyonun yoğun olduğu 1960'ların sonu ve 1970'lerde kahvehaneler bazı siyasi yapıların örgütlenme ve propaganda mekânlarına dönüşmüştür. Özellikle de siyasal kampaşmanın doruk noktası olan 12 Eylül öncesi dönemde kahvehanelere yönelik silahlı saldırılar o dönemleri yaşamış olan pek çoğumuzun belleklerinde canlılığını korumaktadır.

6. İZMİR'DE KAHVEHANE EĞLENCELERİ

İzmir, kozmopolit yapısına bağlı olarak çok eskiden beri renkli bir eğlence yaşamına sahip olmuştur. Kentte tiyatro, konser ve benzeri bazı gösterilerin, özel olarak inşa edilmiş olan tiyatro binalarının yanı sıra, zaman zaman, çoğu sahilde bulunan birtakım kahvehane türü mekânlarda da sergilendiği bilinmektedir. Sahne düzenleri genelde çok yeterli olmayan bu gibi yerlerde, daha çok hafif birtakım komedilerin ya da bazı küçük konserlerin sergilendiği bilinmektedir. Genelde cafe – chantant ya da cafe – concert olarak adlandırılan bu kahvehaneler Birinci Kordon bölgesinde yoğunlaşmış olmakla birlikte İkinci Kordon'da da bulunmaktadır (Beyru, 2000: 241, 258). Yetkin (2005) Kordon'daki grup manzaralı kahvelerin genellikle deniz üzerinde ahşaptan, kazıklar üzerine yapıldığını, bu kahvelere

İzmirliilerin çok rağbet ettiğini ancak ahşap olmasından kaynaklı olarak çok fazla kazalar yaşandığını belirtmektedir. Örneğin Kordon'daki ahşap kahvelerden biri olan Café Kivoto, 1873'te düzenlenen bir akrobat gösterisi sırasında yaşanan izdiham nedeniyle çökerek, yüz otuz kişinin ölümüne neden olmuş ve bunun üzerine polis idaresi ahşap kahvehanelere girişi yasaklamıştır. Beyru'ya göre (2000: 242), çökme kapasitenin üstünde bilet satılmasından kaynaklanmış, iki yüz kadar kişinin katıldığı bu gösteriye Türklerin çok fazla katılımı olmamıştır. Eğlence sektörünün kalbi olan Kordon'daki kahvehaneler dışında Karataş, Kemer, Salhane, Karşıyaka gibi farklı bölgelerdeki kahvehanelerin de çeşitli amaçlarla düzenlenen gösteriler ve balolar için kullanıldığı, ancak bu tür organizasyonların çoğunlukla Levantenlere ve azınlıklara yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Türklere yönelik tiyatro etkinlikleri 19. yüzyıl sonlarında başlarken (Beyru, 2000: 246.-257), geleneksel gösteriler ise çoğunlukla Türklerin oturduğu bölgelerdeki Kemeraltı, Tilkilik ve Çorakkapı kahvelerinde sergilenmekteydi. Ayrıca Salhane'de de bu türden gösterilerin gerçekleştirildiği bir kahvehane olduğu bilinmektedir. Ramazan aylarında Müslüman halkın eğlence yaşamı hareketlenmekte Kemeraltı'nda Basmane'ye kadar uzanan yolda bulunan lûubhanelerde karagöz, ortaoyunu ve pandomima oyunları sergilenmekteydi (Huyugüzel 2004: 75 -78). Yine bayramlarda İzmirli erkeklerin gittiği yerlerin başında kahvehaneler gelmektedir. Yaşar Ürük, Ramazan aylarında dışarıdan gelenlerle birlikte kentin nüfusunun belirgin bir artış gösterdiğinden söz etmektedir. Kordon'daki azınlıkların çalıştırdığı işyerlerinde de özel programların düzenlendiğini, ancak asıl eğlencelerin Türk mahallerinin kalbi sayılan Tilkilik'te olduğunu belirtmektedir. Ayrıca dönemin Ramazan eğlenceleri hakkında şu bilgileri vermektedir (Ürük, 17 Eylül 2007):

'Ramazan' demek İzmir'in Türk mahallerinde de 'canlılık' demektir. İftardan sonra herkes sokaklara dökülmekte, teravihten sonra da sahura kadar uyumamak için kahvelerde çalgılar çalınmakta, meddahlar söyleşmekte Karagöz oyunları oynatılmaktadır. Özellikle Hacı Ali Paşa, Ragıp Paşa ya da Hacı Hasan gibi ünlü kahvelerde de benzer programlar düzenlenmektedir. Ramazan'dan önce iyice temizlenmiş kahvelerde, mevsim kıssa gürül gürül sobalar yanmakta; yazsa sandalyeler caddelere taşmaktadır.

20. yüzyılın başlarında Ramazan ayında teravih namazından sonra kahvehanelerde Karagöz oynatılması Ege'nin (2002:19-20) anılarında şöyle yer almaktadır:

Ramazan geceleri kahvelerde oynatılan Karagöz temaşa hayatının başlıcasıydı. Ben mahalle olarak Namağah'taki kahveye Karagöz seyretmeye giderdim. Ramazan gelince kahveden sandalye ve masalar başka yere nakledilir ve sık sık tahta sıralar dizilirdi. Camlar dışardan seyredilmemesi için kâğıtlarla kapatılırdı. Karagöz'e kadınlar alınmazdı. O gece hangi oyunun oynatılacağı perdeye iliştirilen bir şekil ile bildirilirdi. Perdeye iliştirilen şekil ağaç resmi ise 'Kanlı Kavak' oyunun oynanacağı anlaşılırdı.

Kahvehanelerde düzenlenen Ramazan eğlencelerinin Cumhuriyet Dönemi'nde de devam ettiği, ancak eski canlılığını kaybetmeye başladığı anlaşılmaktadır. 1932'de ezanın Türkçe okunması uygulamasıyla birlikte hükümet tarafından eski Ramazan eğlencelerinin canlandırılması yönünde girişimler olmuş ve bu durum İzmir'e de yansımıştır. 1933'te Hacı Ali Paşa Kıraathanesinde Ramazan eğlenceleri reklamları göze çarpmaktadır (Resim 5). Ayrıca daha önceleri 24.00'a kadar açık kalan kahvehanelerin Ramazan dolayısıyla saat 03.00'e kadar açık kalmasına da izin verilmiştir (Anadolu, 10 Kânunusani 1932). Hizmet

gazetesinde Ramazan ayına özel Şeyh Küşteri Perdesi adlı bir köşe oluşturulmuş ve bu köşede hayali Karagöz ve Hacivat karakterleri Ramazan ayı boyunca şehrin gerçek mekanlarında gezdirilmiş, gerçek İzmirli karakterlerin de olaylara dahil edildiği hikayeler kurgulanmıştır. Tilkilik'teki bir kahvehane ortamı da bu köşede konu edilen mekânlardandır (Hizmet, 8 Kânunusani 1933).

Resim 4: Halkın Sesi - 21 Aralık 1933,

Resim 5: Hizmet -11 Ocak 1932

Aktaş (27 Aralık 1933), çocukluğunda Karagöz oyununu izlemeye doyamadığından ancak en son sekiz on yıl önce Tilkilik kahvelerinin birinde arkadaşlarıyla izlediği Karagöz oyunundan aynı tadı alamadığından söz ederek, zamane çocuklarının artık bu oyunu izlemekten hoşlanmadıklarını, daha çok sinema izlemeyi yeğlediklerini belirtmektedir. Maruflu (2007), çocukluk döneminde hem İstanbul, hem de İzmir'de çeşitli Ramazan eğlencelerine tanık olduğunu anlatmakta ve bu konuda şu bilgileri vermektedir:

Özellikle İzmir'de geçen Ramazan günlerinin tadını ve neşesini hep hatırlarım. Buldanlı Bezzaz Hacı Hüseyin Efendi'nin kerimesi olan, anneannem Ayşe (Cansoy) Hanım'ın evi, Altınpark Faikpaşa Mahallesi'ndeydi. Sokağında Emir Sultan Türbesi vardı. Ailece Ramazanları o muhitte geçirirdik. Kıraathanelerde nargileler içilirdi... Değişik semtlerdeki en az 35 kıraathanede nargile ve çay sohbetleri sahura kadar sürerdi...

Maruflu (2008), Altınpark'taki Osman Alyanak'ın Kahvesi'nde yapılan eğlencelerle ilgili de şu bilgileri aktarmaktadır:

Bu eğlencelere Altınpark, Mezarlıkbaşı, Hatuniye ve Tilkilik halkı katılırdı. Ramazan bahar ya da yaza denk gelmişse açık hava eğlenceleri yapılırdı. Kahvehanenin üst katı kadınlara, alt katı da erkeklere ayrılırdı. Her iki bölüme de fasıl heyetleri gelirdi. Fasıl heyetindekiler de kadın ve erkek olarak ayrılmaktaydı. Bu fasıl heyetleri çoğunlukla İzmir Radyosu sanatçılarından oluşmaktaydı. Bazen de ünlü sanatçıların geldiği olurdu. Fasıl Heyetinin programı bittikten sonra, oyun havaları başlamakta ve Tekel'de çalışan ve 'zenne' adı verilen bir erkek, özel giysileriyle kendine özgü köçekçe bir oyun oynardı. Zenneyi önce aşağıda erkekler, sonra da yukarıda kadınlar izlerdi. Daha sonra sıra ortaoyununa gelir,

Hayali Küçük Ali ve Hayali Hayri Usta gibi kişiler Karagöz gösterisi yapardı.

Bütün gösteriler insanların sıkılmaması için kısa tutulurdu.

Günümüzde eğlenceye yönelik hizmet veren mekânların çeşitlenmesine de bağlı olarak, geleneksel kahvehane kültüründe eğlence anlayışının eski canlılığını koruyamadığı görünmektedir. Ancak bazı kahvehanelerde film ve maç gösterimleri ile nişan, sünnet, kına gibi özel kutlamaların yapıldığı bilinmektedir.

7. SONUÇ

16. yüzyıl ortalarından itibaren kahve içme eylemi ile bağlantılı olarak Türk kültürüne giren kahvehane, ilk din dışı sivil toplanma mekânlarından biri olarak, hoş vakit geçirme, gündemi takip etme, kültürlenme ve eğlenme gibi etkinlikleri de kapsayarak Müslüman erkeklerin sosyalleşmesine ortam sağlamıştır. Kahvehanelerin sahip olduğu işlevler kolayca kabul görmesi ve yaygınlaşmasına neden olsa da, aynı zamanda hemen her dönemde yönetici zümrenin, dini otoritelerin, aydınların ya da halktan kişilerin eleştirilerinin de hedefi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu döneminde yönetimlerin kapatmaya çalışma yönündeki karşıt tepkileri 19. yüzyıl sonlarından itibaren artık önemini yitirmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde ise başlangıçtan itibaren mevcut kahvehane kültürüne yönelik olumsuz bir bakış olsa da yönetimlerin tepkileri çoğunlukla ıslah etme, modernleştirme, yararlı hale getirme ve hatta fayda sağlama yönünde olmuş ve bu tepkiler günümüze kadar çeşitli şekillerde varlığını sürdürmüştür.

Tarihsel gelişimine bağlı olarak farklı etnik ve dinsel unsurların bir arada yaşadığı İzmir, Doğu –Batı ticaretinde sahip olduğu konum nedeniyle yakın çevresinden ve dış ülkelerden sürekli göç almış, özellikle de 17. yüzyıldan itibaren dış ticaretin önemli temsilcileri olan Levantenlerin yerleşmek için tercih ettiği bir kent durumuna gelmiştir. Kentin hareketli ticari yapısının bir gereği olarak ortaya çıkan kamusal mekânlar, çok kültürlü kimliğine bağlı olarak çeşitlilik de göstermiştir. Ticari gemilerin yanaştığı liman çevresinde kafe kültürü oluşurken, bu ticaretin Doğu uzantısını oluşturan kervan yolları ve çarşı çevrelerinde geleneksel Türk kültürünü yansıtan kahvehaneler ortaya çıkmıştır. Çeşitli gezginlerin kayıtlarından yola çıkarak 17. yüzyıldan itibaren İzmir'de varlığı bilinen kahvehaneler, 19. yüzyılda yaygınlık kazanmış ve mahalle aralarına yayılmış durumdadır. Özellikle geleneksel kahvehane tipinin başlangıç noktası olduğu düşünülen Kemeraltı ve çevresinde geleneksel özelliklerini büyük ölçüde sürdüren kahvehaneleri bugün de görmek mümkündür. Bunun yanı sıra bazı ilçe merkezleri ile mahalleler ve köylerde geleneksel kahvehane kültüründen izler bulmak mümkündür. Gazino ve kafe kültürüne sahip eskinin Levanten bölgeleri olan Karşıyaka ve Alsancak'ta ise Cumhuriyet Dönemi'nde işletmecileri değişmiş olmakla birlikte benzer işleve sahip kafe –bar türündeki mekânların yoğun olması aynı kültürün devamı niteliğindedir.

Kahvehanelerin çıkış noktası olan kahve içeceğinin yanı sıra, nargile ve çubuk da bu kültürün temel öğeleri haline gelmiş ve bu “üçlü” Osmanlı Dönemi İzmir kahvehane ortamına ilişkin gözlemleri aktaran kayıtlarda da ön plana çıkmıştır. Nargile kültürü Cumhuriyet Dönemi İzmir'ine de aktarılmış, bazı kahvehaneler ise sadece bu özelliği ile ön plana çıkmıştır. Günümüzde de bu mirası devralan hatta sürdüren kahvehaneler bulunmaktadır. İçecek tüketiminin dışında kahvehanelerde yaygın olan zaman geçirme etkinliği oyundur. Oyunlar, parayla oynandığı ve müşterilerin mekâna bağımlılığını artırdığı gerekçesiyle sürekli olarak

eleştirilerin ve yasakların hedefinde olmuşlarsa da, gerek işletmeciler gerekse yonemlerin oyunlardan kazanç sağlama yoluna başvurdukları da bir gerçektir. 19. yuzyıldan itibaren İzmir kahvehanelerinde kâğıt, tavla ve bilardo oynandığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Yine eskiden beri varlığı bilinen tombala, dama, domino gibi oyunlar önemini yitirirken, bir dönemin meşe turnuvaları tarihe karışmıştır. Günümüzde kâğıt oyunları çeşitlenerek varlığını sürdürürken, okey de son zamanların en çok tercih edilen kahvehane oyunlarından olmuştur.

Okuma, hikâye anlatma ve edebi sohbet türündeki etkinliklerin, özellikle okur- yazar, sanatçı ve aydın zümrenin uğrak yeri olan kahvehanelerde, en başından itibaren önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Kıraathane işleviyle ön planda olan ve 19. yuzyılda eğitim, edebiyat, sanat ve yayıncılık alanındaki gelişmelerle zenginleşen bu mekânlar kahvehane kültürünün içinde varlık göstermiştir. İzmir, İstanbul'un biraz gerisinde olsa da canlı bir kültür sanat ortamına sahiptir. Hatta başkentın sansür alanının dışında kalması kente ayrı bir özgürlük sağlamıştır. 19. yuzyıl sonlarında özellikle Kemeraltı çevresinde İzmirli okur-yazar, sanatçı ve aydınların toplanma alanı olan Askeri Kıraathane, Ekmekçibaşı, Hacı Ali Paşa, Ragıppaşa gibi kıraathaneler varlık göstermiştir. Cumhuriyet Dönemi'nin ortalarında bu mirası Ankara Palas'ın devraldığı anlaşılmaktadır. Bir dönemin medreselilerine hitap eden ünlü Tilkilik kahvehaneleri ise eskinin tanınmış İzmirli ailelerinin bu bölgeleri terk etmiş olmasının da etkisiyle kıraathane işlevini sürdürememiştir. Ancak günümüzde Basmane'de kahvehane özelliğini sürdüren asırlık mekânlar bulunmaktadır. Eski kıraathanelerinin işlevini günümüzde kitap kafeler üstlenmiştir.

Ülkenin siyasi atmosferi hemen her zaman kahvehane ortamını etkilemiş ve siyasi gündemler kahvehane sohbetlerinin vazgeçilmezlerinden olmuştur. 19 yuzyılda milliyetçilik hareketleri ile birlikte İzmir kahvehanelerinde siyasi unsurlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Türk kahvehanelerinin duvarlarını padişah ve bayrak görselleri süslediği dönemlerde, Rumlar siyasi mesajlarını bağımsızlığı simgeleyen resimler ve çeşitli Rum liderlerin fotoğraflarını asarak iletmişlerdir. İşgal yıllarında ise kahvehaneler gizli örgütlenmeler ve baskınlara sahne olmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde çok partili siyasi yaşama geçişle birlikte başlayan Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti taraftarlığının toplumda yarattığı kutuplaşma, karşıt grupların ayrı kahvehanelerde toplanması sonucunu ortaya çıkarmıştır. İzmir'de bir dönemin siyaset okulları olarak belleklerde yer tutmuş olan kahvehaneler yine Askeri Kıraathane ve onun yerini alan Ankara Palas olmuştur.

Kahvehaneler, toplu eğlenceler ve gösteriler açısından uzun yıllar önemli bir yer tutmuş, geleneksel eğlencelerin sergilenme mekânı olmuştur. İzmir'de geleneksel eğlencelerde Tilkilik kahvehaneleri önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Ramazan aylarında buralarda Karagöz gösterilerinin düzenlendiği, çeşitli saz heyetlerinin konserler verdiği bilinmektedir. Kahvehanelerde sergilenen özel Ramazan eğlenceleri Cumhuriyet Dönemi'nde bir süre devam etmiştir. Günümüzde sahne sanatlarına ilişkin mekânların çoğalmasıyla birlikte kahvehanelerin bu işlevi zayıflamış durumdadır. Ancak bir dönem televizyon, video filmleri izlemek için kahvehaneleri dolduran izleyici kitleleri günümüzde de futbol maçları izlemek amacıyla bir araya gelmektedir. Bunun yanı sıra köy ve mahalle kahvehanelerinin bazıları sünnet, kına, nişan gibi toplantılar için kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

a. Arşiv Belgeleri

B.O.A. C.İKTS, 9/ 436, H-18.03.1234

B.O.A. C.İKTS 11/507, H-14.04.1234

B.O.A. DH.MUI., 92/14, H-26.04.1328

b. Gazeteler

Ahenk 24 Kânunusani 1312.

Anadolu 10 Kânunusani 1932.

Anadolu 27 Kânunuevvel 1933, “Sinemalar, Kahveler Niçin Erken Kapatılıyor”.

Anadolu 25 Şubat 1935 “Kahvehaneler. Azaltılmalı ve Asrileştirilmeli”.

Halkın Sesi 21 Aralık 1933.

Hizmet 25 Kânunuevvel 1930, “Mahalle Kahveleri”.

Hizmet 26 Kânunuevvel 1930”

Hizmet 11 Ocak 1932”

Hizmet 8 Kânunusani 1933, “Karagözle Hacivat Tilkilik Kahvesinde”

Resmi Gazete 27 Kânunusani 1938, “Oyun Aletleri Resmi Hakkında Kanun”, 3819.

Resmi Gazete 19 Ocak 2008, “Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, s. 26761.

Yeni Asır 14 Kânunuevvel 1932

Yeni Asır 25 Şubat 1935, “Kütüphaneli Kahve”.

c. Araştırma ve İncelemeler

Aktaş, K.K. (27 Aralık 1933). “Karagöz Oyununu Vaktile Niçin Çok Seviyorduk”, *Anadolu*.

Aktaş, K.K. (25 Şubat 1935). “Palavra Kulübü”, *Anadolu*.

Alçın, S. (2002). *19. Yüzyılda Osmanlı Kahvehanelerinin Eğitim Açısından Fonksiyonu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Svoboda, S., Bedford, F., Rubellin, Sebah, P., Joallier, P., Bonfils, F., Bonfils, A.(1997). *19. Yüzyıl İzmir Fotoğrafları*, (Metin Yazarı: M. Çınar Atay), İstanbul: Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayını.

Alparslan, H. İ. (2007). “20. Yüzyılın Başında Kemeraltı Kahvehaneleri”, *Ege Mimarlık Dergisi*, 62, s. 24 -27, <http://www.izmimod.org.tr/egemim/62/24-27.pdf>, Erişim Tarihi: 20.01.2019.

- Bauden, F. (2003). *İzmir Gezisi Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1679)*.(Çev. Erol Üyepazarcı), İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını
- Berber, E, Serçe, E. (2011). Engin Berber –Erkan Serçe, *Karşıyaka Tarihi*, İzmir: Karşıyaka Belediyesi Kültür Yayını.
- Beyru, R. (2000). *19. Yüzyılda İzmir'de Yaşam*. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Beyru, R. (2011). *19. Yüzyılda İzmir Kenti*. İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Birsel, S. (1975). *Kahveler Kitabı*, Sel Yayıncılık.
- Birsel, S. (1987) “Eskiden İzmir’de” *Çağdaş Şehir Kent Kültürü Dergisi*, (1987/Nisan). İstanbul, s. 17-28.
- Büyüköztürk, Ş, Kılıç- Çakmak, E., Akgün, O.E., Karadeniz, Ş, Demirel, F. (2016). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 21. Basım, Ankara: Pegem Yayınları.
- Çağlayan, S. (2001). *Enformasyon Toplumu: İnternet Cafelerin ve Kahvehanelerin Karşılaştırmalı Araştırması*. Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Desmet – Grégoire, H. (1999). *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*. Ed. Hèlene Desmet Grégoire – François Georgeon, Çev. Meltem Atik –Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Duman, D. (2001). *Ulusal Ekonominin Yapılanmasında Yerli Malı Haftaları*, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- Dursun, M.K. (1994). *İzmir Hatıraları*, (Yay. Haz. Ünal Şenel), İzmir: Akademi Kitabevi.
- Ediz, İ. (2008). “Osmanlı’dan Cumhuriyet’in İlk Yıllarına Kahvehaneler ve Sosyal Değişim”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 8/1, s. 179-189.
- Ege, A.Ş. (2002). *Eski İzmir’den Anılar*, (Yay. Haz. Erkan Serçe), İzmir: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- E. Eldem, E., Goffman, D., Masters, B. (2003). *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti Halep İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Erdöl, N. (19 Aralık 1954). Horoz Dövüşleri Yeniden Hayat Buluyor, *Demokrat İzmir*.
- Faroqghi, S. (1998). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağ’dan Yirminci Yüzyıla*, (Çev. Elif Kılıç). II. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gelibolulu Mustafa Ali (1956). *Mevaidün –Nef’is fi-Kava’idi’l-Mecalis*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
- Genç, G. (2007). “Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Doku: 20. Yüzyılın Başlarında İzmir.” *İşgalden Kurtuluşa İzmir*. İzmir: Büyükşehir Belediyesi ve Cumhuriyet Gazetesi Yayını, s. 10 -13.
- Georgeon, F. (1999). François Georgeon, *Doğuda Kahve ve Kahvehaneler*. Ed. Hèlene Desmet Grégoire –François Georgeon, Çev. Meltem Atik –Esra Özdoğan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Göksu, E. (2003). *1929 Dünya Ekonomik Buhran yıllarında İzmir ve Suç Coğrafyası*, İzmir: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

Gölgesiz- Gedikler, H. (2012). *1950'li Yıllarda İzmir*, İzmir: Şenocak Yayınları.

Halikarnas Balıkcısı (1988). *Şehir Kent Kültürü Dergisi*, 18, s. 4- 5.

Hattox, R.S. (1998) *Kahve ve Kahvehaneler – Bir Toplumsal İçeceğin Yakınoğu'daki Kökenleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Hazar, Ö. (1988). İzmir'i Neden Severim, *Şehir*, 18. s.74 -76.

Hazar, Ö., Aksoy, Y. (1988). "Tıngır Mıngır Bir Kemeraltı", *Şehir*, 18, s. 53–58.

Huyugüzel, Ö.F. (2004). *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

İbrahim Cavid (2010). *Aydın Vilayet Salnamesi R. 1307/H. 1308*. Yay. Haz. Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu ve Abdülkerim Şahin, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi

İlhan, A. (20 Mart 1955). "Kahve", *Demokrat İzmir*.

İnalçık, H. (2014). *Devlet-i' Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-II*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

İnalçık, H. (2015). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Araştırmalar- III Köprülüler Devri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İzmir Life (2001). "Kemeraltı Projesi", *İzmir Life*, Ekim, s. 26 -31.

Kahveci Dünyası (2007). "Her Kahvehaneye Bir Kitaplık", *Kahveci Dünyası*, 6, s.8.

Kaygusuz, N. B. (2002). *Bir Roman Gibi*, Yay Haz. Erkan Serçe, İzmir: Büyükşehir Belediyesi Yayını.

Kayın, E. (2015). Emel Kayın, "Kemeraltı'nda Yeme-İçme ve Eğlence Kültürünün Tarihsel / Mekânsal Yansımaları", *Ege Mimarlık Dergisi*, Ekim, s.20 -25.

Kırlı, C. (2000). "Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19. yüzyıl Ortalarında Osmanlı'da Sosyal Kontrol." *Toplum ve Bilim*, 83, s. 58 -79.

Maruflu, S. (2007). "Ramazan Kültürdür, Yaşatalım" (20.09.2007). *İzmir'in Haber – Bilgi Sitesi*, <http://www.kentyasam.com/index.php/2015/04/ramazan-kulturdur-yasatalim-yhbrdty-1224.html>, Erişim Tarihi: 09.03.2019.

Muşkara, T. (1998). Turan Muşkara, *İzmir ve Karşıyaka Anıları "Hayal Olan O Güzel Günler"*, (Yay. Haz. Ahmet. Mehmetefendioğlu) İzmir: Tükelmat Matbaası.

Örs, M. Ş. (2001). *İzmir: Sesler, Yüzler, Sokaklar*, I. Basım, İzmir: Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

Öztürk, S. (2006). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Kahvehane ve İktidar (1930 -1945)*, I. Basım, İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Öztürkmen, A. (2002). "Sözlü Tarih: Yeni Bir Disiplinin Cazibesi". *Toplum ve Bilim*, 91, ss.115 -121.

Peçevi İbrahim Efendi (1992). *Peçevi Tarihi –I*. (Haz. Bekir Sıtkı Baykam), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Pınar, İ. (1994). *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl –I*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Pınar, İ. (1996) *Gezginlerin Gözüyle İzmir XIX. Yüzyıl –II*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Pınar, İ. (1997) *Gezginlerin Gözüyle İzmir XX. Yüzyıl*. İzmir: Akademi Kitabevi.

Tavernier, J. B. (2010). *Tavernier Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Teoman Tunçdoğan, İkinci Basım, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Temizkan, A., Akan, M. (2013). *Kent ve Seyyah Evliya Çelebi'nin Gözüyle İzmir ve Çevresi –I*, Ed. Metin Ekici ve Turan Gökçe, I. Basım, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.

Tournefort, J. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Uşaklıgil, H. Z. (1991). *İzmir Hikâyeleri*, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Ürük, Y. (17 Eylül 2007). “Ramazan’da Kahvehaneler” *Yeni Asır*.

Yaşar, A. (2016). “Kahvehane”, *İslam Ansiklopedisi* <https://islamansiklopedisi.org.tr/kahvehane>, Erişim Tarihi: 23.12.2018.

Yetkin, S. (16 Ocak 2005). “İzmir’de Kahve Geleneği”, *Milliyet*

Yıldız, M. C. (1996). M. Cengiz Yıldız, “Kahvehanelerin Sosyal Hayattaki Yeri” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, s. 157 -194.

Yuluğ, N. (20 Mart 1955). “Kahveler”, *Demokrat İzmir*. <https://www.haberler.com/kahvehanelere-4-bin-kitaplik-kutuphane-10663881-haberi/> (Erişim Tarihi: 08.09.2018)

Kişisel Görüşmeler

Altındere, C. (2008). Kahvehane sahibi. 29 Ocak 2008 tarihinde Viraneyi Şahane Kahvesi’nde yapılan görüşme.

Çetin, M. (2008). 28 Ocak 2008 tarihinde Emniyet Kırathanesi’nde yapılan görüşme.

Egemen, H. (2008). Kahvehane sahibi. 30 Ocak 2008 tarihinde Egemen Kahvesi’nde yapılan görüşme.

Keskin, R. (2008). 28 Ocak 2008 tarihinde Yaylacık Kırathanesi’nde yapılan görüşme.

Kırbaç, R. (2008) Kahvehane sahibi. 28 Ocak 2008 tarihinde Rüstem’in Yeri’nde (Rüstem Kafe) yapılan görüşme.

Kırdı, İ. H. (2007). Kahveciler Odası başkanı. 25 Aralık 2007 tarihinde Kahveciler Odası’nda yapılan görüşme.

Kulak, H. (2008). Kahvehanenin işletme müdürü. 28 Ocak 2008 tarihinde Kutlay Kırathanesi’nde yapılan görüşme.

Maruflu, S. (2008). Stratejik iletişim ve organizasyon sistem uzmanı, yazar. 12 Ocak 2008 tarihinde ofisinde yapılan görüşme.

Orhunöz, A. (2008). Kahvehanenin işletme müdürü. 24 Ocak 2008 tarihinde Baycığit Kafe’de yapılan görüşme.

Soyaşkan, H. (2008). Kahvehane müşterisi. 6 Şubat 2008 tarihinde Büşra Kafe’de yapılan görüşme.

Şehelvacılar, N. (2007). Kahveciler Odası başkan vekili. 25 Aralık 2007 tarihinde Kahveciler Odası’nda yapılan görüşme.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ MERKEZLİ TAYVAN, TİBET VE DOĞU TÜRKİSTAN SORUNUNUN AMERİKA-ÇİN İLİŞKİLERİNE YANSIMASI[†]

REFLECTION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA BASED TAIWAN, TIBET
AND EAST TURKISTAN PROBLEMS TO THE AMERICAN-CHINA RELATIONS^λ

Fulya KÖKSOYⁱ

Öz

İki kutuplu dünya düzeninin sona ermesiyle uluslararası sistem, değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu noktada başlangıçta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) liderliğinde tek kutuplaşma eğilimi gösteren uluslararası sistem, zaman içerisinde çok kutuplu bir yapıya evrilmeye başlamıştır. Bu çok kutuplu yapı içerisinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) "Yükselen Bir Güce" dönüştüğü görülmektedir. Pekin'in "Yükselen Bir Güce" dönüşmesiyle beraber ABD ve ÇHC ilişkileri uluslararası gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Diğer taraftan, Deng Xiaoping döneminden itibaren takip edilen "Dışa Açılma" politikasıyla günümüzde ABD'den sonraki en önemli ekonomik güç olan ÇHC, her ne kadar küresel sistemin yükselen gücü olsa da kendi içerisinde bazı sorunlar yaşamaktadır. Bu bağlamda makalede ÇHC merkezli yaşanan Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan sorunu, Amerika ve Çin arasındaki ilişkiler bağlamında analiz edilmektedir. Bu yönde bir çalışmanın oluşturulmasındaki temel amaç ise Pekin'in kendi iç sorunları karşısında ABD'nin ne yönde bir politika takip ettiğini ve bu üç sorun karşısında ikili ilişkilerin ne şekilde konumlandığını incelemektir.

Anahtar Kelimeler: *Tayvan Sorunu, Tibet Sorunu, Doğu Türkistan Sorunu, ABD-ÇHC İlişkileri.*

Abstract

The international system has entered a process of change and transformation with the end of the bipolar world order. At this point, the international system, which initially showed a tendency to unipolarity under the leadership of the United States of America (USA), has gradually evolved into a multi-polar structure over time. It is seen that the People's Republic

Makale Gönderim Tarihi: 18.12.2017

Makale Kabul Tarihi:02.07.2019

[†] Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde savunmuş olduğum 2. Yüksek Lisans Tezi'nde ilgi bölümün güncellenmesi doğrultusunda oluşturulmuştur.

^λ This study was conducted in the direction of the renewal of the interest section in the 2nd Master Thesis which I defended in the Faculty of Political Sciences of Ankara University.

ⁱ Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, fulyakoksoy@gmail.com, ORCID: 0000-0001-2345-6789.

of China (PRC) has turned into a “A Rising Power” in this multipolar structure. US and PRC relations have begun to occupy the international agenda with Beijing transforming into “A Rising Power”. On the other hand, with the Outward Opening policy followed from the Deng Xiaoping period, the PRC, the most important economic power after the US today, has some problems within itself although it is the rising power of the global system. In this context, the article analyses Taiwan, Tibet and East Turkestan problems in the context of the relations between U.S. and China. The main purpose of this article is to examine US policies towards China’s three leading domestic problems, and how U.S. – China relations bilateral relations evolve within the framework of these problems.

Key Words: *Taiwan Problem, Tibet Issue, East Turkistan Problem, USA-PRC Relations.*

1. GİRİŞ

İki kutuplu dünya düzenin sona erdiği ve bu bağlamda değişim ve dönüşüm sürecinin başladığı Soğuk Savaş sonrası dönemde uluslararası sistem, ABD liderliğinde tek kutuplaşma eğilimi gösteren bir yapıyı yansıtsa da zaman içerisinde çok kutupluluğa evrilmeye başlamıştır. Yüksek profilli nüfusu, geniş toprakları, doğal kaynakları, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin (BMGK) beş daimi üyesinden biri olması çerçevesinde veto hakkı, uluslararası sistemi etkileme kapasitesi ve tüm bunlara ek olarak ekonomik gücü ile  HC, uluslararası sistemin önemli aktörlerinden biri konumuna yükselmiştir. Bu bağlamda, Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle küresel hegomonik bir gücü olan ABD ile zaman içerisinde çok kutuplu bir yapıya dönüşen sistemde yükselen bir gücü konumuna erişen  HC’nin ilişkileri dünya siyasetinde önem arz eden konuların başında gelmektedir .

1970’li yıllarda gelişmeye başlayan, 2000’li yıllarda büyük bir ivme kazanan Amerika ve Çin ilişkileri analize tabi tutulduğunda, küresel boyut kazanan ikili ilişkilerin inişli ve çıkışlı da olsa günümüze kadar kesintisiz bir Şekilde devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda yaklaşık 45 yıldır yüksek boyutlu bir devinimle ilerleyen ilişkilerin dünya dengelerini etkileme kapasitesine sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilmektedir. Ekonomik ve siyasi manivela gücüyle sisteme etki eden Amerika-Çin ilişkileri bağlamında ortaya çıkan bazı unsurlar söz konusudur. Bu unsurlardan ilki, “rekabet ve işbirliği’nin” aynı potada bulunmasıdır. Ancak tam da bu noktada belirtilmesi gereken husus, Çin eksenli rekabet unsurunun aslında yakın bir geçmişe dayanmasıdır. Nitekim Pekin, 2010 yılı ekonomik verileri ekseninde Japonya’yı geride bırakarak ABD’den sonraki en büyük iktisadi gücü konumuna ulaşmıştır (World Bank, 2010). Bununla beraber Çin, her ne kadar askeri kapasitesini önemli oranda geliştirse de son dönem verileri ışığında askeri gücü anlamında ABD ve Rusya’dan sonra gelmektedir. Tüm bu hususlara rağmen, özellikle ekonomik anlamda büyüyen ve özellikle yakın çevresi ile ilgili konularda uzlaşmacı olmayan bir Çin ve halihazırda “Süper Gücü” olarak betimlenen Amerika arasında gelişen ilişkilerde “rekabet” kaçınılmaz bir unsurdur. İgili ilişkiler bağlamında altı çizilmesi gereken bir diğer husus ise genel olarak Pekin’in kendi yaşam alanı odaklı bir dış politika takip etmesidir. Bir diğer ifadeyle Çin, kendi çıkarlarının olmadığı alanlarda Amerika ile s rt şmekten kaçınan bir portre çizmektedir. Bu bağlamda hem Çin’in bu dış politika ilkesi hem de ekonomik bağlar işbirliği’nin kurulmasını tetiklemektedir. Tüm bu unsurlardan hareketle, uluslararası sistem bağlamında göze çarpan nihai realite ise Çin’in önlenemez bir

şekilde “Yükselen Bir Güce” evrilmesi ve ikili ilişkilerin birbirine özellikle ekonomik bağımlılık ekseninde kenetlenmesidir.

Mao Zedong’un vefatı sonrası başa gelen Deng Xiaoping’in Reform ve Dışa Açılma dönemini başlatması ile Çin küresel sisteme eklenmeye başlamıştır. Bu noktada Zedong döneminin belirgin yönelimi olan içe dönük, reaktif bir dış politika eğiliminden dışa dönük ve proaktif bir dış politikaya yönelerek ekonomik bir deve dönüşen Pekin; siyasi, güvenlik, enerji ve ekonomik çıkarları çerçevesinde ulaşmaya çalıştığı bölgesel ve küresel hedeflerinin ana odak noktasına “Barış İçinde Birarada Olma” doktrinini¹ koymaktadır. Bu doktrin ekseninde hem iç hem de dış politikasıyla birlikte ikili ilişkilerini sürdürmeye çalışan Pekin, 1949 yılında kuruluşundan günümüze merkezinde kendisinin bulunduğu birtakım sorunlar yaşamaktadır. Pekin merkezli yaşanan bu sorunlar ise Amerika ve Çin’i karşı karşıya getirmektedir. Ancak bu makalede ana odak noktasında Pekin’in bulunduğu Tayvan, Tibet ve Doğu Türkistan sorunları tarihsel bir perspektiften analiz edilerek, ÇHC’nin bu sorunlara yönelik takip ettiği politikaları ele alınmaktadır. Bununla beraber, Pekin merkezli bu sorunlarda ABD’nin ne yönde bir pozisyon aldığı ve bu sorunların ikili ilişkiler üzerindeki etkisi incelenmektedir. Uluslararası platformda “stratejik rekabet” ve “stratejik ortaklık” üzerinden kurulmaya çalışılan bir dengede ilerleyen ABD-ÇHC ilişkilerinin dünya gündeminde önem arz etmesi ve Çin merkezli yaşanan bu sorunların güncelliğini yitirmeyip ikili ilişkilere etki etmesi sebebiyle bu yönde bir çalışma oluşturulması amacı söz konusu olmuştur.

2. AMERİKA-ÇİN İLİŞKİLERİ EKSENİNDE TAYVAN SORUNU

ABD ve ÇHC ilişkilerinde en hassas sorunlardan birini teşkil eden Tayvan Sorunu (Ekrem, 2010b), ilişkilerin gelişmeye başladığı 1970’lerden günümüze kadar devam etmektedir. Bu bağlamda sorunun daha somut olarak anlaşılması noktasında öncelikle konunun kısa bir tarihsel süzgeçten geçirilmesi önem arz etmektedir. Akabinde bu sorun çerçevesinde Çin ve Amerika ilişkilerinin ne yönde ilerlediği analiz edilmektedir.

II. Dünya Savaşı sonrasında büyük bir hezimete uğrayan Japonya, Tayvan’ı Pekin’e bırakmak durumunda kalmıştır (Akçadağ, 2010a). Esas itibarıyla ÇHC’nin kurulduğu 1 Ekim 1949 tarihine kadar, Tayvan’ın hakimiyeti konusunda herhangi bir problemle karşılaşılmasa da, Chiang Kai-Shek liderliğindeki Milliyetçi Çin Hükümeti’nin devrilmesi ve bu hükümetin Tayvan adasına kaçmasıyla yeni bir döneme girilmiştir. Tayvan’da “Çin Cumhuriyeti” olarak temsil edilen rejim, 1970’li yılların başına kadar Batı dünyası tarafından tanınan meşru Çin hükümeti olmuştur ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde (BMGK) beş daimi üyeden biri konumundadır (Çolakoğlu, 2009:252). 1971’de ÇHC’nin BMGK’ndeki temsilciliğini Tayvan’dan alması ve 1972 yılında ABD’nin ve diğer Batılı ülkelerin Çin Cumhuriyeti yerine ÇHC’ni Pekin’in yegane temsilcisi olarak tanımaları Tayvan’ın uluslararası platformdaki statüsünü önemli ölçüde sarsmış ve hatta bağımsızlığı bile tartışmaya açık bir konu haline dönmüştür (Çolakoğlu, 2009:253). Diğer taraftan, 1979 yılında ABD Kongresi tarafından

¹ Doktrin beş temel ilkeye dayanmaktadır. Bunlar; toprak bütünlüğü ve egemenliğe karşılıklı saygı, karşılıklı saldırmazlık, içişlerine müdahale etmeme ve ettirmeme, eşitlik ve karşılıklı fayda ve barış içinde bir arada olmaktır (Weismann, 2015:154).

onaylanan “The Taiwan Relations Act” belgesi çerçevesinde Amerika, Tayvan’ı ayrı bir devlet olarak tanımama kararı almış olsa bile Tayvan yönetimiyle resmi olmayan ilişkiler kurmanın hukuki zeminini hazırlamıştır. Ayrıca 1978 yılında ABD, 1954 yılında imzalanan karşılıklı savunma antlaşmasını (US-ROC Mutual Defence Treaty) tek taraflı bir şekilde son verse de adaya silah satışına devam etmiştir. Tüm bunlara ek olarak, ABD’nin Tayvan’a yönelik takip ettiği politikasında belirleyici olan temel faktör Çin’in adayı ilhak etmesine engel olmak ve mevcut durumu korumak olmuştur (Akçadağ, 2010a). Soğuk Savaş yıllarından günümüze kadar geçen sürede ABD dış politikasının Asya-Pasifik bölgesinde de yürütülmesi ve sürdürülmesi açısından Tayvan Sorunu önem arz etmektedir. Çin’den ayrılan bir Tayvan’ı kontrol eden ABD, hem Japonya’yı ve güneyde ASEAN ülkelerini etkisi altına alabileceğini ve batıda Çin’i kuşatarak Çin’in Güney Çin adaları üzerindeki egemenliğini sarsabileceğini hem de Çin’i Malakka Boğazı’ndan uzaklaştırarak Çin’in Körfez’den Hint Okyanusuna ulaşan stratejik yolun kontrolünü kaybedebileceğini düşünmüştür (Çoban, 2009:87-88). Ancak Çin’in Tayvan’a düzenleyebileceği herhangi bir askeri tatbikatın da ABD’nin bölgedeki varlığını tehdit edebileceğinden dolayı ABD’nin Tayvan’a yönelik politikası karmaşık bir denge ekseninde ilerlemiştir (Çoban, 2009:88).

Tayvan’da 1986 yılında muhalefet partilerine izin verilmesiyle sürece dahil olan ve Tayvan’ın bağımsızlığını isteyen Demokratik İlerleme Partisi’nin (DİP), 2000 ve 2004 yıllarında seçimleri kazanmasıyla 2000-2008 yılları arasındaki sekiz yıllık süreç iki ülke açısından (Çolakoglu, 2009:254-255) özellikle Çin’in “bir ülke, iki sistem” politikası çerçevesinde gerilimli geçmiştir (Chen, 2005:63). Nitekim Çin, ya “iktisadi bütünleşme yoluyla” ya da “Tayvan’ın bağımsızlık ilanı ile çıkan savaş” doğrultusunda birleşmenin olması hususunda yaklaşım sergilemiştir (Çolakoglu, 2009:255). Bu bağlamda Çin ve Tayvan’ın birleşmesi² Çin ulusal kimliğinin ana unsurlarından birini teşkil etmiştir (Mearsheimer, 2014:30). Aynı zamanda Çin Anayasası’na göre, Tayvan ÇHC’nin kutsal toprağı statüsündedir ve Tayvan’ı ana kıtayla birleştirmek Çin’in önemli görevlerinden biridir (Constitution of the People’s Republic of China, 1982). Bununla beraber, Çin yönetiminin Tayvan’ın bağımsızlığına yönelik olumsuz tutumu altında birtakım sebepler söz konusu olmuştur. Bu sebeplerden ilki Çin’li uzmanların da vurguladığı gibi, Tayvan sorunu Çin’i uluslararası platformda küçük düşüren canlı örneklerden biridir ve bu durumun tersine çevrilmesi önem arz etmektedir (Shulong, 1996:99). İkincisi, Tayvan’ın bağımsız olması Çin’de bulunan diğer etnik gruplar arasında ayrılıkçı hareketlerin güçlenmesine yol açacaktır (Whiting, 1996:614). Üçüncü sebep ise Tayvan sorununun Çin yönetimi ve uzmanları tarafından Amerika’nın Pekin’i çevreleme politikasının bir parçası olarak görülmesidir (Ersoy, 2007:158). Bununla beraber, Tayvan’daki yönetimin bağımsızlık yanlısı tutumu ile gerginleşen ilişkiler açısından bir diğer dönüm noktası Tayvan ile Çin’i savaşın eşiğine getiren 1995-1996 Tayvan Boğazı Krizi olmuştur. 1995 yılında ABD’nin, Tayvan liderine vize vererek Amerika’ya girişine olanak vermesi, Çin’in bu duruma yönelik son derece sert bir tutum takınmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda

² Tarihsel bir bağlamda ele alınan ve Çin’in en önemli görevlerinden biri olarak ifade edilen Tayvan’ın Çin ile birleşmesi konusunda son dönemde Çin ekseninde yeni ama Çin’in salt amacını yansıtan bir gelişme yaşanmıştır. Ocak 2019’da Çin devlet başkanı Xi Jinping, “bir ülke iki sistem politikası” çerçevesinde Tayvan’a Çin ile yeniden birleşme çağrısında bulunmuştur. Bu çağrıya karşı Tayvan yönetimi tarafından “birleşmenin imkânsız olduğuna” ilişkin bir açıklama yapılmıştır (Horton, 2019).

Pekin, Tayvan Boğazı'nda kendi sınırına füzeler yerleştirerek Taipei'i askeri bir tehdit altında bırakmıştır (Akçadağ, 2010a). Ayrıca Çin'in gelişen ekonomik ve siyasi ilişkileri çerçevesinde on iki Latin Amerika ülkesini kendi tarafına doğru çekerek, bu ülkelerin diplomatik olarak tanıdıkları Tayvan'ı yalnızlaştırmaya yönelik bir politika geliştirdiğine de vurgu yapılmaktadır (Dumbaugh ve Sullivan, 2005:4).

1996 yılındaki krizde Tayvan'ı önemli bir müttefiki olarak gören ABD, Tayvan'ı Çin tehdidine karşı koruma altına almıştır (Akçadağ, 2010a). Bununla beraber 11 Eylül saldırıları çerçevesinde ortaya çıkan küresel terör tehdidi, ABD'nin Afganistan ve Irak müdahaleleri, Kuzey Kore ile nükleer kriz gibi sorunlar nedeniyle ABD-ÇHC ve Tayvan arasındaki problemler ABD için birincil öneme sahip konular arasında olmamıştır. Ancak 2003-2004 yılında ABD'nin bu üçlü denkleme yönelik politika değişikliğine gittiği görülmektedir (Sutter, 2006:418). Bir diğer ifadeyle, 11 Eylül saldırıları sonrasında George W. Bush Yönetiminin dış ve güvenlik politikası önemli ölçüde değişmiştir. Her ne kadar Tayvan sorunu, teröre karşı mücadele ile doğrudan bağlantılı bir sorunu teşkil etmese de sonraki dönemlerde ABD, bu soruna özel bir ilgi göstermeye devam etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında öncelikle ABD için terörizmin en önemli tehdit ve düşman olması ve teröre karşı savaşta küresel koalisyonu güçlendirme isteği rol oynamıştır. Bu bağlamda ABD, Çin'i kontrol altına almak yerine Çin'in desteğine ve işbirliğine ihtiyaç duymuştur. Ancak yine de ABD'nin Tayvan sorununa karşı tutumu Tayvan'ın bağımsız olmaması, Çin ile birleşmemesi ve savaş olasılığının olmaması üzerine kurulmuştur (Yang, 2002:150-151). Genel itibariyle de Bush yönetiminin Çin ile ilişkilerinde sorun teşkil eden Tayvan konusu yukarıda belirtildiği gibi karmaşık bir zeminde ilerlemiştir. Örneğin, Clinton döneminde Çin'e yapılan ziyaret ekseninde Amerika'nın Taipei'nin herhangi bir uluslararası örgüte üye olması hususuna kesinlikle karşıt olduğu belirtilirken, Bush yönetimi ise Tayvan'ın Dünya Sağlık Örgütü'nde gözlemci üye olarak yer almasına olumlu bakmıştır. Ancak aynı Bush yönetimi, 2003 yılında Çin Başbakanı Wen Jiabao ile yaptığı toplantıda Tayvan'daki mevcut durumu sarsacak herhangi bir tek taraflı müdahaleye karşı olduklarını ve Taipei'nin bağımsızlığını onaylamadıklarını açıklamıştır (Öztuna, t.y.). Bununla beraber, Bush yönetimi döneminde ABD ve Çin arasında sorun olan Amerika'nın Tayvan'a silah satışı devam etmiştir. Bu bağlamda her ne kadar ABD ve Çin arasında teröre karşı artan işbirliği konusunda uzlaşma sözü konusu olsa da bu durum, ABD'nin Temmuz 2002 tarihinde Tayvan Boğazı'ndaki dengeyi muhafaza etmek konusunda önemli gördüğü Tayvan'a silah satışına engel olmamıştır (Akçadağ, 2010b). Bu noktada Çin Dışişleri Bakanı Li Zhaoxing, Tayvan'a silah satışının ABD ile kurulmaya çalışılan ikili ilişkileri engellediğini ve nükleer silahlar konusunda uzlaşmaya varılmasını geciktirdiğini ifade etmiştir. Benzer şekilde Çin'in Washington Büyükelçisi Xie Feng, Tayvan'a silah satışının ABD'nin Çin'in toprak bütünlüğüne ve içişlerine karşı bir müdahale teşkil ettiğini belirtmiştir (Gladkyy, 2003:14). Ayrıca, Çin devlet başkanı Jiang Zemin, ABD'nin Tayvan'a silah satışını kısıtlayan ve kademeli olarak azaltan Ağustos 1982 tarihli bildiriye uygun davrandığı takdirde, Çin'in füze intikalini ertelemeyi veya Tayvan'ı hedefleyen füzelerin miktarında azalışa gidilebileceğini vurgulamıştır (Chen, 2005:64). Diğer taraftan 2008 yılında açıklanan Tayvan'a silah satışı paketi sebebiyle Çin, ABD ile askeri ilişkileri bir yıl boyunca askıya almıştır (Deutsche Welle, 2010). Tüm bunlara ek olarak, Obama döneminde de Tayvan'a silah satışı devam etmiştir. Nitekim Obama, Bush döneminde Kongre tarafından kabul edilen Tayvan'a 6,4 milyar dolarlık silah satışı kararını

onaylamış ve akabinde Tayvan'ın elinde bulunan F-16A/B uçaklarının yenilenmesi için 5,9 milyar dolarlık karara da imza atmıştır (Kan ve Morison, 2014:26). Bu durum ikili ilişkilerin Obama döneminde bir kez daha gerilmesine neden olmuştur. Ancak genel olarak Obama yönetiminin Tayvan sorunu bağlamında Çin'i karşısına almayacak politikalar takip ettiği, bu bağlamda Tayvan'ın stat kosunun devam etmesinden yana olduğu ifade edilmektedir. Bununla beraber, ABD yeni başkanı Donald Trump döneminde Tayvan konusu paralelinde yaşanan gelişme Çin tarafında seslerin yükselmesine sebebiyet vermiştir. Trump'ın başkanlık seçimleri esnasındaki söylemlerine dayanarak daha esnek bir Asya-Pasifik politikası takip edeceğine dair Çin yönetiminin algısına karşın Trump'ın Tayvan lideriyle yaptėı görüşme, Çin yönetimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır ( zay, 2016). Bu tepkinin ortaya çıkmasında ise başkanlık seçimleri kampanyası sırasında ve sonrasında Trump'ın soruna ilişkin tutum değişikliği ve Çin tarafında Tayvan konusunda takip edilen "Tek Çin" politikasının ihlal edilmesine yönelik oluşan algı rol oynamıştır (Friedman, 2016). Nitekim Trump'ın yaptėı konuşmada " Tek Çin Politikası dahil her şeyin pazarlık edilebileceğini" açıklaması bu durumu kanıtlar niteliktedir (Nicholas ve diğer., 2017). Bu noktada Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Lu Kang tarafından " Dünyada yalnız tek bir Çin olduğu ve Tayvan'ın Çin'in ayrılmaz bir parçası olduğu ve bu gerçekliğin hiç bir durumda değişmeyeceği" ifade edilse de (Kang(i), 2018) konunun uzmanları tarafından Çin yönetiminin Asya-Pasifik bölgesinde etkisi daha fazla hissedilen bir ABD yönetimi ile karşı karşıya kaldėı vurgulanmaktadır ( zay, 2016).

ABD'nin Kasım 2018'de savaş gemilerini Tayvan Boğazı'ndan geçirmesi (Browne ve Starr, 2018) Çin'e karşı bir g c gösterisini ve  HC'nin Tayvan Boğazı yakınlarında gerçekleştirdiği askeri tatbikatlar (Reuters, 2018) ise Çin'in hem ABD hem de bir bütün olarak Tayvan sorununa ilişkin tepkisel eylemini ortaya koymaktadır. Öte yandan 2002 yılından günümüze gerçekleştirilen ve ABD-Tayvan arasındaki ilişkilerin ABD tarafından Tayvan'a yapılan askeri yardım boyutunda önem arz eden ABD-Tayvan Savunma Endüstrisi Konferansı (US-Taiwan Business Council, 2018) ve Ağustos 2018'de onaylanan Tayvan'ın kendi savunma yeteneklerinin g clendirileceği, Tayvan ile ortak eğitim, silah satışları ve askeri tatbikatları  ng ren "2019 Mali Yılı Ulusal Savunma Yetki Yasası" (National Defence Authorization Act for Fiscal Year 2019, 2018:3,238) Çin yönetiminin tepkisine yol açmıştır. Bu noktada Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Geng Shuang, ABD'nin Soğuk Savaş ve sıfır toplamlı oyun zihniyetinden kurtulması, Çin ile ilgili sorunlara dahil olarak ikili ilişkileri baltalamaması gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Shuang, 2018).

Sonuç olarak ikili ilişkilerin ivme kazanmaya başladığı 1970'lerden günümüze ABD'nin Çin'e yönelik politikası, Joseph Nye'nin da vurguladığı gibi, entegrasyon ve denge politikasının bir kombinasyonu olarak görülebilir (Nye'den akt., Lampton, 2005). ABD bir taraftan Çin'i siyasi ve ekonomik mekanizmalar içine entegre etmeyi amaçlarken, diğer taraftan Tayvan Boğazındaki statükoyu destekleyerek ve bölgesel ittifakları g clendirerek Çin'i dengede tutmaya çalışmıştır (Ersoy, 2007:159). Çin'e yönelik takip edilen bu politikanın benzer şekilde Obama ve Trump dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir. Her ne kadar ABD'nin Tayvan'a silah satışı, Trump'ın Tayvan lideriyle yaptėı görüşme ve Tayvan'ın savunma kapasitesinin geliştirilmesini de içeren 2019 Mali Yılı Ulusal Savunma Yetki Yasasının onaylanması ABD- HC ilişkilerini gerginleştirirse de ikili ilişkiler bağlamında ortaya çıkan en önemli unsur " stratejik rekabet" ve "stratejik ortaklık" arasında kurulmaya

çalışılan dengedir³. Bu bağlamda Çin'in Asya Pasifik coğrafyasında etkin bir aktör olması çerçevesinde bölge ülkeleriyle kurmuş olduğu yakın ilişkiler, ABD'nin de bu coğrafyada takip ettiği politikalara hizmet etmektedir. Öte yandan, Çin'in stratejik çıkarları bağlamında ABD ile kurması gereken ticari ilişkiler doğrultusunda rekabet ve ortaklık arasında kurulmaya çalışılan dengenin ikili ilişkilere etki ettiği görülmektedir. Nitekim rekabet unsuru küreselleşen dünyanın önemli bir parçası olsa da özellikle ortak çıkarlar ekseninde etkisi görülen işbirliği unsuru, Amerika-Çin ilişkileri bağlamında rol oynamaktadır.

3. ÇİN HALK CUMHURİYETİ'NİN TİBET SORUNU VE ABD

ÇHC'nin 1949 yılında kurulması ve Mao Zedong'un iktidara gelmesiyle birlikte, din kavramı "insanları uyuşturan ve çalışmaktan alıkoyan" bir düşünce olarak zikredilmeye başlanmış ve bu noktada Budizm'in merkezi olan Tibet⁴, Pekin için önemli bir sorun haline gelmiştir (Gürkan, 2008). 24 Ekim 1950'de ulusal güvenliğini koruma altına almak için Tibet'i işgal eden ÇHC, 1951 yılında ise Tibet'e özerklik vermiştir. Fakat verilen özerklik statüsüne rağmen, Pekin Tibet'e yönelik müdahalesini aşama aşama artırmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Çin Yönetimi'nin müdahalesine maruz kalınması ve kültürel soykırım yapılması gerekçesiyle Tibet'in ruhani ve siyasi lideri Dalai Lama, ÇHC'ne karşı ayaklanma başlatmıştır (Gürkan, 2008). Bu ayaklanmanın da başarısızlığa uğraması sonucunda Dalai Lama Hindistan'a kaçmıştır. Lama'nın Hindistan'a kaçışı veya kaçırılışında ise ABD'nin rolü olduğu dile getirilmiştir. 1957 yılından itibaren ABD'nin, CIA kanalıyla çoğunluğu Tibet'in Kham ve Amdo bölgelerinden bir grup Tibetli'yi Hindistan üzerinden Colorado'ya yerleştirdiği ve burada gerilla eğitimi verdikten sonra Hindistan üzerinden Tibet'e geri gönderdiği ifade edilmektedir. Nitekim *Chushi Gangdruk* isimli bu grup, eğitimleri sonrasında Tibet'te Çin Halk Kurtuluş Ordusu'na karşı sabotaj ve saldırılarda bulunmuştur. Yapılan operasyonlar ile ilgili harcama listesi ve yazışmalar ise, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından açıklanmıştır. Nitekim 1964-1968 yılları arasında bu operasyonlar için toplam 1.735.000 Amerikan Doları harcadığı şeklinde bilgiler mevcuttur (Fidan, 2010:81). Bununla beraber 1960 yılı Mayıs ayında sürgündeki Tibet hükümeti, Tibet Halk Kongresi'ni

³ Nitekim ikili ilişkiler ekseninde rekabet ve ortaklık arasında kurulmaya çalışılan söz konusu denge hususu, ABD'nin 2018 yılı Ulusal Güvenlik Strateji belgesinde de gün yüzüne çıkmaktadır. Belgede bir taraftan Çin'in Pasifik bölgesindeki önemli bir rakip olduğu, bölgeyi kendi çıkarlarına göre yeniden düzenleme noktasında askeri modernleşmeye gittiği, askeri ve ekonomik olarak güçlenmeye devam eden Çin'in Pasifik coğrafyasında bölgesel hegomonik bir güç olmaya çalışılacağı ifade edilirken diğer taraftan ABD savunma stratejisinin amacının iki devlet arasındaki ilişkilerin şeffaf ve saldırgan olmayan bir eksende gitmesini sağlamak olduğu belirtilmiştir (Summary of the 2018 National Defence Strategy of the United States of America, 2018). Ayrıca Trump ve Jinping tarafından yapılan ortak basın açıklamasında iyi bir gelecek için sahip olunan ortak çıkar, sorumluluklar ve küresel ekonominin iki önemli yapı taşı olmaları ile Amerika ve Çin'in kazan-kazan bir ortaklık tesis etmesi gerekliliğini vurgulamaları ikili ilişkilerdeki ortaklık hususunun önem arz ettiğini göstermektedir (US Embassy & Consulates in China, 2018).

⁴ Tibet'in Uygur Özerk Bölgesi'nden sonra ÇHC'nin en büyük yüzölçümüne sahip olan özerk bölgesi olması, coğrafi konu itibarıyla Asya'nın tamamına hakim bir kale durumunda olması ve zengin maden ve su kaynaklarına sahip olması da Tibet'in önemini gözler önüne sermektedir (Fidan, 2010:79).

gerçekleştirip, ilgili anayasayı ilan ederek sürgündeki Tibet Hükümeti'nin nihai olarak kurulduğunu açıklamıştır (Ekrem, 2010a).

Dalai Lama ise 1987 yılı Eylül ayında gerçekleşen ABD Kongresi'nde "Beş Maddeli Barış Teklifi" önermiştir. Bu barış teklifinin maddelerinde ise şunlar yer almıştır:

1. Tibet'in tamamen silahlardan arındırılmış bir Barış Bölgesi haline getirilmesi,
2. Çin'in Tibet'e nüfus transferinin durdurulması,
3. Tibetli'lerin haklarına saygı duyulup, demokratik özgürlüklerinin tanınması,
4. Tibet'in doğal çevresinin korunup muhafaza edilmesi, Çin'in Tibet'teki nükleer silah üretimini ve nükleer atıkları depolamayı durdurması,
5. Tibet ve Çin arasında Tibet'in geleceğine yönelik görüşmelerin başlaması (Fidan, 2010: 84).

Bununla beraber Lama'nın 1988 yılı Haziran ayında Avrupa Konseyi toplantısında "Strasbourg Teklifi" ismiyle anılan konuşması da tüm dünyanın odak noktası haline gelmiştir. Bu konuşma ekseninde Lama, Pekin Yönetimi'nden Tibet'in kesin olarak demokratik özerklik statüsüne sahip olmasını, Tibet'in dışişleri ve güvenlik işlerinde Pekin'e bağlı olmasını ancak ekonomik, eğitimsel, dinsel ve kültürel konularda Tibet Hükümeti'ne bağlanması gerekliliğine vurgu yapmıştır (Lama, 1988). Hatta Lama'nın bağımsız bir Tibet değil ama barışçıl Özerk Tibet talebi ve bu yönde ortaya koyduğu söylemleri, kendisine 1989 yılında Nobel Barış ödülü kazandırmıştır (Ekrem, 2010a). Ancak, Lama'nın bu söylemleri Çin Hükümeti'ni oldukça rahatsız etmiştir. Nitekim 19 Mayıs 1991'de Çin Başbakanı Li Peng, Tibet sorunu ve bu sorunda Pekin'in takip ettiği politikaya yönelik Xinhua haber ajansı'na verdiği röportajda şu hususlara değinmiştir: "Çin Yönetimi tek ve nihai bir prensibe sahiptir. Bu prensip, Tibet'in Çin'in ayrılmaz bir parçası olduğudur. Dalai Lama, "Bağımsız Tibet" tutumundan vazgeçmelidir. Nitekim bu mesele üzerinde hiçbir pazarlık söz konusu olamaz" (Siren & Gewang, 1997:74). Bununla beraber, 1992 yılında yayınlanan Beyaz Belge'de⁵ Çin Hükümeti, Tibet'in bağımsız bir devlet olduğunu savunması, sürgündeki Tibet Yönetimi'ni kurması, silahlanmış isyancı güçleri organize etmesi, Çin Hükümeti'ni karalama politikaları takip etmesi ve Çin'e yönelik ayaklanmaları destekleyip, teşvik etmesi ekseninde Dalai Lama'yı bölücülükle suçlamıştır (White Paper, 1992).

2000'li yıllara gelindiğinde Tibet sorunu, ABD yönetiminin bu soruna ve Dalai Lama'ya yönelik tutumunu ele almak gerekirse, ABD yönetimi 23 Mayıs 2001'de Dalai Lama ile görüşmüş ve bu görüşme esnasında Çin hükümeti ile Lama'nın görüşmesini sağlama noktasında destek sağlayacağını ifade etmiştir. George W. Bush⁶, Tibet'in dinsel, kültürel ve dilsel mirasını ve Tibet halkının haklarını koruma konusunda destek sağlayacağını belirtmiştir. Nitekim Bush Yönetimi Lama ile gerçekleştirilen görüşmenin akabinde Çin resmi yöneticileriyle Tibet Sorunu ve bu bağlamda ortaya çıkan insan hakları, dini ve siyasi sorunları görüşmüştür. Hatta bu görüşme sonucunda Dalai Lama'nın temsilcileri ve Çin hükümet temsilcileri arasında görüşmeler gerçekleşmiştir. Diğer taraftan 2001 Ekim ayında

⁵ Literatürde "Beyaz Kitap" olarak da ifade edilen bu belge, Çin Halk Cumhuriyeti'nin dış politikası, enerji politikası, dış ticareti, ulusal savunma politikası gibi önemli konu başlıklarını kapsamaktadır. Bu bağlamda Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Konseyi tarafından her yıl yayınlanan resmi devlet belgesidir.

⁶ Bush, Tibet'in sürgündeki ruhani lideri Dalai Lama ile yaptığı görüşmeyi kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleştiren ilk ABD Başkanı'dır.

Çin’de gerçekleşen APEC Zirvesi’nde de George W. Bush ve Çin Cumhurbaşkanı Jiang Zemin Tibet sorunu üzerinde konuşmuştur. 11 Eylül saldırıları nedeniyle Tibet Sorunu bağlamında Çin ve ABD arasında yapılan görüşmeler sekteye uğrasa da Çin Başbakanı Hu Jintao’nun 30 Nisan 2002 tarihinde ABD’ye yaptığı ziyaret ile yeniden başlamıştır. Jintao’nun ziyareti esnasında Bush, Çin’in dini özgürlüklere karşı saygılı olması zorunluluğunu dile getirmiştir (Chiao, t.y.:56-57). 10 Eylül 2003’de ise Dalai Lama ikinci kez ABD’yi ziyaret etmiş, Çin ile kurulacak diyalogun zorluklarını ifade etmiş ve 1987 yılındaki Beş Maddeli Barış Planı’ndaki önerilerini içeren üç önemli husus ile ABD’nin ilgilenmesi gerekliliğinin altını çizmiştir. Bu üç önemli husus ise şu şekildedir:

1. Han Çinlilerinin kısıtlanmayan göçleri,
2. Tibet halkının ekonomik sektörde yer almaması
3. Doğal kaynakların kötüye kullanılması ile doğal çevrenin kırılğan hale gelmesi (International Campaign for Tibet, 2003).

Her ne kadar Bush döneminde Tibet Sorunu’na yönelik somut bir çözüm süreci yaşanmasa da soruna yönelik Bush’un tutumu, bir önceki Başkan Bill Clinton’ın aksine bu soruna dair çözümün sağlanmasındaki isteklilik olmuştur. Bu bağlamda Bush yönetiminin Tibet Sorunu’na ilişkin önceliği ise, Çin Hükümeti ve Dalai Lama arasındaki diyalogun sürdürülmesi olmuştur. Bununla beraber Çin ile kurulan yakın bağlardan sonra, ABD’nin Tibet Sorunu üzerindeki odak noktası Tibet’in statüsü ve insan haklarından, sadece insan hakları konusuna kaymıştır (Chiao, t.y.:60-61). Bununla beraber, Tibet Sorunu’yla ilişkili olarak önemli bir diğer dönüm noktası da 8 Ağustos 2008’de Pekin’de gerçekleşen 29. Yaz Olimpiyat Oyunları öncesinde Tibet’te yaşanan şiddet olayları olmuştur. Olimpiyat Oyunları nedeniyle tüm gözlerin Çin’e kitlendiği bir süreçte bu olayların yaşanması, Pekin’in insan hakları ihlallerinin uluslararası platforma bir kez daha taşınmasına neden olmuştur (Gürkan, 2008).

Diğer taraftan Çin ve Tibet yönetimleri arasında önem arz eden bir görüşme 2008 yılı Ekim ayında gerçekleşmiş⁷ ve Çin tarafı üç madde’den oluşan görüşünü şu şekilde açıklamıştır:

1. Pekin’in anayasal ve hukuksal onuru koruma altına alınacaktır. Anayasa, özerk etnik bölgelerin onaylanıp, desteklenmesi anayasanın yükümlülüğü altındadır. Bu bağlamda Anayasaya aykırı olan herhangi bir eylem söz konusu olamaz.
2. Çin’in etnik özerk bölgeler sistemi doğrultusunda bütün özerk bölgeler ÇHC’nin ayrılmaz bir parçasıdır. “Çin’in etnik özerk bölgeler sistemi, etnik muhtarlık ve bölgesel özerklik arasında oluşan organik bir birleşimdir”. Bu bağlamda Çin’in Hong Kong ve Macoa’daki Pekin’in “tek devlet-iki sistem” politikasından farklılık göstermektedir. Ayrıca herhangi bir kişinin “gerçek özerklik” söyleminden hareketle etnik bölünmeye neden olmasına izin verilmeyecektir.
3. Çin Merkezi Yönetiminin Dalai Lama’ya yönelik politikası tutarlı ve somut bir zeminde ilerlemiştir. Merkezi Yönetim; bağımsız, yarı bağımsız veya gizlenmiş form altında bağımsız bir Tibet’in söz konusu olmayacağını açıklamıştır. Önemli olan, Dalai Lama’nın siyasi görüş ve tutumlarını tamamen değiştirmesi ve bu noktada teori ve pratikte aynı paralellikte devam etmesidir. Eğer Lama’nın söylediği sözler ve

⁷ Bu görüşme Çin ve Tibet arasında yapılan son görüşmeydi. Bir sonraki görüşme ise 30-31 Ocak 2010 tarihinde gerçekleşmiş ancak somut bir çözüme ulaşmamıştır.

yaptığı eylemler  rt şirse, Merkezi hükümet ile iyi ilişkilerin oluşturulması için uygun zemin sağlanmış olacaktır (Ekrem, 2010a).

George W. Bush döneminde ABD yönetimi ve Dalai Lama arasında gerçekleşen görüşmeler, Barack Obama döneminde de devam etmiştir.⁸ Nitekim tüm bu görüşmeler Çin'i rahatsız etmiş ve ABD'nin Çin'in içişlerine yönelik bir müdahalesi olarak algılanmıştır. Ancak, ABD yönetimi ve Lama arasında gerçekleşen bu görüşmeler Tibet sorununda pratik bir çözüm sağlama olasılığından ziyade sembolik bir durum olarak kalmıştır. Bir başka ifadeyle bu görüşmeler Tibet Sorunu'nu çözme konusunda süreklilik arz eden bir ilerleme sağlamamıştır (Chiao, t.y.:58-59). Son dönemde ise Dalai Lama'nın Trump dönemi ABD'ne yönelik yapmış olduğu açıklamalar dikkat çekmektedir. İnsan hakları, şiddete başvurmama ve barış içinde bir arada olma hususlarını  nc lleyen Lama, Donald Trump'ın sert güç politikalarından endişe duyduğunu belirtmektedir. ABD'nin yeni yönetime karşı bir nevi eleştiri oklarını yöneltten Lama, aynı zamanda Tibet sorununun çözümü için HC ile yakın ilişkiler tesis edilmesi konusunda son derece istekli olduğunun bir kez daha altını çizmektedir (Rogin, 2017). Öte yandan, 2018 yılı Aralık ayında ABD'deki diplomatlar, gazeteciler, yetkililer ve diğer vatandaşların Tibet'e serbest girişini öngören ve aksi durumda Çin'li yetkililerin ABD'ye girişinin engellenmesini  ng ren "Tibet'e Karşılıklı Giriş 2018 Yasa Tasarısı'nın" (Reciprocal Access to Tibet Act of 2018, 2018) bir takım gerekeler⁹ doğrultusunda ortaya konması ve akabinde onaylanması ABD ve HC ilişkilerinin bir kez daha gerilmesine neden olmuştur. Bu bağlamda Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Lu Kang'ın yaptığı açıklamada "Tibet konusunun Çin'in iişleriyle ilgili olduğu ve dolayısıyla tasarının Çin'in içişlerine bir müdahale olduğunun" altı çizilmiştir. Bununla beraber 2015 yılından bu yana Tibet'e gelen yaklaşık 40.000 Amerikalı olduğu ifade edilerek, söz konusu tasarının hayata geçirilmesinde herhangi bir gerekçe olmadığı vurgulanmıştır (Kang (ii), 2018). Ayrıca bir diğer Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Hua Chunying, bu tasarının ikili ilişkilere zarar vermesi durumunda Çin'in kendi çıkarlarını korumak adına güçlü tedbirlere yöneleceğini belirtmiştir (Chunying(i), 2018).

Sonuç olarak, Tibet Sorunu bağlamında Amerikan yönetimlerinin özellikle Tibet'in ruhani lideri Dalai Lama ile gerçekleştirdikleri görüşmeler çerçevesinde soruna müdahil olduğu görülmektedir. Her ne kadar Amerika Birleşik Devletleri'nin insan hakları karnesi somut

⁸ Obama, sekiz yıllık başkanlık döneminde Lama ile 18 şubat 2010, 16 Temmuz 2011, 21 şubat 2014 ve 15 Haziran 2016 tarihlerinde olmak üzere dört kez görüşme yapmıştır. Obama bu soruna yönelik "orta yol" yaklaşımını benimsemiş ve HC bünyesinde Tibet halkının dini, kültürel, dilsel haklarının korunması gerekliliğinin altını çizmiştir (Saldon, 2017).

⁹ ABD yönetimi tarafından söz konusu tasarıda şu gerekçeler ortaya konmaktadır: Resmiyette Çin yetkilileri, Tibet'in yabancı ziyaretçilere açık olduğunu belirtse de Çin hükümeti, Çin'in diğer bölgelerine kıyasla Tibet'e yapılan seyahetlerde daha fazla kısıtlama getirmektedir. Nitekim Çin hükümeti, yabancılardan Tibet Dışişleri Ofisi'nden veya Tibet Turizm Bürosu'ndan Tibet  zerk bölgesine girebilmeleri için izin almasını istemektedir ki bu kısıtlama Çin'in diğer bölgelerine yapılan seyahatlerde uygulanmamaktadır. Öte yandan ABD yönetimi yetkilileri tarafından 2001 Mayıs ve 2015 Temmuz tarihleri arasında Tibet  zerk bölgesine diplomatik giriş için 39 talepte bulunulmasına karşın 4'ünün kabul edildiği belirtilmektedir. Ayrıca 2015 yılında Tibet'te meydana gelen depremde, Çin h k metinin ABD konsolosluğuna erişimi engellenmesi nedeniyle Amerikan vatandaşlarına konsolosluk yardımı sağlanmasında zorluklar yaşanıldığı ifade edilmektedir (Reciprocal Access to Tibet Act of 2018, 2018).

anlamda başarılı olmasa da Tibet'te yaşanan soruna insan hakları odaklı yaklaşıması bu konunun uluslararası platforma yansımalarına sebep olmaktadır. Ancak Amerika'nın soruna bir şekilde müdahale olması, Çin yönetimlerinin bu durumu Çin'in içişlerine karışılması olarak değerlendirmesine ve dolayısıyla ikili ilişkilerin gerilmesine yol açmaktadır. Öte yandan hem ABD yönetimlerinin hem de Çin'in Tibet temsilcileriyle gerçekleştirdikleri görüşmelerden sorunun somut bir çözüme kavuşmasına yönelik herhangi bir sonuç alınamamıştır. Bu durumun ardında yatan temel nedenler ise, Çin Hükümeti'nin Dalai Lama'ya yönelik yukarıda ifade edilen tutumu, Dalai Lama'nın uluslararası sistemdeki etkisi ve elde ettiği desteğin Pekin'i rahatsız etmesi ve Tibet Özerk Bölgesi yöneticilerinin zaman zaman sergiledikleri olumsuz tavırları olmuştur (Ekrem, 2010a).

4. DOĞU TÜRKİSTAN SORUNU: TERÖRLE MÜCADELE Mİ İNSAN HAKLARI İHLALİ Mİ?

İpek yolundan günümüze kadar Doğu Türkistan¹⁰, Doğu ile Batı arasında kültürel ve ekonomik bir köprü vazifesi görürken, jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin yer altı kaynakları ekseninde bölgesel ve küresel politikaların önemli bir parçası olmuştur (Şen, 2009:125). 1300'lü yıllarda İslam'ı kabul eden Uygur Türklerinin vatanı olan Doğu Türkistan bölgesi, 1949 yılında ise ÇHC'nin ilanı ile kurulan yeni komünist hükümet tarafından kontrol altına alınmıştır. Çin'de bulunan beş özerk bölgeden biri olan Doğu Türkistan, 1.6 milyon km'lik yüzölçümü ile Çin'in toplam yüzölçümünün altıda birine tekabül etmekte ve bu bağlamda Çin'in en büyük otonom bölgesini oluşturmaktadır (Amanov, 2006:85).

Pekin, bölgedeki kontrolünü güçlendirmek için bölgeye "Han Çinlilerini" yerleştirme politikası uygulamıştır (Godbole ve Goud, 2012:4). Esas itibariyle bölge nüfusunun yarısından fazlası Uygur olmasına rağmen, Han Çinlileri'nin bölgeye yerleştirme politikası ekseninde nüfuslarında belirgin oranda bir artış yaşanmıştır (Amanov, 2006:85; Demirtepe, 2011; Economy, 2013). Çin'in uyguladığı bu politikaya karşı uluslararası kamuoyu tepki gösterse de, Çin bölgenin jeo-stratejik ve jeo-ekonomik önemini farkında olmuş ve bu bağlamda Uygur nüfusuna yönelik asimilasyonist bir politika uygulayıp, baskıcı tutumunu arttırmıştır (Amanov, 2006:85). Bu bağlamda Çin'in uyguladığı bu politika ile bölgede Uygurlar ve Han Çinlileri arasında etnik temelli çatışmalar artış göstermiştir (Fuller and Starr, t.y.:4; Economy, 2013; Şen 2009:125). Bununla beraber, etnik temelli gerginlik ve çatışmaların ardında Han Çinlilerin başta siyasi ve ekonomik olmak üzere hayatın tüm alanlarında imtiyazlı bir konumda olmaları ve Uygurların bu tür imtiyazlardan yararlanamamaları da rol oynamıştır (Amanov, 2006:86; Fuller ve Starr, t.y.:5). Nitekim Çin, Doğu Türkistan bölgesini kalkınma konusunda öncelikli bir bölge olarak ilan etmiş ve bölgeye büyük yatırımlar gerçekleştirmiştir. Ancak bölgeye yapılan yatırımlar ekseninde yaşanan gelişmişlik, Uygurlar ve Han Çinlileri arasında eşitsiz bir şekilde dağılmış ve iki grup arasında gerginliklere yol açmıştır (Demirtepe, 2011). Genel bir çerçevede Çin'in genel olarak Doğu Türkistanlılara ve özelde Uygur Türklerine yönelik baskı politikaları sadece ekonomik

¹⁰ Çin'in kuzeybatısında bulunan Doğu Türkistan için Avrasya'nın tam ortası veya Avrasya'nın kalbi ifadeleri kullanılmaktadır (Şen, 2009:125).

yönde değil, düşünce ve ifade özgürlüğünden dini özgürlüklere kadar geniş bir yelpazeye dağılmıştır. Üstüne üstlük bu halk için barışçı örgüt kurma hakkı, toplanma hakkı, çalışma hakkı, mülkiyet hakkı, serbest seçimlere katılma hakkı da söz konusu olmamıştır (İnsani Yardım Vakfı, t.y.). Çin'in Han Çinlilerini bölgeye yerleştirme politikasından başka 2003 yılından beri uyguladığı bir diğer politika da “işgücü fazlasını başka bölgelere yönlendirme” politikası ekseninde buradaki Uygur Türklerini (özellikle genç nüfusu) Çin'in iç bölgelerine iş vaadiyle getirerek genel nüfus içinde eritme politikası da söz konusu olmuştur (Oğan, 2009).

Öte yandan son dönemde Çin yönetiminin aşırılarla mücadele etmek için Birleşmiş Milletler'in raporuna göre 1 milyon Uygur kökenlinin “aşırılık yanlısı merkezlerde” ve 2 milyonunun “yeniden eğitim” kamplarında tutulduğu belirtilmektedir (UN Human Rights, 2018). İnsan hakları ihlallerinin yaşandığı belirtilen bu merkezlerin Çin yönetimi tarafından yasallaştırılması ise söz konusu sorunu derinleştirmektedir (Westcott ve Xiong, 2018). Yeniden Eğitim merkezleri ve Uygur Türklerine yönelik Çin'in tutumuna karşı ABD yönetiminin soruna ilişkin eleştirel bir tutumla yaklaştığı görülmektedir. Nitekim ABD Dışişleri Bakanı Mike Pompeo, Çin yönetimi tarafından binlerce Uygurlu'nun zorla gözaltı kamplarında tutulduğunu ifade etmiştir (The Straits Times, 2018). Öte yandan ABD yönetimi tarafından, “yeniden eğitim” merkezlerinde zorla çalıştırılan Uygurluların ürettiği malların ABD'ye ihraç edildiği ifade edilmekte ve zorla çalıştırılma ile elde edilen ürünleri ithal etmenin Amerikan yasalarına aykırı olduğu belirtilmektedir (Mendoza ve Wang, 2018). Bu bağlamda Çin Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Hua Chunying, Uygurların bu kamplarda zorla çalıştırılmadığını ve üretilen malların ABD'ye ihraç edilmesi konusunun söz konusu olmadığı açıklamasını yapmıştır (Chunying(ii), 2018). Bununla beraber Chunying, bölgenin güney kesiminde 1,63 milyon kişinin köklü bir yoksulluk yaşadığını ve bu noktada eğitim kamplarında çalışanların gelir elde etmesi ile söz konusu yoksulluğun önüne geçilmeye çalışıldığını ifade edilmiş ve Çin'in terörle mücadele, aşırılıklar ve yoksulluğun ortadan kaldırılması konusundaki çabalarını düşmanlaştırmak için yorulmadan çalışan ABD medyası ve yönetiminin, yoksulluk çeken insanlar ve ağır ırk ayrımcılığı sorunları karşısında yeterli ölçüde girişimde bulunmadığını vurgulamıştır (Chunying(i), 2018). Çin yönetimi tarafından “yeniden eğitim” kamplarının yasallaştırılması ve bir bütün olarak bölgede yaşanan insan hakları sorununa ilişkin ABD Temsilciler Meclisi'nden Christopher Smith ve Marco Rubio tarafından, Başkan Trump'ın “Magnitsky Yasası'na”¹¹ göre hareket etmesini ve Uygurların haklarını ihlal eden Çin yetkilileri ve şirketlere yönelik yaptırım uygulanmasını içeren bir

¹¹ Literatürde tam adıyla “Küresel Magnitsky İnsan Hakları Sorumluluk Yasası” olarak bilinen yasa adını 2009 yılında Rusya'da gözaltında tutulurken işkenceye uğradığı, sağlık müdahale talebinin kabul edilmediği ve hapishanedeki hücrelerinde ölü bulunduğu ifade edilen Hermitage Capital Management Fonu avukatlarından Sergey Magnitsky'den almaktadır. 2016 yılında ABD yönetimi tarafından kapsamı genişletilen söz konusu yasa salt Rusya eksenli olmaktan çıkarılıp küresel bir boyut kazanmıştır. Kapsamı genişletilen yasa dönemin ABD Başkanı Barack Obama tarafından 23 Aralık 2016'da onaylanmıştır. Küresel Magnitsky İnsan Hakları Sorumluluk Yasası, ABD Başkanına dünyanın herhangi bir yerinde ciddi insan hakları ihlalleri ya da yolsuzluk suçu işleyen kişi ve kurumlara karşı soruşturma açıp bunun sonucunda yaptırım uygulama hakkı tanımaktadır (Human Rights Watch(i), 2017). Bu yasa çerçevesinde ABD yönetimi tarafından bugüne kadar Rusya'da 49 kişiye yaptırım uygulanmıştır (US Department of Treasury, 2017). Öte yandan, ABD Hazine Bakanlığı tarafından Aralık 2017'de insan hakları ihlali ve yolsuzluk faaliyetlerine karıştıkları gerekçesiyle dünya genelinde 50'den fazla kişi ve 80 kuruluş hakkında yaptırım kararı alınmıştır(Debevoise, 2018).

tasarı hazırlansa da (Quackenbush, 2018; Wong, 2018) henüz Çin'e ilişkin yaptırım uygulanıp uygulanamayacağı konusunda herhangi bir açıklama söz konusu olmamıştır (The Straits Times, 2018).

Bugün Doğu Türkistan'ın Çin için önemli olması altında iki husus bulunmaktadır. Bu hususlar, nüfus ve doğal kaynaklardır. Ayrıca Çin'in ekonomik kalkınma planı içerisinde istikrarlı siyaset ve yeterli hammadde, enerji, işgücü bulunmaktadır ki, bunların çoğu Doğu Türkistan'dan karşılanmaktadır (Amanov, 2006:86). Tüm bu hususlara ek olarak, Çin'in en önemli sorunlarından biri de Çin'in hızlı büyüyen sanayisinin gerekliliği olan genel olarak enerjinin ve özel olarak petrolün tedarik edilmesi konusudur (Şen, 2009: 127). Doğu Türkistan bölgesinden elde edilen enerji kaynakları içinde kömür, petrol, doğalgaz, linyit, asfaltit, hidrolik jeotermal, elektrik, jeotermal ısı gibi enerji kaynakları bulunmaktadır. Ayrıca bölge kömür ve petrol rezervleri açısından da zengindir (Adıbelli, 2009:176). Nitekim bölge, Çin açısından en önemli petrol üretici bölge konumundadır (China Daily, 2005). Bölgenin petrol üreticisi bir konumda olması, Kazakistan'dan petrol taşıyan boru hatlarının bu bölgeden geçiyor olması ve enerji bakımından zengin olmasına ek olarak değerli madenler¹² açısından da son derece zengin bir bölge olması Çin'in bölgeye yönelik ilgisini artırmaktadır (Dağcı ve Keskin, 2013:14-15).

Bölgenin Çin açısından önemi dışında belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus da Çinli yetkililerin ifadeleriyle 1990'lardan bu yana, Çin içinde ve dışındaki Doğu Türkistan bölücü güçlerinin, söz konusu bölgeyi Çin'den ayırmak, Doğu Türkistan devleti veya şeriat devletini kurmak için şiddet ve terör eylemleri gerçekleştirmeleridir ki bu durum Çin Hükümeti'nin 2006 yılında hazırladığı Uygur Sorunu kitabında da yer almıştır (Sheng'den akt., Adıbelli, 2009:177). Ancak bu noktada ön plana çıkan durum ise Çin yönetiminin Doğu Türkistan İslami Hareketi gibi marjinalleşmiş grupların faaliyetlerini sebep göstererek Uygur Türklerinin özerlik talebini "terör" ile özdeşleştirmesi (USA Department of Defence Annual Report to Congress, 2018:48) ve ABD'nin 11 Eylül saldırıları sonrasında ortaya koyduğu "Terörle Küresel Savaş" konseptiyle benzer paralellikte bölgeyi bir nevi Afganistan gibi resmetmeye başlaması olmuştur (Demirtepe, 2011). Bu noktada 2001 yılında Şanghai şehrinde gerçekleşen APEC Zirvesi'nde George W. Bush, Çin'in terörle savaşı, kendi azınlıklarına karşı zulmetmeye yönelik bir araç olarak kullanmaması gerektiğini belirtmiş (Dingli, 2003:324) ve 11 Eylül sonrasında terörizmle mücadelede Çin'in politikalarının zaman zaman amacından farklılık arz ettiğini ifade etmiştir (Adıbelli:2009:177). Terörle mücadele eden diğer devletlere destek sağlanırken, Çin'in terörle mücadelesinin etnik bir gruba baskı yapılması ile özdeşleştirilmesi çerçevesinde Pekin, bu konuda çifte standarta uğradığını dile getirmektedir (Hunt ve Rivers, 2015). Diğer taraftan 11 Eylül öncesi ve sonrasında ABD'nin bu sorun üzerindeki tutumu değişmiştir. Nitekim 11 Eylül saldırılarından önce ABD tarafından, militan Uygur gruplarının faaliyetleri herhangi bir tehdit olarak algılanmazken, bu durum ABD'nin Afganistan'a yaptığı askeri operasyonda El-Kaide ve Taliban cephesinde mücadele ederken yaşamlarını yitiren veya yakalananlar arasında Uygurların da bulunduğunun anlaşılması ile farklı bir boyuta gitmiştir (Amanov, 2006:86-87). Nitekim Çin'de ve Orta Asya'da en etkin Uygur gruplarının başında gelen Doğu Türkistan İslami

¹² Bölgede 118 çeşit maden türü tespit edilmiştir.

Hareketi (Adıbelli, 2009:179), Çin Hükümeti'nin diplomatik çabaları ekseninde ABD'nin Terör Listesi'ne alınmıştır. 2002 yılında ABD tarafından Doğu Türkistan İslami Hareketi ve Doğu Türkistan Kurtuluş Örgütü'nün terör listesine alınmasının ardından Çin'in bölgeye yönelik baskısı ise iyiden iyiye artmıştır (Şen, 2009: 129). Bu noktada ABD yönetimleri ise her fırsatta Pekin'in insan hak ve özgürlükleri konusunu öncüllemesi ve özellikle de terörle mücadele adı altında azınlıklara baskı yapılmaması gerekliliğini vurgulamaktadır (Wolfe, 2004). Çin ise Doğu Türkistan Sorunu'nu bir güvenlik sorunu olarak algılamış ve bu doğrultuda Uygur Türklerine yönelik politikalarını değiştirmemiştir (Demirtepe, 2011). Ayrıca bu politikanın değişmemesinde Çin'deki "devlet ve toplum olmadan insan da olamaz anlayışı" çerçevesinde insan haklarını, devlet ve toplum için geri plana atması da rol oynamıştır (Dağcı ve Keskin, 2013:26). Bu soruna yönelik çözümün ise asimilasyonist politikalardan değil, Uygur Türklerinin taleplerini karşılayan entegrasyon politikalarından geçtiği ifade edilmektedir (Demirtepe, 2011). Bununla beraber yukarıda değinildiği gibi Çin, Uygurların yanında Tibet'te de insan hakları ihlali yapmıştır. Ancak Tibet'in Dalai Lama gibi genel olarak batı tarafından sempatiyle yaklaşılan bir liderinin olması, sorunun Batı tarafından daha fazla gündem konusu haline getirilmesine yol açmıştır. Ayrıca uluslararası kamuoyunun Tibet Budizmi'ne binaen İslamiyet'e daha az sempatiyle bakması ve çeşitli ülkelerdeki radikal İslam hareketleri ve özellikle 2001 sonrası ortaya çıkan İslamofobi ekseninde bu sorunun Tibet Sorunu'na nazaran yeterince destek almamasına neden olmuştur. Bu noktada Uygur Türklerinin şiddet olaylarından kesinlikle uzak durmalarının sorunun çözülmesi bağlamında önem arz ettiği vurgulanmaktadır (Dağcı ve Keskin, 2013:26).

Ek olarak analiz edilmesi gereken bir diğer husus da ABD'nin Tibet, Tayvan sorunlarındaki yaklaşımıyla Doğu Türkistan sorunundaki tutumunun örtüşüp örtüşmediğidir. ABD yönetimi her ne kadar terörle mücadelenin azınlıklara baskı aracı olarak kullanılmayacağı retorikini kullansa da Tibetlilerin mücadelesi ve Tayvan sorununda haksızlığa maruz kalanlara destek olan bir tutumdayken aynı politika Uygur Türkleri için geçerli olmamıştır. Bu durumun altında ise, ABD'nin 11 Eylül sonrasında değişen dış politikası ve terörle savaşın öncelikli olması ve bu noktada Çin'in Doğu Türkistanlıların mücadelesini terörist faaliyet olarak göstermesinin yattığı vurgulanmaktadır (Yalçınkaya, 2009). Söz konusu soruna yönelik son dönemde benzer bir politika izleyen Trump yönetimi, insan haklarının ihlali odaklı bu sorunda şuan için tam olarak beklenen adımları atmamıştır. Ayrıca ABD yönetiminin Doğu Türkistan sorununu, Tayvan ve Tibet sorunlarına kıyasla önceliklendirmemesi hususu ABD Savunma Bakanlığı'nın 2018 yılında Çin'i içeren askeri ve güvenlik gelişmelerine yönelik raporda gün yüzüne çıkmaktadır. Nitekim rapor analiz edildiği takdirde Doğu Türkistan ve dolayısıyla Uygur Sorununa yeterince yer verilmediği göze çarpmakta ve bu bağlamda sorunun ABD ekseninde yeterince ön plana alınmadığı çıkarımı yapılabilmektedir (USA Department of Defence Annual Report to Congress, 2018).

Sonuç olarak, Doğu Türkistan sorunu bağlamında ABD her ne kadar Tibet ve Tayvan sorununa kıyasla Doğu Türkistan sorununu önceliklendirmese de Çin'i eleştiren ve özellikle insan haklarının ihlal edilmesine karşıt bir tutum içerisinde olmuştur. Buna karşın Çin yönetimi ise resmi açıklamalar bağlamında her seferinde yapılan eleştirileri çürütme yoluna gitmekte ve hem Amerikan yönetimlerine hem de medya organlarına yönelik karşı eleştiriler sunmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar Amerika ve Çin yönetimleri bu sorun çerçevesinde eleştiri oklarını birbirlerine yönelttikçe ilişkilerin zaman zaman gerilmesine neden olsa da

tıpkı Çin gibi Amerika'nın da insan hakları karnesinin zayıf olduđu¹³ ve özellikle küresel ekonomik bağımlılık ilişkisi göz önüne alındığında ikili ilişkilerdeki mevcut dengenin muhafaza edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

SONUÇ

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle beraber Doğu-Batı Blokları ekseninde şekillenen iki kutuplu dünya düzeni sona ermiş ve uluslararası sistem önemli bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu değişim ve dönüşüm sürecinde yaşanan en önemli hususlardan biri ise ABD liderliğinde tek kutuplaşma eğilimi gösteren uluslararası sistemin, zaman içerisinde çok kutuplu bir yapıya doğru dönüşüm göstermeye başlamasıdır. Çok kutuplu bir yapıya doğru giden uluslararası sistemde ön plana çıkan aktörlerden biri de Çin Halk Cumhuriyeti'dir. ÇHC'nin sahip olduğu yüksek profilli nüfus, ekonomik modernizasyon politikaları ekseninde bir Eko-Küresel güce dönüşmesi, içe dönük ve reaktif bir dış politika eğiliminden dışa dönük ve proaktif bir dış politikaya yönelmesi, askeri ve teknolojik yükselişi, uluslararası sistemi etki altına alma gücü ve nükleer kapasitesi Pekin'in küresel dünya siyasetinde dikkatleri çekmesinde rol oynamıştır.

1949 yılında kuruluşundan günümüze, küreselleşen dünyanın parlamaya devam eden önemli bir aktörü olan ÇHC ile Süper Güç ABD arasında 1970'lerde başlayan ve 2000'li yıllarla beraber ivmelenerek gelişen ilişkiler ise uluslararası gündemi her daim meşgul etmektedir. Her ne kadar Pekin'in büyüyen ekonomik gücü ve bazı hususlarda çatışmacı ve uzlaşmaz tavrı bağlamında ikili ilişkiler nezdinde zaman zaman "Çin Tehdidi"¹⁴ söylemleri yükselse de Amerika-Çin ilişkileri "stratejik rekabet" ve "stratejik ortaklık" arasında kurulmaya çalışılan bir denge üzerinde ilerlemektedir. Bu bağlamda ikili ilişkiler de rekabet unsuru söz konusu olsa da iki önemli ekonomik partner olmaları, bölgesel ve küresel sorunlara karşı ortak çıkarlar ekseninde hareket etmeleri işbirliğinin gelişmesinde rol oynamaktadır.

Küresel ve bölgesel düzlemde ön planda yer alan, ABD'den sonraki en büyük ekonomik güç olan ve yumuşak güç politikaları çerçevesinde hareket eden ÇHC, başta Tayvan olmak üzere Tibet ve Doğu Türkistan ekseninde sorunlar yaşamaktadır. Pekin merkezli bu sorunlar ise Amerika ve Çin ilişkilerine yansımaktadır. İkili ilişkiler bağlamında özellikle Tayvan

¹³ Amnesty International tarafından hazırlanan raporda Trump yönetiminin mültecilere karşı yasal, siyasi ve sosyal bir savaş başlattığı, Suriye'li mülteciler için süresi belirsiz bir yasak uyguladığı, sığınmacı ailelerin zorunlu gözaltına alındığı, Müslüman ülkelerden gelen kişilerin ülkeye girişlerini yasakladığı, Guantanamo'da yaşananların insan hakları ihlallerinin yaşanan bir sembolü olmaya devam ettiği ve Trump'ın politikalarının binlerce insanın hayatını tehlikeye attığı ortaya konmaktadır (Amnesty International, 2018). Öte yandan Human Rights Watch tarafından ortaya konan raporda Amnesty International'ın raporundaki gibi benzer noktalara değinilmiştir. Bu noktada Trump'ın mülteci ve göçmenleri hedef aldığı, ırkçı bir siyaset yaptığı, Müslüman aleyhtarı politikalar takip ettiği gibi hususlar ön plana konulmakta ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, ırksal ve etnik azınlık üyeleri, göçmenler, çocuklar, yoksullar ve mahkûmların istismara maruz kalma olasılığı en yüksek gruplar olduğu belirtilmektedir (Ayrıntılar için bkz. Human Rigts Watch(ii), 2017).

¹⁴ ÇHC'nin özellikle sınır ve toprak sorunlarında gösterdiği çatışmacı ve uzlaşmaya yanaşmayan duruşu ekseninde ABD dış politika yapıcıları ve ABD'li akademisyenler arasında "Pekin'in ABD karşısında en büyük rakip olacağına" ilişkin söylemdir. Ayrıntılı bir çalışama için bkz. (Brzezinski ve Mearsheimer, 2010; Richardson, 2010).

konusunun sorun arz ettiği görülmektedir. Sıklet merkezinde Çin'in " Tek  lke, İki Sistem" politikasına karşın ABD'nin mevcut statükoda yana politika izlemesi-hatta Çin'in "Tek  lke, İki Sistem" politikasına tezat düşen Trump'ın Tayvan sorunuyla ilgili son hamlesi- ve Tayvan'a devam eden silah satışı bulunan sorunun önümüzdeki süreçte mutlak bir  z me kavuşmayacağı rahatlıkla öngörülebilmektedir. Bu öngörüyü besleyen en önemli faktör ise her iki devletin sorun karşısında izledikleri politikalardan ödün vermemeleridir. Ancak tam da bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise Tayvan'ı fiilen yönetmeyen Çin'in adayı zorla ilhak etme olasılığı bağlamında Amerika'nın bu olası eyleme karşı geri püskürtme gücünü teşkil etmesidir.

Bununla beraber 1950'lerden günümüze devam eden Tibet sorunu özetle Çin'in Tibet'i Pekin'in ayrılmaz bir parçası olarak görmesi, siyasi ve ruhani lider Dalai Lama'nın tam anlamıyla bir özerklik talebinde bulunması ve buna binaen Lama'nın bağımsızlık talebinde bulunduğuna ilişkin ortaya çıkan Pekin algısından dolayı yaşanmaktadır. Tibet sorunu bağlamında ön plana çıkan en başat unsur ise Tibet'in Çin'in özerk bir bölgesi olmasından hareketle bu özerkliğin teoriden pratiğe aktarılmaması konusudur. Ayrıca, "Tek Çin" politikası ekseninde Tibet'in Çin'in ayrılmaz bir parçası olduğuna ilişkin yapılan vurgu doğrultusunda Lama, Pekin'i bölmeye dönük faaliyetler takip etmekle suçlanmakta ve Tibet halkı ekonomik, sosyal, kültürel, dinsel alanlarda Çin yönetimi'nin baskısını yaşamaktadır.

Diğer taraftan İpek yolu üzerinde bulunan, zengin doğal kaynaklara sahip, güvenlik bağlamında stratejik bir konumda olan ve özellikle Çin lideri Xi Jinping'in son dönem takip ettiği "Tek Kuşak, Tek Yol" projesi ekseninde Batı'ya açılan bir hat ve Rusya, Orta Asya devletlerinden Pekin'e enerji taşıma güzergahı olmasından dolayı son derece önemli olan Sincar Uygur  zerk Bölgesi çerçevesinde yaşanan sorun Çin ve Amerika'yı karşı karşıya getirmektedir. Çinlilerin söylemiyle Sincan bölgesi olarak nitelendirilen ve Çin'in fiili yönetimi altında olan Doğu Türkistan bölgesinde Han Çinlileri'nin ayrıcalıkları gözetilmekte ve Uygurlar geri plana atılmaktadır.

ABD'nin Tayvan konusunda olduğu gibi Tibet ve Doğu Türkistan Sorunlarına da müdahil olması ise Çin-Amerika ilişkilerini zaman zaman gerginleştirmekte ve Pekin tarafında "Çin'in içişlerine müdahale edildiğine yönelik" seslerin yükselmesine sebebiyet vermektedir. Pekin'in sorunların  z m  konusunda uzlaşmaz tutumu ve insan hakları ihlalleri ise Çin'in genel bazda uluslararası kamuoyu ve özelden ABD yönetimleri tarafından eleştiri oklarına maruz kalmasına neden olmaktadır. Bu noktada Çin ise insan haklarının  ne sürülerek kendi iç sorunlarına müdahil olunmasına karşıt bir tutum içerisindedir.

Küresel sistemde önem arz eden iki aktörün, Çin merkezli mevcut sorunlar karşısında farklı perspektif ve politikalara sahip olduğu görülmektedir. Sorunların üzümünde ortak bir paydada buluşulmaması da rekabet ve işbirliği ekseninde geliştirilmeye devam eden ilişkiler ise-tıpkı ABD'nin müdahil olmadığı bir uluslararası sistemin d ş n lemeyeceği gibi- küresel sistemin yegane gerçeğidir. Bu noktada ABD, Çin ile ilişkili konulara dolaylı veya dolaysız olarak bir şekilde etki etmekle beraber Pekin ile işbirliğini hız kesmeden sürdürmektedir. Benzer şekilde  HC, sorunları ekseninde Amerika'nın dolaylı veya dolaysız müdahalesinden hoşnut olmasa da küresel sistemin kaçınılmaz sonucu ve özellikle iki önemli ekonomik partner olmaları çerçevesinde Amerika ile işbirliğini ilerletmeye çaba göstermektedir. Son kertede, hem ikili ilişkilerin bu minval doğrultusunda önümüzdeki süreçte süreceği hem de

merkezinde Çin'in bulunduğu sorunlara yönelik statükonun uzun yıllar devam edeceği öngörülebilmektedir.

KAYNAKLAR

Adıbelli, B. (2009). Pax Sinica: Çin'in Dünya Düzeni, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Akçadağ, E. (2010a). “ Çin ile Amerika Arasında Var Olmaya Çalışan Bir Ada: Tayvan”, <http://www.bilgesam.org/incele/864/-cin-ile-amerika-arasinda-var-olmaya-calisan-bir-ada-tayvan/>, (02.03.2015).

Akçadağ, E. (2010b). “ Yükselen Güç Çin'in Dünden Bugüne Dış Politika Analizi”, <http://www.bilgesam.org/incele/865/-yükselen-guc-cin%E2%80%99in-dunden-bugune-dis-politika-analizi/>, (17.12.2015).

Amanov, Ş. (2006). “ABD'nin İnsan Hakları Politikası ve Çin: Doğu Türkistan Örneği”, Avrasya Dosyası, C.12, S.1, ss.67-98.

Amnesty International. (2018). “Trump's Human Rights Autopsy Report” <https://www.amnesty.org.uk/trump-human-rights-autopsy-report>, (30.01.2019).

Browne, R. ve Starr, B. (2018). “US Sails Warships through Taiwan Strait amid Tensions with China”, <https://edition.cnn.com/2018/10/22/politics/us-warships-taiwan-strait-china/index.html>, (25.01.2019).

Brzezinski, Z. ve Mearsheimer, J. (2010). “ Çin'in Yükseliş ABD İçin Bir Tehdit mi?”, Çev. Ertuğrul Aydın, <http://www.dunyabulteni.net/tarih-ve-toplum-konusmalari/132531/cinin-yukselisi-abd-icin-tehdit-mi>, (08.12.2017).

Chen, Q. (2005). “Çin'in Yeni Güvenlik Anlayışı ve Politikası”, Geleceğin Süper Gücü Çin, (Edt:Atilla Sandıklı ve İlhan Güllü), İstanbul, Tasam Yayınları, ss.55-64.

Chiao, T. L. (t.y.). “The United States' Tibet Policy under George W. Bush Administration (2001-2004)”, Journal on Monholian and Tibetan Current Situation, C.17, S.5, ss.50-67.

China Daily. (2005). “Xinjiang Plants to be China's Top Oil Prodecer”, 2005, http://www.chinadaily.com.cn/english/doc/2005-06/13/content_451059.htm, (07.01.2015).

Chunying (i), H. (2018). “Foreign Ministry Spokesperson Hua Chunying's Regular Press Conference on December 20, 2018”, Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/t1623846.shtml, (24.01.2019).

Chunying (ii), H. (2018). “Foreign Ministry Spokesperson Hua Chunying's Regular Press Conference on December 17, 2018”, Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/t1622727.shtml, (30.01.2019).

Constitution of the People's Republic of China. (1982). <http://www.hkhrm.org.hk/english/law/const01.html>, (14.12.2015).

Çolak, F. (2009). Değişen Jeopolitiği Bağlamında Çin'in Güvenlik Politikaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çolakoğlu, S. (2009). Uluslararası İlişkilerde KuzeyDoğu Asya, Ankara, USAK Yayınları.

Dağcı, K. ve Keskin, M. (2013). “Çin’in Doğu Türkistan Politikası ve Azınlık Hakları Bağlamında Hak İhlalleri”, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, C.1, S.2, ss.11-29.

Debevoise. (2018). “U.S. Sanctions and AML Measures Target Human Rights Abuses and Corruption”,https://www.debevoise.com/~media/files/insights/publications/2018/06/20180621a_us_sanctions_and_anti_money_laundering_measures_target_human_rights_abuses_and_corruption.pdf, (30.01.2019).

Demirtepe, T. (2011). “Çin’in Yumuşak Karnı: Doğu Türkistan”, <http://www.usakanalist.com/detail.php?id=416>, (01.08.2015).

Deutsche Welle. (2010). “Çin ile ABD Arasında Tayvan Gerilimi”, <http://www.dw.com/tr/çin-ile-abd-arasında-tayvan-gerilimi/a-5197603>, (13.12.2015).

Dingli, S. (2003). “China’s Evoluation of the Adjustment to US Security Policy since September 11, 2001”, Defense and Security Analysis, C.19, S.4, ss.319-326.

Dumbaugh, K. ve Sullivan, M. (2005). “China’s Growing Interest in Latin America”, <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/crs/rs22119.pdf>, (15.08.2015).

Economy, E. (2013). “China’s Xinjiang Problem”, <https://www.cfr.org/blog/chinas-xinjiang-problem>, (04.12.2017).

Ekrem, E. (2010a). “Çin-Tibet Görüşmeleri ve Yaşanması Muhtemel Çıkmazlar”, <http://www.sde.org.tr/tr/authordetail/cin-tibet-gorushmeleri-ve-yananmasi-muhtemel-cikmazlar/142>, (22.12.2015).

Ekrem, E. (2010b) “ABD-Çin İlişkileri Analizi: Çin Rakip mi Ortak mı?”, <http://www.sde.org.tr/tr/authordetail/abd-cin-iliskileri-analizi-cin-rakip-mi-ortak-mi/123>, (02.03.2015).

Ersoy, E. (2007). “The US Strategy of China under the Bush Administration (2001-2008)”, Uluslararası Hukuk ve Politika, C.3, S.12, ss.137-162.

Fidan, G. (2010). “Pekin’in Yüksek Rakımlı Sorunu: Tibet”, 21. Yüzyıl, S.21, ss.79-86.

Friedman, G. (2016). “Trump, Taiwan and an Uproar”, <https://www.geopoliticalfutures.com>, (02.10.2017).

Gladkyy, O. (2003). “ American Foreign Policy and US Relations with Russia and China After 11 September”, World Affairs, C.166, S.1, ss.3-23.

Godbole, A. ve Goud, A. (2012). “China’s Xinjiang Problem: The 2009 Riots and Its Aftermath”, https://www.files.ethz.ch/isn/144068/IB_Xinjiang.pdf, (02.08.2015).

Gürkan, G. (2008). “ Tibet Sorunu ve Uluslararası Sistem”, <http://www.bilgesam.org/incele/872/-tibet-sorunu-ve-uluslararası-sistem/#.VdBOaFs5hc4>, (22.12.2015).

Horton, C. (2019). “Taiwan’s President, Defying Xi Jinping, Calls Unification Offer Impossible”, <https://www.nytimes.com/2019/01/05/world/asia/taiwan-xi-jinping-tsai-ing-wen.html>, (27.01.2019).

Human Rights Watch(i). (2017). “The US Global Magnitsky Act”, <https://www.hrw.org/news/2017/09/13/us-global-magnitsky-act>, (29.01.2019).

Human Rights Watch. (2017). "World Report: United States", <https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/united-states#>, (30.01.2019).

Hunt, K. ve Rivers, M. (2015). "Xianjiang Violence: Does China Have a Terror Problem?" <http://edition.cnn.com/2015/12/02/asia/china-xinjiang-uyghurs/index.html>, (07.12.2017).

International Campaign for Tibet. (2003). "Presiden Bush Welcomes the Dalai Lama to the White House for Second Time, Reiterates Strong Support", <https://www.savetibet.org/president-bush-welcomes-the-dalai-lama-to-the-white-house-for-second-time-reiterates-strong-support/>, (25.12.2015).

İnsani Yardım Vakfı. (t.y.) "Doğu Türkistan Özet Rapor", <http://www.ihh.org.tr/tr/main/publications/rapor/4/dogu-turkistan-ozet-raporu/93>, (02.08.2015).

Kan, S. ve Morrison W. (2014). "US-Taiwan Relationship: Overview of Policy Issues", Congressional Research Service, <https://fas.org/sgp/crs/row/R41952.pdf>, (25.11.2017).

Kang (i), L. (2018). "Foreign Ministry Spokesperson Lu Kang's Regular Press Conference on October 15, 2018", Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/t1604154.shtml, (21.01.2019).

Kang (ii), L. (2018). "Foreign Ministry Spokesperson Lu Kang's Regular Press Conference on December 14, 2018", Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/t1622128.shtml, (24.01.2019).

Köksoy, F. (2016). ABD-ÇHC İlişkileri: George W. Bush Dönemi (2000-2008), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Lama, D. (1988). "Strasbourg Proposal", <https://www.dalailama.com/messages/tibet/strasbourg-proposal-1988>, (13.01.2019).

Lampton, D. (2005). "Paradigm Lost", The National Interest, <https://nationalinterest.org/article/paradigm-lost-301>, (19.01.2019).

National Defence Authorization Act for Fiscal Year 2019. (2018). <https://docs.house.gov/billsthisweek/20180521/CRPT-115HRPT-676.pdf>, (25.01.2019).

Mearsheimer, J. (2014). "Taiwan's Dire Straits", The National Interest, ss.29-39.

Mendoza, M. ve Wang, Y. (2018). "The U.S. Is Reviewing Reports of Imports Linked to a Forced Labor Camp in China", <http://time.com/5483751/u-s-reviews-reports-forced-labor-xinjiang-china/>, (28.01.2019).

Nicholas, P. ve diğer. (2017). "Trump Open to Shift on Russia Sanctions, 'One China' Policy", The Wall Street Journal, <https://www.wsj.com/articles/donald-trump-sets-a-bar-for-russia-and-china-1484360380>, (20.01.2019).

Oğan, S. (2009). "Doğu Türkistan'da Yaşanan Olayların Sebepleri ve Sonuçları", <http://www.turksam.org/tr/makale-detay/187-dogu-turkistan-da-yasanan-olaylarin-sebebi-ve-sonuclari>, (03.08.2015).

Özay, M. (2016). "ABD-Tayvan İlişkilerinde Statüko Değişiyor mu?", <http://aa.com.tr/tr/analiz-haber/abd-tayvan-iliskilerinde-statuko-degisiyor-mu/702649>, (28.11.2017).

ztuna, M. (t.y.) “ABD-Çin İlişkilerinin Kırılma Noktası: Tayvan”, <http://www.anlayis.net/makaleGoster.aspx?makaleid=3604>, (12.12.2015).

Quackenbush, C. (2018). “Lawmakers Want to Hold China Accountable Over Abuses in Xinjiang. Here's What to Know”, <http://time.com/5422866/china-us-uighur-detention-accountability/>, (30.01.2019).

Reciprocal Access to Tibet Act of 2018. (2018). <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/1872/text>, (23.01.2019).

Reuters. (2018). “Chinese Warships Drill in Waters near Taiwan”, <https://www.reuters.com/article/us-china-taiwan/chinese-warships-drill-in-waters-near-taiwan-idUSKBN1JM0SF>, (25.01.2019).

Richardson, G. (2010). “The China Threat: Myths, Realities and Implications for US Foreign Policy”, <http://www.cips-cepi.ca/wp-content/uploads/2011/10/Richardson.pdf>, (07.12.2017).

Rogin, J. (2017). “The Dalai Lama Speaks on Trump and ‘America First’”, https://www.washingtonpost.com/news/josh-rogin/wp/2017/10/11/the-dalai-lama-speaks-on-trump-and-america-first/?utm_term=.139083110968, (02.12.2017).

Saldon, T. (2017). “His Holiness the Dalai Lama and Former US President Barack Obama Meet in Delhi, Call for Action for World Peace”, <http://tibet.net/2017/12/his-holiness-the-dalai-lama-and-former-us-president-barack-obama-meet-in-delhi-call-for-action-for-world-peace/>, (01.12.2017).

Shuang, G. (2018). “Foreign Ministry Spokesperson Geng Shuang’s Regular Press Conference on August 2, 2018”, Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/xwfw_665399/s2510_665401/2511_665403/t1582646.shtml, (26.01.2019).

Shulong, C. (1996). “National Unity, Sovereignty and Territorial Integrity”, *The China Journal*, S.36, ss.98-102.

Siren&Gewang. (1997). *The 14th Dalai Lama*, https://books.google.com.tr/books?id=T5txTXG7S80C&pg=PP3&lpg=PP3&dq=The+14.+Dalai+Lama+siren+and&source=bl&ot_s=-7yknFDJlk&sig=jhRUeCL-SJOV8HzkaEtBK9lfQHY&hl=tr&sa=X&ved=0CCIQ6AEwAWoVChMIzpli39itxwIVR30aCh1w6QRV#v=onepage&q=The%20Dalai%20Lama%20siren%20and&f=false, (22.12.2015).

Summary of the 2018 National Defence Strategy of the United States of America. (2018). <https://dod.defense.gov/Portals/1/Documents/pubs/2018-National-Defense-Strategy-Summary.pdf>, (26.01.2019).

Sutter, R. (2006). “The Taiwan Problem in the Second George W. Bush Administration-US Officials’ Views and Their Implications for US Policy”, *Journal of Contemporary China*, C.15, S.48, ss.417-441.

Şen, F. (2009). “Çin’in Sincan-Doğu Türkistan Sorunu: Dünü, Bugünü, Geleceği”, *Ortadoğu Analiz*, C.1, S.7-8, ss.124-134.

The Straits Times. (2018). “US Criticises Treatment of Uighurs in Latest China Row”, <https://www.straitstimes.com/world/united-states/us-criticises-treatment-of-uighurs-in-latest-china-row-0>, (29.01.2019).

UN Human Rights. (2018). “Committee on the Elimination of Racial Discrimination reviews the report of China”, <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=23452&LangID=E>, (28.01.2019).

USA Department of Defence Annual Report to Congress.(2018). “Military and Security Developments Involving the People’s Republic of China 2018”, <http://www.ustaiwandefense.com/tdnswp/wp-content/uploads/2018/08/2018-Military-and-Security-Developments-Involving-the-People%E2%80%99s-Republic-of-China.pdf>, (27.01.2019).

US Department of Treasury. (2017). “Treasury Targets Individuals Involved in the Sergei Magnitsky Case and Other Gross Violations of Human Rights in Russia”, <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm0240>, (29.01.2019).

US Embassy & Consulates in China. (2018), “Remarks by President Trump and President Xi of China in Joint Press Statement”, <https://china.usembassy-china.org.cn/selected-quotes-press-statement-president-trump-joint-press-conference-president-xi/>, (27.01.2019).

US-Taiwan Business Council. (2018). “US Taiwan Defence Industry Conference”, <http://www.taiwandefenseconference.com/info.html>, (25.01.2019).

Weissmann, M. (2015). “ Chinese Foreign Policy in a Global Perspective: A Responsible Reformer ‘ Striving for Achievement’”, JCIR,C.3, S.1, ss.151-166.

Westcott, B. ve Xiong, Y. (2018). “China Legalizes Xinjiang 'Re-Education Camps' After Denying They Exist”, <https://edition.cnn.com/2018/10/10/asia/xinjiang-china-reeducation-camps-intl/index.html>, (28.01.2019).

White Paper. (1992), <http://www.china-un.org/eng/gyzg/xizang/t418894.htm>, (23.12.2015).

Whiting, A. (1996). “The PLA and China’s Threat Perceptions”, China Quarterly, S.146, ss.596-615.

Wolfe, A. (2004). “Freeing Uighur Detainees from US Custody may be Impossible”, <http://www.asiantribune.com/news/2004/11/04/freeing-uighur-detainees-us-custody-may-be-impossible>, (01.08.2015).

Wong, E. (2018), “Lawmakers Push Trump to Act against China on Uighur Detention”, <https://www.nytimes.com/2018/11/14/world/asia/congress-uighurs-china-detention.html>, (30.01.2019).

World Bank. (2010). <https://siteresources.worldbank.org/DATASTATISTICS/Resources/GDP.pdf>, (21.01.2019).

Yalçınkaya, A. (2009). “ABD, Tibet ve Tayvan’ın Aksine Uygurlara Niçin Destek Olmaz”, <http://www.turkishnews.com/tr/content/2009/07/22/abd-tibet-ve-tayvanin-aksine-uygurlara-nicin-destek-olmaz/>, (02.08.2015).

Yang, J. (2002). “The Bush Administration’s Taiwan Policy: Evolution and Trends”, American Foreign Policy Interests, S.24, ss.147-151.

EGE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

EGE STRATEGIC
RESEARCH
JOURNAL

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİ VE UÇAK KRİZİNİN RUS-TÜRK KAMUOYUNDAKİ YANSILARI

TURKEY-RUSSIA RELATIONS AND THE REFLECTIONS OF THE AIRCRAFT CRISIS
ON THE RUSSIAN-TURKISH PUBLIC OPINIONS

Vefa KURBANⁱ
Hatem CABBARLIⁱⁱ

Öz

26 Mart 2000 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerini Vladimir Putin'in kazanmasından sonra Rusya dış politikasında ve güvenlik alanında ABD ve rakip olarak gördükleri ülkelere karşı daha ciddi siyaset uygulanmaya başladı. Putin'in iktidara gelmesiyle birlikte Rusya-Türkiye ilişkilerinde yeni bir dönem başladı, karşılıklı olarak iki ülke arasında üst düzey ziyaretler gerçekleşti. İki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen önemli konu genel olarak Ortadoğu, özel olarak ise Suriye problemidir. İki ülke arasında ilişkiler olumlu seyrederken Suriye sınırında SU-24 tipi bir Rus savaş uçağı 24 Kasım 2015 tarihinde Türkiye hava sahasını ihlal etti ve bunun üzerine Türk F-16'ları tarafından angajman kuralları gereğince düşürüldü. Daha sonra Rusya Savunma Bakanlığı tarafından uçağın Türk hava sahasını ihlal etmediğini kanıtlayabilecekleri ile ilgili açıklama yapıldı. Olaylarla ilgili Putin, Rus pilotlarının ve Rus uçağının Türkiye için bir tehdit oluşturmadığını, Rus uçaklarının IŞİD'e karşı operasyon yaptıklarını açıkladı. Cumhurbaşkanı Erdoğan Su-24 uçağının düşürülmesiyle ilgili derin üzüntü hissettiğini vurgulayarak üzüntü mektubunu Putin'e gönderdi ve hayatını kaybeden Rus pilotunun ailesine taziyelerini bildirdi. Ayrıca, mektupta Rusya ile geleneksel dostane münasebetlerin yeniden inşa edilmesini istediğini de vurgulandı. 15 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye'de başarısızlıkla sonuçlanan darbe girişimi gerçekleşti. Darbe girişimi sonrasında uçak krizinin arka planında FETÖ terör örgütünün olma ihtimali üzerinde duruldu. Yalnız yargı süreci devam ettiği için durum henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Moskova, Ankara, Uçak Krizi, Kamuoyu.

Abstract

After Vladimir Putin was elected President in the presidential election in Russia held on March 26, 2000, Russia began to compete more seriously with the USA in the fields of foreign

Makale Gönderim Tarihi: 07.03.2019

Makale Kabul Tarihi: 25.05.2019

ⁱ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler Anabilim Dalı, vefa.kurban@deu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8178-1544.

ⁱⁱ Dr., Avrasya Güvenlik ve Strateji Araştırmaları Merkezi, cabbarlih@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-5848-0700.

relations and security. In the course of this competition, one of the regions that Putin attached importance to in the context of his foreign relations and security policy was the Middle East. A new era began in Russia-Turkey relations when Putin came into power and high-level reciprocal visits took place between the two countries. One of the important factors affecting Russia-Turkey relations is the civil war and foreign intervention in Syria. Although Ankara and Moscow exhibit different attitudes towards the Syrian issue, it is understood that the purpose of both countries is to preserve the territorial integrity of Syria and to rebuild the state authority in the country. A SU-24 Russian bomber aircraft violated Turkey's airspace over the Syrian border on November 24, 2015 and in response, it was shot down by Turkish F-16s in accordance with the rules of engagement. Later, the Russian Ministry of Defense declared that they could prove that the aircraft did not violate the Turkish airspace. Regarding the events, Putin stated that Russian pilots and Russian aircrafts did not pose any threats to Turkey and Russian aircrafts carried out operations against ISIS. President Erdoğan sent a letter of sorrow to Putin stressing that he was feeling a deep sorrow about the shoot-down of the Su-24 aircraft and he expressed his condolences to the family of the Russian pilot who lost his life. In addition, it was emphasized in the letter that reestablishment of traditional friendly relations with Russia was desired.

On July 15, 2016, a failed coup attempt took place in Turkey. After the coup attempt, the possibility that the terrorist organization FETÖ was responsible for the aircraft crisis was focused on. However, the situation has not yet been fully clarified as the judiciary process continues.

Key Words: *Moscow, Ankara, Aircraft Crisis, Public Opinion.*

1. GİRİŞ

Rusya'da 26 Mart 2000 yılında yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Vladimir Putin %52,94'lük oy oranı ile devlet başkanı seçilmesiyle birlikte Rusya'nın iç ve dış politikasında ciddi değişiklikler yaşandı. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra devam eden ekonomik problemlerin ortadan kaldırılması yönünde köklü reformlar hayata geçirildi. Özellikle enerji politikası dış ve güvenlik politikası ile uyumlu şekilde uygulandıktan sonra Rusya, kısa bir zamanda birçok ekonomik ve sosyal sorunları halledebildi.

Çalışmada özellikle Rusya-Türkiye ilişkileri konu olduğu için bu ilişkileri etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere, Rusya-Türkiye ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden birisi de Suriye'de yaşanan iç savaş ve dış müdahaledir. Ankara ve Moskova'nın Suriye meselesine farklı yaklaşımları olsa da, her iki ülkenin amacının Suriye'nin toprak bütünlüğünün muhafazası ve devlet otoritesinin ülkede yeniden inşa edilmesi şeklinde olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmada aynı zamanda iki ülke arasında uçak krizinin ortaya çıkmasından sonra yaşanan gelişmeler ve daha sonra sorunun aşılması üzerinde durulmuştur. Bu krizin iki ülke arasında ilişkileri olumsuz yönde etkilemesi ve aynı zamanda Ortadoğu'da ortaya çıkan yeni denklemler hakkında bilgi verilmiş, uluslararası alanda bu konuyla ilgili verilen tepkiler, özellikle Ermenistan'ın bu durumdan yararlanarak Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Rusya kamuoyu nezdinde olumsuz etkilemek çabaları ele alınmıştır.

ABD'nin tek başına büyük güç olmasını istemeyen Rusya bağlaşıklık devletler arayışına girdi. Bu süreçte Çin ile NATO ve ABD'ye karşı iki ülke arasındaki askeri iş birliğinin geliştirilmesi hususunda bir "Anlayış Muhtırası" imzalamasından ABD oldukça rahatsız oldu. Ortadoğu, Rusya'nın ABD ile çıkar çatışmasına girdiği bir bölge durumundaydı. Rusya, Ortadoğu'yu yeniden kazanma gayreti içerisinde bu bölgede ABD ile problemi olan devletlerin koruyuculuğunu üstlenmeye başladı. Bunun için İran, Irak ve Libya gibi devletler ile ekonomik ve askeri alanda iş birliği yönünde girişimlerde bulundu.

Rusya-Ermenistan arasında ortak hava savunma sisteminin kurulmasını öngören antlaşmanın imzalanmasından sonra Türkiye-Rusya ilişkilerinde, özellikle güvenlik bağlamında ortaya çıkan anlaşmazlık araştırma konusu olmuş, bu konunun iki ülke arasında ciddi probleme dönüşmeden halledilmesi sürecine değinilmiştir.

Çalışmada aynı zamanda Türkiye'de 15 Temmuz 2016'da gerçekleşen FETÖ darbesinden hemen sonra iki ülke arasındaki ilişkilerin normale dönmesi üzerinde durulmuş, uçak krizi ve sonrasında yaşanan gelişmelerde FETÖ'nün nasıl bir siyaset uyguladığına açıklık getirilmiştir.

2. PUTİN VE RUSYA-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE YENİ DÖNEM

Putin'in devlet başkanı seçilmesiyle birlikte daha sonraki yıllarda üst düzeyde merkezileşmiş bir politik örgütlenmenin kurulduğu ve bu yapılanmanın özünde ise güvenlik elitinin (siloviki) yerleştiği anlaşılmaktadır. (İmanbeyli, 2015:3).

Rusya'daki bu yapılanmanın ekonomi politikasına bakıldığında, son derece tekelleşmiş ve yoğun bir şekilde denetlenen, büyük oranda petrol ve doğal gaz ihracatına dayanan bir ekonomik sistemden bahsetmek mümkündür (İmanbeyli, 2015:3).

Rusya-Türkiye ilişkilerinde 2000 yılının başından itibaren özellikle ekonomi alanında iş birliği konusunda ciddi adımlar atıldı. İki ülke Dışişleri Bakanlarının New York'ta 16 Kasım 2001'de imzaladıkları "Avrasya Eylem Planı" ile Avrasya coğrafyasında siyasi alanda, terörizmle mücadelede, işbirliği ve ekonomik ortaklık konusunda uzlaşmaya varıldı (Cafersoy, 2015:57-61).

İki ülkenin aynı coğrafyada bulunmaları her iki devleti işbirliğine iten en önemli nedenlerden biridir. Özellikle 2000'li yılların başlarında Türkiye-Rusya ilişkilerinde önemli birtakım gelişmeler oldu. Bu bağlamda Amerika 2003 yılında Irak'ı işgal edince, Türkiye Büyük Millet Meclisi, ABD askerlerinin Türkiye topraklarını kullanmasına izin vermedi. Ayrıca, 2008 yılında gerçekleşen Rusya-Gürcistan savaşında Türkiye, Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile belirlenen boğazlar rejiminin korunmasından yana tavır sergiledi (Özdal vd., 2013).

Ankara ile Moskova arasında 2000'li yılların başından itibaren diplomatik ilişkilerde olumlu gelişmeler yaşandı (Cafersoy, 2015:57-61). Vladimir Putin Aralık 2004 yılında Ankara'yı ziyaret etti. Bu ziyaretin 32 yıllık bir aradan sonra gerçekleşmesi de ayrı bir önem arz etmektedir. Putin, bu ziyareti sırasında Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'la temaslarda bulundu (Rusya Ofisi, 2004). Görünen o ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türkiye'ye karşı soğuk bir tutum sergileyen Rusya, Türkiye ile ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Daha sonra Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan 2005 yılı Ocak ayında Moskova'yı ziyaret etti, daha sonraki yıllarda ikili ilişkilerde gelişme yaşandı (Turkey.mid, 2005).

Rusya Devlet Başkanı Dmitri Medvedev 11 Mayıs 2010 tarihinde Suriye ziyareti sonrasında Türkiye'ye geldi. Ziyaret esnasında başta güvenlik, enerji, turizm olmak üzere diğer konularla ilgili anlaşmalar imzalandı.

Medvedev'in Türkiye ziyaretinin ardından Ermeni gazetelerinde yer alan aşağıdaki ifadeler dikkat çekicidir:

“Rusya Devlet Başkanı Medvedev'in Türkiye ziyareti ve bu ziyaretin sonuçları Ermeni siyaset uzmanlarının dikkat merkezindedir. Bu da şaşırtıcı bir durum değildir. Geçen yüzyılın 20'li yılların başlarında Bolşeviklerin Kemalist Türkiye'ye olan tutkulu ve fakat kısa süreli aşkı Ermenilere pahalya mal olmuştur. Şimdi Rusya bu ülke ile ilişkilerini yeniden kuruyor. Bizim için aradaki fark, şimdi Ermeni devleti kendi ayakları üzerinde daha sağlam basıyor olmasıdır. Umud ediyoruz ki Rusya bu durumu dikkate alırsın”(Маргарян, 2010).

Ermenilerin bu kadar rahatsız olmalarının arkasında 1915 “soykırım” yalanlarının Rusya tarafından askıya alınması, Dağlık Karabağ'ın işgali konusunda Rusya'nın Azerbaycan, aynı zamanda Türkiye lehine tutum sergileyeceği kaygısı vardır.

Rusya ve Türkiye arasında ticaret hacminin artması, vize uygulamasının kaldırılması, enerji hatları konusundaki iş birliği Ankara'yı bölgede daha önemli konuma getirmekteydi. Fakat Moskova'nın bu duruma asla izin vermemesi gerektiği siyasetçi Gagik Harutyunyan tarafından vurgulandı. Ayrıca Harutyunyan son yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlendiğini fakat Moskova'nın kırmızı çizgilerinin olduğunu, Ankara'nın da bu hattı geçemeyeceğini ve Türkiye'nin bölgede çok fazla güçlenmesine izin vermeyeceğini kaydetti (Harutyunyan, 2010).

Harutyunyan bunun yanı sıra, Türkiye'nin son zamanlarda ABD'den bağımsız hareket ettiğini göstermesinin Rusya açısından çok büyük öneminin olduğunu ve bu durumun da “çıkar evliliği” şeklinde nitelendirilmesi gerektiğini de ifade etti (Harutyunyan, 2010).

Yine aynı şekilde Ermeni uzmanlar Rusya ile Türkiye arasında stratejik ortaklığın mümkün olmayacağını her fırsatta dile getirmekte, bunun sebebinin ise Türkiye'nin bir NATO ülkesi olmasına bağlamaktadırlar (Regnum, 2011).

Rusya Devlet Duma'sı üyesi siyasi analist Sergey Markov ise Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliği sorununun geçmişte kaldığını, Türkiye'nin yeni yerinin Avrasya Birliği olması gerektiğini vurguladı. Markov'a göre, Avrasya Birliği Türk-Slav ve Ortodoks-Müslüman birliği olmalıdır. Markov, “Vladimir Putin ve Recep Tayyip Erdoğan'ı sadece iş birliği ilişkileri değil, aynı zamanda şahsi dostlukları da yakınlaştırmaktadır. Bu iki dünya lideri arasındaki dostluk ve karşılıklı anlayış bağları güçlendirilmelidir. Rusya ve Türkiye XXI. yüzyılda birlikte hareket etmelidir.” diye açıklamalarda bulundu (Markov, 2011).

Türkiye'nin NATO'dan Suriye sınırına konuşlandırılmak üzere 2012 yılının sonlarında Almanya ve Hollanda tarafından sağlanacak Patriot füzeleri istemesi haberi gündeme geldi. Bunun üzerine Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Aleksandr Lukaşeviç bu durumun bir sinyal olduğuna dikkat çekerek Suriye'de diyalogun bir an önce başlaması için çağrıda bulundu. Yine bu konu kapsamında Putin'in basın sözcüsü Dmitry Peskov Rusya ve Türkiye'nin Suriye ve Patriot füzeleri konusunda farklı görüşlere sahip olsalar da maksatlarının aynı olduğunu belirtti (Özel, 2015).

Türkiye'nin bu girişimi Rusya tarafından tedirginlikle karşılandı ve iki ülke arasında kısa süreli bir anlaşmazlık yaşandı. Problem devam ederken, İran haber ajansı “Fars”a göre, Rusya

19 Ekim 2012 tarihinde S-400 füzelerini Malatya’da bulunan NATO üssüne kilitledi. Albay İgor Gorbun’un açıklamalarına göre, S-400’ler 2012 yılının sonuna kadar konuşlandırılacaktı. Rusya’nın Türkiye ile ortak bir kara sınırının olmadığı varsayılırsa, S-400 füzelerinin Rus askeri üssünün bulunduğu Ermenistan’da konuşlandırılacağı düşünülmekteydi (SMİ, 2012).

Ermenistan Savunma Bakanlığı, ülkesinde konuşlanan 102. askeri üssünün Rusya tarafından düzenli olarak askeri teçhizatlarını güncellediğini ve bu bağlamda hava savunma sistemini de güncellemesinin çok doğal olduğunu belirtti. Fakat bundan sonra sadece bunların S-400 mü, yoksa daha farklı bir sistem mi olacağı konusunda bilgi verilmeyeceğini vurguladı (Panarmenian, 2012).

Ermenistan’dan gelen bir diğer açıklama ise Rusya’nın Türkiye’ye karşı S-400’leri Ermenistan’daki üssüne yerleştirmesinin çok mantıklı olduğu şeklindeydi (Panarmenian, 2012).

Rusya Dışışleri Bakanı Sergey Lavrov, Türkiye’ye Patriot füzelerinin yerleştirilmesinin, bölgenin daha fazla istikrarsızlaşmasına neden olacağını savunarak, daha önce Türkiye ve Suriye arasında “doğrudan diyalog kurulmasını önerdiklerini, fakat bu önerinin gerçekleşmediğini” belirtmiş, bölgede kışkırtmalara karşı dikkatli olunması gerektiğini de vurgulamıştır. Lavrov, meşhur Rus yazarı Anton Çehov’dan alıntı yaparak ‘Eğer oyunun birinci sahnesinde duvarda asılı bir silah varsa, o silah üçüncü sahnede patlamalıdır’ ifadesini de kullandı. Hiç kimsenin NATO’yu Suriye çatışmasının içine çekme amacıyla olmadığını farkında olduklarını da belirten Lavrov, bu tür askeri meselelerde niyetin değil, ortadaki somut durumun önemli olduğunu ifade etti (Milliyet, 2012).

Türkiye’nin Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız ise Patriot füzelerinin savunma amaçlı olduğunu ve bu durumun Rus-Türk ilişkilerini asla bozamayacağını ve etkilemeyeceğini belirtti (Yıldız, 2012).

NATO Genel Sekreteri Rasmussen de füzelerin savunma amaçlı olarak bölgeye getirildiği bilgisini Rus Dışışleri Bakanlığı’na ilettil (Haber My Net, 2012).

Bu süreçte de Rusya-Türkiye arasındaki ilişkiler yaşanan sorunlara rağmen işbirliği ekseninde devam etti.

3. SURIYE SAVAŞI VE RUS-TÜRK İLİŞKİLERİ

Suriye’de iktidar karşıtı protestoların başladığı ilk günden itibaren gerek Türkiye, gerekse Rusya farklı yaklaşım sergilemelerine rağmen Suriye’nin toprak bütünlüğünden, aynı zamanda devlet otoritesinin ülkede yeniden inşa edilmesinden yana olduklarını açıklamışlardı. Yani, Türkiye ve Rusya’nın Suriye konusundaki amaçlarının aynı, fakat araçlarının farklı olduğu ilk günden itibaren anlaşılmıştır.(Özdal vd., 2013:28).

Suriye’de yaşanan savaşta Rusya resmen taraf olarak Esad rejimini destekledi. Suriye yönetiminin de daveti ile Rusya parlamentosunun aldığı “dışarıda askeri güç kullanma” kararı gerekçesiyle Irak ve Şam İslam Devleti ile (İŞİD) mücadele için savaş uçaklarını Suriye’ye gönderdi. Rusya’nın bu adımının bölgesel dengeleri etkilediği gibi, hem Batı, hem de Türkiye ile olan ilişkilerine yeni bir boyut kazandırdığı ortaya çıktı (Cafersoy, 2015:8-12). Tabii ki bu dönemde Rusya’nın Suriye’ye müdahalesi ikili ilişkilerde gerilmelere de sebep olmuştur.

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin 1 Aralık 2014 tarihinde Türkiye-Rusya Üst Düzey İşbirliği Konseyi’nin (ÜDİK) 5. Toplantısına katılmak için Türkiye’ye geldi. Görüşmeler

sırasında Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Putin, Suriye ve Ukrayna konularındaki görüş ayrılıkları olmasına rağmen ekonomik alandaki işbirliğini geliştirmek için çaba harcayacaklarını belirttiler (Kalin, 2014).

Rusya'nın Suriye meselesinde sergilediği tutum konusunda ise, beklenenin dışında bir durum söz konusu olmadı. Moskova Esad rejimini desteklediği fikrini kabul etmedi (Kalin, 2014).

Türkiye açısından Suriye'de yaşananlar sadece komşu devlette yaşananlar olarak değerlendirilemez. Komşu devletlerde yaşanan sorunlar Türkiye'nin hem iç hem dış politikasını, özellikle güvenliğini etkilemesi bakımından önemlidir. Ankara açık bir şekilde Suriye'nin geleceği konusunda Suriyelilerin karar vermesinin doğru olacağını savunmaktadır. Bununla birlikte barışın korunması hususunda da Türkiye üzerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmaktadır (Demir, 2016: 149).

4. RUSYA-ERMENİSTAN ARASINDA ORTAK HAVA SAVUNMA SİSTEMİNİN KURULMASI VE BU DURUMUN RUS-TÜRK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra Rusya Ermenistan ile askeri işbirliğine gitmiştir. Bu durumun askeri işbirliği şeklinde değil de “askeri destek” olarak algılanması daha doğru olacaktır. Ayrıca, 1990 yılında kabul edilmiş Bağımsızlık Bildirgesi'nin 5. maddesinde Ermenistan'ın kendi silahlı kuvvetlerini kurmak ve Sovyetler Birliği Silahlı Kuvvetleri'nden pay alma hakkı ile birlikte “ülke sınırları içinde diğer devletlerin ordu birliklerinin, askeri üslerinin ve tesislerinin yerleşmesine sadece Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin karar verebileceği” hususu da belirtilmiştir.(Asker, 2012: 94-95).

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında Ermenistan Rusya tarafından Kafkasya bölgesinde baskı aracı olarak kullanılmış, ayrıca Ermenistan ise Rusya'nın korumacılığı altında kendisini güvence altına almıştır (Asker, 2017:60).

Rusya Devlet Başkanı Putin 2015 yılı sonlarında Ermenistan ile ortak hava savunma sisteminin kurulması hususunda anlaşmanın imzalanmasını istediğini bildirdi. Rusya Ermenistan da Güney Kafkasya'da Rusya ile ortak hava savunma sistemine sahip olmak istiyordu. Türk bilim adamları bu konuyla ilgili görüşlerini bildirdiler. (Asker, 2012: 93-111) Mesut Hakkı Caşın, konuyla ilgili açıklama yaparak, Rusya'nın bu hareketinin hem NATO, hem de Türkiye'ye karşı bir hamle olduğunu vurguladı. Mehmet Şahin de Ermenistan'a inşa edilecek bu yeni hava sistemini, Rusya'nın etki alanını muhafaza etmeye yönelik bir adım şeklinde yorumladı. Azerbaycan'dan bölge uzmanı Araz Aslanlı, Rusya'nın Ermenistan'da bir askeri üsse sahip olduğunu hatırlatarak, iki ülke arasında Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü çerçevesinde askeri işbirliğinin de bulunduğu dikkat çekti ve Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik saldırgan politikalarının artacağını belirtti. Hatem Cabbarlı ise Rusya'nın Ermenistan'da kuracağı hava savunma sistemini ABD'nin Doğu Avrupa'da kurmak istediğini benzer sistemlere karşı bir adım olarak değerlendirdi (Rehimov ve Altuğ, 2016).

Bu adımların Rusya açısından öncelikle hegemonyasını artırmaya ve küresel güç konumunu geri kazanmaya yönelik olduğu, ancak Ermenistan açısından ise durumun Türkiye'ye yönelik soykırım iddiaları, toprak ve tazminat talepleri gibi saldırgan politikalarını devam ettirmeye ve belki de artırmaya yönelik olduğu bir gerçektir. Buna benzer görüşü Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik işgalci politikaları hususunda da söylemek mümkündür. Rusya'nın bu

tarz adımları Dağlık Karabağ probleminin çözüm sürecini ve Kafkasya'da barışın sağlanmasına yönelik çabalara da zarar vermektedir (Aslanlı, 2016).

Rusya'nın bölgede oluşu askeri güç ile birlikte aynı zamanda psikolojik baskı aracı olarak da değerlendirilmelidir (Asker, 2012: 107).

Ortak hava savunma sisteminin kurulması hakkındaki belge, Rusya Savunma Bakanı Sergey Şoygu ve Ermenistan Savunma Bakanı Seyran Ohanyan arasında imzalandı. Bunun dışında, bir de 2016 yılı için Rusya ve Ermenistan Savunma Bakanlıkları arasındaki iş birliği planlaması da yapıldı (<http://www.rbc.ru>).

5. SU-24 UÇAĞININ TÜRK HAVA SAHASINI İHLALİ VE RUS-TÜRK İLİŞKİLERİNDE GERGİNLİK

Türkiye'nin Suriye sınırında 24 Kasım 2015 tarihinde hareketli dakikalar yaşandı. Türk hava sahasını ihlal eden SU-24 tipi bir savaş uçağı Türk F-16'ları tarafından düşürüldü. Rus uçağının Yayladağı bölgesinde sınırı ihlal ettiği ortaya çıktı. SU-24 tipi uçağın iki pilotu paraşütle atladı (<http://www.ntv.com.tr>). Olayların arka planına bakıldığında, Rusya Federasyonu'nun Eylül 2015 tarihinden bu yana Suriye'de hava birliklerini konuşlandırması, başka bir deyişle Suriye'de gerçekleşen iç savaşa doğrudan askeri müdahalede bulunması ve özellikle Rus uçaklarının Türkiye'nin tam sınırındaki bölgeleri bombalamaya başladığı bir zamanda uçak krizi olayı yaşanmıştır (İmanbeyli, 2015:3).

Rusya Savunma Bakanlığı'ndan uçağın Türk hava sahasını ihlal etmediği ve bunu kanıtlayabilecekleri ile ilgili açıklama geldi. Rusya'dan gelen bu açıklama, düşürülen uçağın Rusya'ya ait olduğunu resmi olarak kesinleştirdi. Rusya'dan gelen bu açıklama üzerine Genelkurmay Başkanlığı vurulan uçağın iz analizini yayımlayarak yanıt verdi (<https://slon.ru>). TASS Haber Ajansı konuyla ilgili Putin'den gelen çok sert bir açıklamayı duyurdu: "Sırtımızdan bıçaklandık, sonuçları çok ciddi olacak" (<https://slon.ru>).

Rusya Savunma Bakanlığı ve Kremlin Basın sözcüsü Dmitry Peskov, SU-24'ün Türk hava sahasını ihlal etmediğini söyledi (<https://republic.ru/>).

Dmitry Peskov, 25 Kasım tarihindeki Rus Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Türkiye'ye gerçekleştireceği ziyaretin iptal edilip edilmeyeceği konusunun Dışişleri Bakanlığı'na danışılması gerektiği ve olaylar netlik kazanmadan Rus-Türk münasebetlerinin bozulacağı meselesinin tartışılmaması gerektiğini belirtti (Slon, 2015).

Korgeneral Evgeniy Bujinskiy ise Türklerin SU-24 uçağını F-16 ile değil, roketle vurduklarını belirtti (Kommersant, 2015).

Maksim Yusin, Türk askerleri tarafından Rus uçağının düşürülmesinin Soğuk Savaş'ın bitiminden sonra Moskova ve NATO üyesi ülkelerden birisi ile büyük bir krizi provoke edebileceği şeklinde açıklamalarda bulundu (Klops, 2015).

Putin, Rus pilotlarının ve Rus uçağının Türkiye için bir tehdit oluşturmadığını, Rus uçaklarının IŞİD'e karşı operasyon yaptıklarını söyledi (TASS, 2015).

Bu durum üzerine dikkatler Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Türkiye'ye yapacağı ziyarete yöneldi. Lavrov, ziyaretini iptal etmekle birlikte, Rus vatandaşlarına Türkiye'ye gitmemeleri için çağrıda bulundu (Onedio, 2014).

Rusya Liberal Demokrat Parti lideri, Türklere karşı tavırlarıyla bilinen Vladimir Jirinovski, Rusya'nın Kürdistan'ın bağımsızlığını tanımamasını, hatta Ermenistan ve Yunanistan'a yardım

etmesi gerektiğini vurguladı. Ayrıca, Rus uçağına yapılan saldırının Rusya'ya yapılan bir saldırı şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini, Rusya'ya saldırmanın sonuçlarının ise çok ağır olacağını ifade etti. Jirinovski, "Çar veya Stalin olsaydı, Türkiye'nin yarısını çoktan yok etmişlerdi bile..." şeklinde konuştu (Regnum, 2015). Jirinovski, daha sonra ise Rusya'nın Türkiye'ye karşı nükleer saldırıda bulunması gerektiğini de savundu (Jirinovski, 2015).

Rus jetinin düşürülmesinin ardından Moskova Türkiye'ye karşı aşağıdaki kararları aldı:

- Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un Türkiye ziyaretini iptal edildi ve Rusya vatandaşlarına Türkiye'ye gitmemeleri yönünde çağrıda bulunuldu. Rus turizm acenteleri Türkiye turlarını iptal ettiklerini açıkladılar.
- Akdeniz'deki Rus donanması, Suriye bölgesi açıklarına hava savunma sistemi S-300 füzelerini taşıyan savaş gemilerini gönderdi.
- Moskova, Suriye'nin Lazkiye kenti kuzeyindeki operasyonların devam edeceğini de belirtti.
- Rus milletvekilleri, 1915 olaylarının "Ermeni soykırımı" olduğunu inkar edenlerin cezalandırılması yönünde yasa teklifini meclise getirerek, yasaya uymayanların 5 yıl hapse mahkum edilmeleri gerektiği vurguladı (Regnum, 2015).
- Rusya'da muhalif politikacı Aleksey Navalni de atılan bu adımları destekledi. Hatta Navalni, Ermeni soykırımının inkâr edilmesinin suç sayılmasının Türkiye'nin canını acıtacağını da belirtti.
- Rusya, Türkiye'den beyaz et alımını durdurdu (Putin, 2016).

Ayrıca, Rusya'ya giden bir grup iş adamı da göçmen bürosu tarafından gözaltına alındı (Milliyet, 2016).

Putin, Duma üyelerine hitap ederek Türkiye'yi affetmeyeceklerini belirtti ve Ankara'yı "teröristlere yardım etmekle" suçladı. Hatta "Türkler yaptıkları hatadan dolayı fazlasıyla pişman olacak. Onların sadece domateslerini yasaklamakla yetinmeyeceğiz." sözlerini sarf etti (Putin, 2016).

Vladimir Putin, Türkiye'nin Rus savaş uçağını IŞİD ile "petrol ticaretini korumak için" düşürdüğünü savundu. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ise "Türkiye DAES'ten petrol alıyor yakıştırmaları ahlaki değil!" şeklinde cevap verdi. Erdoğan ayrıca "Rusya'ya karşı iyi niyetimizi ortaya koyduk. Görüşme talep ettik, süreci takip ediyoruz." dedi (TCCB, 2016).

Sergey Lavrov, Moskova'nın Türkiye ile savaşmayı planlamadığını, Rusya'nın Türk halkı ile bir sorununun olmadığını, sorunun Türkiye'nin yöneticileri ile olduğunu vurguladı (Lavrov, 2015).

Devlet Duma'sı Temsilcisi Sergey Narişkin Rus uçağının düşürülmesi üzerine, Rusya'nın da aynı şekilde karşılık verme hakkının bulunduğunu söyledi (Narişkin, 2015).

İran Meclis Başkanı Ali Laricani, Türkiye'nin Rus uçağını düşürmesinin büyük bir hata olduğunu, hatta ABD Başkanı Barack Obama'nın eylemi desteklemesinin daha da büyük bir hata olduğunu belirterek durum değerlendirmesi yaptı (Armtoday, 2016).

Rusya Dışişleri Bakanlığı resmi temsilciği Türkiye'nin iç politikasına müdahale etmeye devam ederek, Türk yetkililere çağrıda bulunarak: "Kürt bölgelerindeki sivil halkın katliamını durdurmalarını" istedi (Armtoday,2016). Buna karşın Cumhurbaşkanı Erdoğan, mücadelenin Kürt vatandaşlarla değil, terör örgütü ile olduğunu hatırlattı (TCCB, 2016).

Rusya Federasyonu Güvenlik Konseyi Sekreteri Nikolay Patruşev'in yaptığı açıklama ise dünyayı şaşkına çevirdi. Patruşev, Rusya-Türkiye krizi tartışmaları sürerken, NATO'nun

Türkiye’yi desteklemesi karşısında Rusya’nın da Baltık ülkelerini ele geçireceğini söyledi (Pressafoto, 2016).

Putin Türkiye’nin bu kriz döneminde NATO’ya müracaat etmesine vurgu yaparak, Türkiye’nin yakın bölgelerdeki tüm çıkarlarının NATO tarafından desteklenmeyeceğini belirtti (Badalyan, 2016). Hâlbuki Obama yaptığı açıklamada, Türkiye’nin meşru müdafaa hakkının olduğunu ve bu durumda Türkiye’yi desteklediklerini belirtmişti. Obama, NATO’nun bir ittifak olduğunu ABD’nin de, Türkiye’nin kendisini ve hava sahasını koruma hakkını desteklediğini vurguladı. ABD Başkanı, sorunun çözümü için diplomatik yollara başvurulması gerektiğini de belirtti. Obama, ayrıca ortak düşmanın IŞİD olduğunu ve esasen bu tehdit üzerine yoğunlaşması gerektiğinin de altını çizdi (dw, 2015).

Kriz döneminde Rus Dışişleri Bakanı yardımcısı Aleksey Meşkov, Ankara’nın Moskova’ya tazminat ödemesi, sorumluluk alması ve hatta özür dilemesi gerektiğini vurguladı (Lragir, 2015).Rusya’dan “Türkiye bir kez daha Rus savaş uçağı düşürmeyeceğinin garantisini versin.” şeklindeki ifadeye, Türk Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Tanju Bilgiç, “Rusya, Türk hava sahasını bir kez daha ihlal etmeyeceğinin garantisini versin.” kelimeleriyle yanıt verdi (Hürriyet, 2015). Sözcü, ayrıca Rusya’nın talep ettiği tazminat, özür, pilotların cezalandırılması gibi isteklerinin de karşılanmasının mümkün olmayacağını belirtti (Panarmenian, 2015).

Anlaşılan o ki, uçak krizinin Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri bozma potansiyeli mevcuttu. Ülkeler arasında yaşanan bu gerginliğin ekonomik, siyasi ve askeri alanlarda ne tür sonuçlar ortaya çıkaracağı uzun bir süre tartışma konusu oldu (Caşın, Derman,2016:468).

Ancak yaşanan uçak krizine rağmen iki ülkenin ekonomik olarak birbirilerine olan bağımlılığı yaşanan gerilimi uzun süre devam ettiremeyeceğini de ortaya koydu (Erşen ve Parlar, 52).

Türkiye’de 15 Temmuz 2016 tarihinde bir darbe girişimi oldu. Darbe girişimi FETÖ terör örgütü tarafından gerçekleştirildi ve halkın meydanlara inmesiyle birlikte 248 şehit verilerek darbenin karşısı alındı (TCCB, 2018).

Darbe girişimini ilk kınayan devletlerden birisi de Rusya oldu. Rusya’dan gelen bu desteğin uçak krizi sonrasında iki ülke arasındaki ilişkileri yumuşatmak amacıyla öncelikle Türkiye tarafından atılan adıma karşılık olarak verildiğini açıklamak mümkündür. Anlaşılan o ki, Recep Tayyip Erdoğan’ın düşürülen uçak dolayısıyla Putin’e göndermiş olduğu üzüntü mektubu (dw, 2018) Türk-Rus ilişkilerinin seyrini değiştirdi (Kemaloğlu, 2018).

SONUÇ

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği’nin dağılmasından sonra Rusya-Türkiye ilişkilerinde 2015 yılına kadar ciddi sorun yaşanmamıştır. Özellikle enerji, turizm, tarım ürünleri ve ekonominin diğer alanlarında işbirliği imkânlarından geniş şekilde yararlanmıştır.

Tarafların New York’ta 16 Kasım 2001’de imzaladıkları “Avrasya Eylem Planı” ile bu ilişkiler daha da gelişmiştir. Vladimir Putin’in devlet başkanı seçilmesinden sonra iki ülke arasındaki ilişkiler bölgesel ve uluslararası alanda yaşanan olaylara paralellik arz etmiş, daha önceki yıllarda işbirliği yapılması mümkün görünmeyen konularda bile yeni işbirliği fırsatları ortaya çıkmıştır. Ortadoğu’da Suriye’de yaşanan gelişmelerle ilgili tarafların farklı bakış açısı olmasına rağmen, bazı kilit konularda genellikle ortak hareket etmek mümkün olmuştur.

Vladimir Putin'in Aralık 2004 tarihinde Ankara'yı daha sonra Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın 2005 yılında Rusya'yı ziyaret etmesi iki ülke arasındaki çeşitli alanlarda antlaşmaların imzalanmasına ve ilişkilerin geliştirilmesine yeni fırsatlar sunmuştur.

Patriot füzesinin Malatya'ya konuşlandırılması gündeme geldiğinde Rusya bu durumdan rahatsız olduğunu çeşitli vesilelerle dile getirmiş, ama daha sonra bu sorun da önemli derecede aşılmıştır.

Maalesef, Türkiye-Rusya arasında bu işbirliği ve karşılıklı anlayış uzun zaman devam etmemiş, Türk hava sahasını ihlal eden SU-24 Rus savaş uçağının Türk F-16'ları tarafından angajman kuralları gereğince düşürülmesi dolayısıyla bir Rus-Türk krizi meydana gelmiştir. Krizin ilk haftalarında taraflar birbirilerine yönelik genellikle duygusal ve spontan mesajlar verseler de, daha sonraki günlerde konuyla ilgili açıklamalar daha mantıklı ve dikkatli olmuştur.

İki ülke arasında yaşanan krizlerin ortak özellikleri vardır: Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasından vaz geçtiği hakkında emareler ortada yoktur. Bakıldığında daha önceleri Sovyetler Birliği, sonrasında Rusya Federasyonu Türkiye'yi bir zamanlar Bulgaristan'da yaşayan Türkler ve Ermeniler, daha sonrasında ise yine Ermeniler ve Ortadoğu politikaları ile vurmaya çalışmıştır. Bu süreçte de ABD Türkiye'nin savunucusu olarak görünmekle birlikte aslında kendi çıkarlarını korumanın peşinde hareket etmiştir.

Son dönemlerde Ankara ile Moskova arasındaki münasebetler incelendiğinde ikili münasebetlerin güvenlik odaklı değil de daha çok ekonomi odaklı ilerlediği anlaşılmaktadır. Çünkü ilişkilerin ekonomik boyutu çok önemlidir. Türkiye Rusya için büyük bir pazardır ve Rusya kendi menfaatlerinin korunması için de Türkiye ile iyi ilişkiler içerisinde olmalıdır. Her iki ülkenin Ortadoğu politikaları dolayısıyla da iyi ilişkiler içerisinde olmaları gerekiyor. 15 Temmuz başarısız darbe girişimi sonrasında ikili ilişkilerde ciddi anlamda işbirliği çabaları ve karşılıklı üst düzey ziyaretlerin yapıldığı bir gerçektir. Bu anlamda hem Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın üzüntü mektubu göndererek barışma için attığı adım hem de uluslararası dengeleri etkileyecek olan bölgesel ittifaka önem verdiğinden Putin'in bölgesel diplomasi trafiğini arttırması etkili olmuştur.

KAYNAKLAR

a. Süreli Yayınlar

Nazim Cafersoy (2015), "Rusya neden Suriye'ye müdahale etti?", *EkoAvrasya, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 8, Sayı 32,2015/4, ss. 8-12.

Nazim Cafersoy (2015), "Rusya-Türkiye ilişkilerinde enerji faktörü ve Azerbaycan," *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı 76, ss. 57-61.

Habibe Özdal (2013), Hasan Selim Özerten, Kerim Has, M. Turgut Demirtepe, "Türkiye-Rusya İlişkileri, Rekabetten Çok Yönlü İşbirliğine", *USAK Avrasya Araştırmaları Merkezi, USAK Rapor No:13-06*, Temmuz, 2013.

Ali Asker, Rusya'nın Ermenistan'da Askeri Varlığı: Hukuki ve Politik Bakış Açısıyla Bir Değerlendirme. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 41. Ankara 2012.

b. Kitaplar

Caşın Mesut Hakkı, Derman Giray Saynur (2016), *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, Ankara.

David M. Kotz, Fred Weir (2012), *Gorbaçov'dan Putin'e Rusya'nın Yolu*, İstanbul, çev. Cemile Çakır.

Elnur Hasan Mikail (2007), *Yeni Çarlar ve Rus Dış Politikası*, Konya.

c. İnternet Kaynakları

“Визит в Турцию” <http://www.golosarmenii.am/ru/19985/home/3537/>, Erişim tarihi: 23.12.2015.

Armenia Today: “Отношения России и Турции приобрели медовый характер”, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=25716&SectionID=0&Region-ID=0&Date=05/13/2010&PagePosition=1, Erişim tarihi: 12.05.2010.

“Россия и Армения подписали соглашение о создании объединенной системы ПВО”, <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/567aa23a9a7947c0ad251f12>, Erişim tarihi: 23.12.2015.

Ali Asker, “Medvedev'in Ankara Ziyareti”, <https://www.academia.edu/3246648/Medvedevin-AnkaraZiyareti>, Erişim tarihi:17.06.2019.

Bakan Yıldız: “Patriot füzeleri Rusya- Türkiye ilişkilerini bozmaz.” <http://www.odatv.com/n.-php?n=bakan-yildizpatriot-fuzeleri-rusya-turkiye-iliskilerini-bozmaz.-2311121200>, Erişim tarihi: 23.11.2012.

Davutoğlu: Genelkurmay, Rus uçağını düşüren pilotun FETÖ'cü olmadığını ilette, <https://tr.sputniknews.com/turkiye/201701121026737564-davutoglu-darbe-komisyonu-gulen-erdogan-talimat/>, Erişim tarihi: 19.02.2018.

Ruslan Rehimov ve Bayram Altuğ, ‘Rusya'nın bu hareketi NATO'ya ve Türkiye'ye karşı bir hamle’, <http://aa.com.tr/tr/dunya/rusyanin-bu-hareketi-natoya-ve-turkiyeye-karsi-bir-hamle/476221>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

“Россия и Армения подписали соглашение о создании объединенной системы ПВО”, <http://www.rbc.ru/rbcfreenews/567aa23a9a7947c0ad251f12>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Rus savaş uçağı sınırı ihlal etti, Türk F-16'lar düşürdü, http://www.ntv.com.tr/turkiye/rus-savas-ucagisininiri-ihlal-etti-turk-f-16lar-dusurdu,_mP74HrTmEe3cc8qXBIqrA?_ref=infinite, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Турецкие военные показали траекторию полета Су-24, <https://slon.ru/posts/-60215> Erişim tarihi:24.11.2015.

Путин: атака Турции на Су-24 - это ‘удар в спину’ РФ, он будет иметь серьезные последствия, <http://tass.ru/politika/2467403>, Erişim tarihi:21.01.2016.

Турецкие военные показали траекторию полета Су-24. Erişim tarihi:24.11.2015.

“Коммерсант”: крушение Су-24 спровоцирует острый кризис между Россией и НАТО, <http://klops.ru/news/politika/121257-kommersant-krushenie-su-24-sprovotsiruet-ostryy-krizis-mezhdu-rossiey-i-nato>, Erişim tarihi: 24.11.2015.

Sınırdaki Düşürülen Rus Uçağı ve Sonrasında Yaşanan Tüm Gelişmeler, <http://onedio.-com/haber/sinirda-dusurulen-rus-ucagi-ve-sonrasinda-yasanan-tum-gelismeler-629611>, Erişim tarihi: 24.11.2015.

Таким образом Россия сможет пресечь агрессивные силы Турции, помочь Армении и Греции, считает лидер ЛДПР, <https://regnum.ru/news/polit/2020544.html>, Erişim tarihi:18.06.2019.

Путин: атака Турции на Су-24 - это "удар в спину" РФ, он будет иметь серьезные последствия, <http://tass.ru/politika/2467403i>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Rus jetinin düşürülmesinin ardından Moskova 24 saatte hangi kararları aldı, http://www.-bbc.com/turkce/haberler/2015/11/151125_rusya_24_saat_ne_yapti, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Putin: Türkiye pişman olacak, http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/12/151203_putin_turkiye, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Dışişleri Sözcüsü Tanju Bilgiç'ten Rusya'ya cevap, <http://www.hurriyet.com.tr/disisleri-sozcusu-tanju-bilgicden-rusyaya-cevap-40027757>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

<http://www.milliyet.com.tr/rusya-turkiye-nin-talebine-iliskin-olarak-nato-ile-gorusecegiz/-dunya/dunyadeta/23.11.2012/1631679/default.htm>, Erişim tarihi: 23.11.2012.

<http://www.milliyet.com.tr/sok-turk-isadamlari-rusya-da/ekonomi/detay/2154105/default.htm>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

http://www.ntv.com.tr/turkiye/rus-savas-ucagi-siniri-ihlal-etti-turk-f-16lar-dusurdu,_mP74HrTmEe3cc8qXBIqrA?_ref=infinite, Erişim tarihi: 21.01.2016.

<http://www.rg.ru/2015/11/25/midrf-site-anons.html>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

<http://www.rusyaofisi.com/aralikputinziyaret.htm>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

“DAEŞ’ten Petrol Alacak Kadar Haysiyetsiz Değiliz,” <http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/-36140/rusya-petrol-iftirasini-ispatlasin-ben-bu-makamda-durmam.html>, Erişim tarihi:21.01.2016.

<http://www.tccb.gov.tr/haberler/410/38615/uluslararası-toplum-terorun-gercek-yuzunu-gormek-istemiyor.html>, Erişim tarihi:21.01.2016.

http://www.turkey.mid.ru/text_t79.html, Erişim tarihi:21.01.2016.

<https://slon.ru/posts/60215>, Erişim tarihi:21.01.2016.

<https://www.kp.ru/daily/26555/3572327/>, Erişim tarihi:19.02.2018.

15 Temmuz Darbe Girişimi ve Milletın Zaferi, https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/15-Temmuz/15temmuz_tr.pdf, Erişim tarihi:18.06.2019.

İbrahim Kalın, “Putin’in ziyareti ve Türkiye-Rusya İlişkileri”, http://www.sabah.com.tr/-yazarlar/ibrahim_kalin/2014/12/04/putinin-ziyareti-ve-turkiyerusya-iliskileri, Erişim tarihi: 04.12.2014.

İlyas Kemalöğlü, 15 Temmuz Darbe Girişimi’nin Rusya’daki Yansımaları, 15 Temmuz Darbe Girişimi’nin İslam Coğrafyasında Yansımaları Konferansı, 24-26 Ağustos, Kütahya, http://birimler.dpu.-edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/145/files/_LYAS_KEMALO-GLU_TR.pdf, 18 Şubat 2018, Erişim tarihi: 18.02.2018.

Merve Suna Özel, “Suriye krizi sürecinde Rusya-Türkiye ilişkisinde uçaklar-jetler-sorunlar”, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/rusya/2015/12/04/8354/suriye-krizi-surecinde-rusya-turkiye-iliskisinde-ucaklar-jetler-sorunlar>, Erişim tarihi:04.12.2015.

NATO'an Rusya'ya 'Patriot' açıklaması, <http://haber.mynet.com/natodan-rusyaya-patriot-aciklamasi-663730-dunya/>, 24 Kasım 2012, Erişim tarihi: 24.11.2012.

Qafsam Strateji Araştırmalar Merkezi, Araz Aslanlı ile yapılan röportaj, <http://qafsam.org/-page/519/az>, Erişim tarihi: 21.01.2016.

ROSE, Richard & MUNRO, Neil; Elections without Order. Russia's Challenge to Vladimir Putin, Cambridge University Press, <http://www.cambridge.org>, Cambridge, UK, 2002, s. 78.

Rus Uçağı FETÖ'nün Talimatıyla mı düşürüldü, Erdoğan Cevap Verdi, <https://www.haberler.com/rus-ucagi-feto-nun-talimatiyla-mi-dusuruldu-8630581-haberi/>, Erişim tarihi: 19.02.2018.

Давутоглу: сбивший российский Су-24 турецкий пилот не был связан с Гюленом, <https://ria.ru/world/20170112/1485558501.html>, Erişim tarihi: 19.02.2018.

Директор НОФ «Нораванк» Гагик Арутюнян комментирует визит Дмитрия Медведева в Турцию 12 Мая 2010, <http://www.noravank.am/ru/?page=news&nid=2492>, Erişim tarihi: 12.05.2010.

Жириновский предложил нанести ядерный удар по Турции, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=138952, 27.11.2015.

Законопроект об уголовном наказании за отрицание геноцида армян внесен в ГД, <http://regnum.ru/news/polit/2020528.html>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Кремль прокомментировал крушение Су-24 в Сирии, <https://slon.ru/posts/60213>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Кремль: если НАТО поддержит Турцию, мы захватим... Прибалтику, <http://pressafoto.ru/nato-turki-litva>, ЯНВАРЬ 4, 2016, Erişim tarihi: 04.01.2016.

Лавров: Москва не планирует воевать с Турцией, но серьезно переоценит отношения с Анкарой, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201247/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Минобороны Армении о возможности размещения российских С-400 в республике: «Ничего нельзя исключать», <http://www.panarmenian.net/rus/news/128443/>, 19 октября 2012. Erişim tarihi: 19.10.2012.

На сирийско-турецкой границе сбит российский Су-24, <http://www.kommersant.ru/doc/2861241>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Нарышкин: Россия имеет право на военный ответ на намеренное убийство российских солдат Турцией, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201381/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Акоп Бадалян, Путин уговаривает Турцию, <http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/-view/46276>, 12 Января 2016. Erişim tarihi: 12.01.2016.

Размещение в Армении направленных против Турции российских С-400 вполне возможно и логично, <http://www.panarmenian.net/rus/news/128396/>, 19 октября 2012. Erişim tarihi: 19.10.2012.

Россия и Турция в XXI веке должны действовать сообща: Сергей Марков, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1462362.html, Erişim tarihi: 01.11.2011.

Россия призвала Турцию выплатить компенсацию за Су-24, <http://www.lragir.am/index/rus/0/right/view/45899>, Erişim tarihi: 16.12. 2015.

Россия призывает власти Турции прекратить истребление мирного населения в курдских районах, http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=141158, Erişim tarihi: 21.01.2016.

Рубен Маргарян, СМИ: Россия нацелила ракеты С-400 против Турции, www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1583884.html, Erişim tarihi: 19.10.2012.

Спикер парламента Ирана о сбитом Су-24: Это была большая ошибка Турции, поддержка Обамы – еще большая ошибка, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201285/>

Стратегическое партнерство между Турцией и Россией невозможно - российский эксперт www.regnum.ru/news/fd-abroad/armenia/1399327.html, Erişim tarihi: 27.04.2011.

Турецкие военные показали траекторию полета Су-24, <https://slon.ru/posts/60215>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Турция не собирается возмещать России ущерб за сбитый Су-24: Этот вопрос даже не обсуждается, <http://w.panarmenian.net/rus/news/202436/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Турция сбила российский самолет, чтобы защитить нефтяные интересы сына Эрдогана, <http://www.panarmenian.net/rus/news/201352/>, Erişim tarihi: 16.12.2015.

Эрдоган извинился перед родственниками пилота за сбитый Су-24, <http://www.dw.com/ru/>, 19.02.2018.

Ali Asker, The Advanced Stage of Russia-Armenia Military Cooperation: The Joint Military Force, <https://avim.org.tr/images/uploads/Yayin/Review-of-Armenian-Studies-35-final.pdf>, Erişim tarihi, 10.06.2019.

Vügar İmanbeyli, “Uçak Krizi” ve Türkiye-Rusya İlişkileri, http://file.setav.org/Files/Pdf/20151231165033_ucak-krizi-ve-turkiye-rusya-iliskileri-pdf.pdf, Erişim tarihi, 10.06.2019.

Ali Faik Demir, Türkiye-Rusya İlişkilerinde Suriye Krizinin Yansımaları ve Etkileri, <https://dergipark.org.tr/download/article-file/312090>, Erişim tarihi, 10.06.2019.

Emre Erşen, Emel Parlar Dal, Türk-Rus İlişkilerinin Karadeniz-Kafkasya Boyutu: Uçak Krizi ve Sonrası, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/Pages_from_karadenizkafkaskong_pdf24fdc87b-8d1d-4a3a-a8cb-96e1c1a896a3.pdf, Erişim tarihi, 10.06.2019.

TÜKETİMDE BİLİŞSEL UYUMSUZLUK VE ÖNCÜLERİ ÜZERİNE PİLOT ARAŞTIRMA

A PILOT STUDY OF CONSUMERS' COGNITIVE DISSONANCE
AND ITS ANTECEDENTS

Bahar TAŞARⁱ
Ayla ÖZHAN DEDEOĞLUⁱⁱ

Öz

Bilişsel uyumsuzluk, tutarlılık ve düzen arayışı içindeki bireylerin biliş, duygu ve davranışları arasında uyumsuzluk yaşamaları durumu olarak tanımlanabilir. Uyumsuzluk tutum bileşenleri olan biliş, duygu ve davranış gibi çok sayıda boyut arasında gerçekleşebilmektedir. Bu nedenle, uyumsuzluğa sebep olan faktörlerin de çok çeşitli olabileceği ve içinde bulunduğu bağlama göre değişkenler ve değişkenlerin etki derecesi açısından farklılıklar görülebileceği öne sürülebilir. Mevcut çalışmada bilişsel uyumsuzluğa yol açan öncül değişkenler olarak plansız satın alma, psikolojik gerilim, satış promosyonları ve indirim, kararsızlık, duygusal mod ve çevre görüşü incelenmiş ve önceki çalışmalardan farklı olarak bunların tüketicilerde bilişsel uyumsuzluk yaratma kapasitesi spesifik ürün bağlamında değil, genel pazar bağlamında araştırılmıştır. Bulgular sırasıyla plansız satın alma, satış promosyonları ve indirimler ve çevre görüşünün bilişsel uyumsuzluğa neden olduğunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: *Bilişsel Uyumsuzluk, Plansız Satın Alma, Duygular ve Modlar, Kararsızlık, Geri Bildirim.*

Abstract

Cognitive dissonance is defined as a situation that involves conflicts among cognitions, emotions and behaviors of individuals that have a quest for consistency and order in their life. Dissonance can be experienced between many dimensions, i.e. cognitions, emotions, and behaviors. Thus, it can be suggested that the antecedents of cognitive dissonance and their effect size on dissonance can vary. Current study analyzes impulsive buying, psychological tension, sales promotions and discounts, indecisiveness, emotional mood, feedback from other people around as antecedent variables that may have an influence the cognitive dissonance. The study aims to contribute to the literature by studying the impact of these antecedents on cognitive dissonance in a broader market context rather than a specific product context. Findings reveal that impulsive buying, sales promotions and discounts and negative feedback from other people significantly cause cognitive dissonance.

Keywords: *Cognitive Dissonance, Impulsive Buying, Emotions and Moods, Indecisiveness, Feedback.*

GİRİŞ

Bilişsel uyumsuzluk, tutarlılık ve düzen arayışı içindeki bireylerin biliş, duygu ve davranışları arasında uyumsuzluk nedeni ile duygusal olarak rahatsızlık yaşamaları durumu olarak tanımlanabilir. Bilişsel uyumsuzluk olarak bilinen ve Festinger (1957) tarafından geliştirilen kurama göre uyumsuzluk arttıkça psikolojik gerilim artmakta ve kişi uyumsuzluğu azaltmak için harekete geçmektedir. Satın alma kararı sonrası uyumsuzluk yaşanabileceği gibi öncesinde de uyumsuzluk yaşanabileceği beklentisiyle tüketicinin davranışlarını ya da tutumlarını değiştirmesi söz konusu olabilmektedir. Duygusal durumu çok olumlu olan bir tüketicinin anlık bir kararla ürün satın alması durumunda bilişsel uyumsuzluğun yaşanması beklenebilir. Nitekim tüketici genel duygu durumuna geri döndüğünde önceki biliş ve duyguları ile sonraki biliş ve duyguları arasındaki farklılıktan dolayı satın almadan dolayı rahatsızlık duyabilmektedir.

Bilişsel uyumsuzluk literatürde oldukça detaylı olarak araştırılmış bir konu olmasına rağmen tüketim toplumunda çok miktarda ürün ve pazarlama bilgisine maruz kalan Türk tüketicisinin, sadece bir ürün grubu bağlamında değil, genel tüketim bağlamında bilişsel uyumsuzluğu nasıl deneyimlediğine dair çalışmaların yeterince olmadığı öne sürülebilir. Ayrıca bilişsel uyumsuzluğun biliş, duygu ve davranış gibi çok sayıda boyut arasında gerçekleşebileceği dikkate alındığında, buna neden olan öncül değişkenlerinin çok çeşitli olabileceği ve içinde bulunduğu bağlama göre hem değişkenlerde hem de değişkenlerin etki derecesinde değişkenlik görülmesi beklenebilir. Mevcut çalışmada bilişsel uyumsuzluğa yol açan öncül değişkenler olarak tüketicinin yaşadığı psikolojik gerilim, içinde bulunduğu duygusal mod, kararsızlık, çevredeki kişilerden alınan geri bildirim ile plansız satın alma kararları incelenmiş ve bunların tüketicilerde bilişsel uyumsuzluk yaratma kapasitesi araştırılmıştır. Betimsel olarak tasarlanan bu araştırma, söz konusu öncül değişkenlerin spesifik ürün veya hizmet bağlamında değil genel pazar bağlamlarında bilimsel uyumsuzluğa ne ölçüde etki ettiğini bulmayı hedeflemektedir.

BİLİŞSEL UYUMSUZLUK KAVRAMI

“A Theory of Cognitive Dissonance” adlı kitabında Festinger (1957), kökeni psikoloji bilimine dayanan bilişsel uyumsuzluğu, bilişler (kişinin çevre, kendisi ya da birinin davranışı hakkındaki bilgi, fikir ya da inancı) arasında uyumlu olmayan ilişkiler olarak tanımlamış ve bu uyumsuzluğun kişide duygusal rahatsızlık durumunu gösterdiğini öne sürmüştür. Rabin (1994), Maertz vd. (2009), McKimmie vd. (2003), Zeelenberg (1999), Steele ve Liu (1981) yaptıkları çalışmalarda bilişsel uyumsuzluğun sadece bilişler arasında uyumsuzluk değil, aynı zamanda tutum bileşenleri olan biliş ve duygu ile davranış arasında tutarsızlık durumunda gerçekleştirdiğini öne sürmektedir.

ⁱⁱ Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ayla.dedeoglu@ege.edu.tr, ORCID:0000-0002-0179-0644.

Festinger (1957)'in tanımında bilişsel uyumsuzluğun kişide rahatsızlık duygusu yarattığı görüşünü takiben Sweeney vd. (2000) de bilişsel uyumsuzluğun anksiyete, kaygı ve pişmanlık gibi olumsuz duygularla ilişkilendirildiğini belirterek ve duygusal tema içeren kavramla ilgili akademik çalışmaların teorik tezatlar içerdiğini ve aslında bilişsel uyumsuzluğun hem bilişsel hem de psikolojik bileşeni olduğunu öne sürmektedirler. Steel ve Liu (1981) beklenen bilişsel uyumsuzluğu, kişinin uyumsuzluk nedeniyle rahatsızlık yaşayacağı yönünde beklenti içinde olması durumu olarak açıklamışlardır. Solomon (2017) bilişsel uyumsuzluk teorisinin temelinde insanların hayatlarındaki tutarlılık ve düzen arayışının olduğunu ve tutum ya da davranışları arasında çatışma olduğunda uyumsuzluk (gerginlik) durumunun oluştuğu görüşünün yattığını belirtmektedir.

Satın alma kararı sonrası bilişsel uyumsuzluk ve sonrasında yaşanan duygusal rahatsızlık, satın alma sonrasında tüketicinin aldığı ürünün istek veya ihtiyacına uygun olmadığı yönünde yeni değerlendirmesi ile oluşmaktadır. Holloway (1967) sadece karar sonrasına odaklanmanın çok yönlü bir kavram olan bilişsel uyumsuzluğu anlamak için yeterli olmadığını, örneğin satın almaya duyulan ihtiyacın derecesi, ek bilgi ve beklenen uyumsuzluk gibi değişkenlerin de önemli olduğunu öne sürmüştür. Buna göre bir ürüne ihtiyacı fazla olan bir tüketicinin az olana göre daha yüksek uyumsuzluk beklentisi içinde olabileceği gibi karar alma sürecinde kendisine ek bilgi sunulan tüketicinin daha düşük uyumsuzluk beklentisi içinde olacağını ifade etmiştir.

Satın alma öncesinde ise bu tip bir uyumsuzluk beklentisi/öngörüsü, alıcıyı daha fazla alternatifini değerlendirmeye iterek satın alma kararını etkilemektedir (Schmidt vd, 1999; Piron ve Young, 2001; King ve Dennis, 2006; Kaish, 1967). Kişide duygusal rahatsızlık yaratan durumu azaltmaya yönelik davranışa yol açması bakımından bilişsel uyumsuzluğun motivasyonel (Zajonc, 1960; Axsom, 1989; Holloway, 1967) olduğu öne sürülmektedir. Diğer bir ifadeyle uyumsuzluk yaşayan kişi bunu azaltmak için harekete geçecektir. Bu davranışlar; (a) bunlardan bir ya da daha fazlasını değiştirme, (b) uyumsuzluğu yok edecek (hafızadan ya da dış kaynaktan) yeni bilgi arama (c) uyumsuzluğa neden olan biliş, davranış ya da duyguların algılanan önemini azaltma ya da bunları ortadan kaldırma şeklinde olabilmektedir (Cummings ve Venkatesan, 1976; Festinger, 1957; Holloway, 1967; Zajonc, 1960; Maertz vd., 2009; McKimmie vd., 2003). Böylece kişi, uyumsuz olan biliş, tutum, davranış ya da duygular arasında tekrar uyumu sağlamaya çalışacaktır. Örneğin satın alımdan daha sonra pişmanlık duyan bir tüketici satın alma öncesi ve sonrası bilişleri arasındaki uyumsuzluğu çözmek için satın alma kararını gerekeleceği ve makul gösterecek yeni bilgi arayışına girebilir, davranışına destek için grup desteği arayabilir, davranışını dış kaynaklara atfedebilir, davranış duygusu, tutum ve bilişlerinden en azından birini değiştirebilir ya da önem derecesini düşürerek algısal çarpıtma yapabilir, rahatsızlık duygularını dile getirerek psikolojik olarak kendini rahatlatır, uyumsuzluk yaratan durumdan kaçınabilir veya ürünü iade etme gibi diğer seçeneklere yönelebilir.

Uyumsuzluk durumunda oluşan olumsuz duygular ile başa çıkma davranışları literatürde adaptif ve adaptif olmayan (maladaptive) şeklinde sınıflandırılmaktadır (Eppright vd. 2002; Dickinson ve Holmes 2008). Adaptif olmayan başa çıkma stratejileri arasında rahatsızlığa neden olan durumdan kaçınma, psikolojik olarak düzeltici eylemde bulunma (örn. rahatsızlık duygusunu yaratan durumu unutmaya ya da bu duyguyu çevreyle paylaşma gibi), tazmin edici eylemde bulunma (örn. satın alınan ürünü uyumsuzluk duygusunu daha az yaratan ya da

yaratmayan başka amaçla kullanma) ya da durumu makul ve kabul edilebilir gösterecek gerekçe bulma yer almaktadır (Dedeoğlu ve Kazançoğlu 2010). Gawronski (2012), uyumsuzluğun kişinin inanç sisteminde hatayı gösteren bir epistemik ipucu şeklinde iş gördüğünü ve bundan dolayı da mantık kurma ve düşünme önünde açık bir engel oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu önerme, uyumsuzluk sonucu kişinin adaptif olmayan başa çıkma davranışlarına gireceğini varsaymakla beraber problem çözmeye dayalı adaptif başa çıkma stratejilerini göz ardı etmektedir. Adaptif başa çıkma davranışı rasyonel sorun çözme mekanizmaları kullanarak, baskı yaratan koşulu/değişkeni/durumu ortadan kaldırma ve tavsiye edilen başa çıkma davranışlarını yerine getirmeyi kapsarken, adaptif olmayan başa çıkma ise duygu temelli olup olumsuz durum sonucunda oluşan duygunun kaynağını yönetmek yerine belirtilerini azaltmak için kişinin savunma mekanizmasını kullanmasını kapsamaktadır (Tanner vd., 1991; Pieters ve Zeelenberg, 2007; Milne vd., 2009; Dedeoğlu ve Kazançoğlu, 2012).

BİLİŞSEL UYUMSUZLUĞUN ÖNCÜLLERİ VE SONUÇLARI

Bilişsel uyumsuzluk ile ilgili literatürde bilişsel uyumsuzluğa neden olan öncül değişkenler, başa çıkma davranışları ile sonuç değişkenlere ilişkin çalışmalar incelendiğinde özellikle öncül değişkenlerin araştırma yapılan bağlama göre oldukça değişiklik gösterdiği görülmektedir. İncelenen sonuç değişkenleri ise satın alma niyeti ve tercih, satın alma sonrası davranış, memnuniyet gibi değişkenlerdir. Bu çalışmalardan, Kim (2011) 'in hizmet sektöründe bilişsel uyumsuzluğa ilişkin araştırmasında, bilişsel uyumsuzluk ile algılanan değer, güven ve ağızdan ağıza pazarlama değişkenleri arasındaki ilişki ele alınmıştır. Otel müşterileri ile yapılan anket çalışması ağızdan ağıza yayılan olumsuz mesajlar nedeniyle artan bilişsel uyumsuzluğun tekrar satın alma niyetini olumsuz etkilediğini, fakat değer ve güven gibi ilişki değişkenlerinin bu sonucu tersine çevirebildiğini göstermiştir. Sharifi ve Esfidani (2014) de benzer şekilde güven ve iletişim gibi ilişki değişkenlerinin cep telefonu satın alma sürecindeki bilişsel uyumsuzluğu azalttığını, bunun sonucunda da müşteri memnuniyeti ile sadakatin arttığını ortaya koymuşlardır. Her iki çalışma bulguları dikkate alındığında bilişsel uyumsuzluğun, öncül değişkenler olarak incelenen değer, iletişim ve güven gibi ilişki değişkenleri ile satın alma sonrasında oluşan memnuniyet ve sadakat değişkenleri arasında ara değişken rolü oynadığı görülmektedir.

Bilişsel uyumsuzluğun öncül değişkenleri olarak literatürde ayrıca dürtüsel, diğer bir deyişle plansız satın alma ve hedonik tüketim değişkenleri de incelenmiştir. Plansız satın alma, tüketicinin karşı konulamaz güçlü bir dürtü ile önceden planlamadan, anlık alınan karar ile satın alması iken (Rook, 1987), hedonik tüketim ise ürün kullanım deneyiminin çok sayıda duyu, duygu ve fantezi temelinde oluşması ile söz konusu olmaktadır (Hirschman ve Holbrook, 1982). Her iki durumda da satın alma sonrası değerlendirmelerde tüketicilerin bilişsel uyumsuzluk yaşayabileceği görüşünden hareket eden George ve Yaoyuneyong (2010), çalışmalarında tüketicinin genel davranış karakteristiği haline gelmiş olan plansız satın alma davranışı ile çok sık yaşanmayan bir plansız satın alma davranışının farklı sonuçlanacağını göstermişlerdir. Tipik olarak sıklıkla anlık ve plansız satın alım yapmayan bir tüketicinin bu tip bir satın alma sonrası yaşayacağı bilişsel uyumsuzluğun çoğu zaman dürtüsel davranan bir tüketiciye göre daha yüksek gerçekleştiğini bulmuştur. Bir diğer çalışma da (George ve

Edward, 2009) benzer şekilde daha planlı bir satın almanın plansız satın almaya göre daha fazla uyumsuzluk yarattığını ortaya koymuştur. Konuyla ilgili literatür bulguları, karakteristik olarak anlık ve plansız satın almaya eğilimli olmayan planlı bir tüketicinin, genel eğilimlerine zıt şekilde plansız ve net karar vermeden satın alım yapmasının bilişsel uyumsuzluğa yol açtığını göstermektedir.

Tüketicilerin bilişsel değerlendirmelerden çok, duyu ve duygularının satın alma kararında etkili olması durumunda satın alma sonrası uyumsuzluğun yaşanması olasılığı yükselmektedir; nitekim, Elliott'un (1988) da ifade ettiği gibi karmaşık ve sosyal yapılar olan duyguların oluşmasında önceden (post-hoc) rasyonalizasyon süreçleri etkili olabilmektedir. Aydın ve Yılmaz (2018)'in çevrimiçi alışveriş kapsamındaki çalışmasında bilişsel uyumsuzluğa yol açan değişkenler olarak algılanan güven, değer ve risk değişkenleri ile birlikte plansız satın alım ve hedonik tüketim, sonuç değişkeni olarak da satın alma niyeti incelenmiş ve algılanan güven dışındaki tüm ilişkiler anlamlı bulunmuştur. Powers ve Jack (2013) bilişsel uyumsuzluğun ürün iade sıklıkları üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmada duygusal uyumsuzluk ile ürün iade sıklığı arasında pozitif ilişki bulmuşlardır. Ayrıca tüketicinin fırsatları kaçırmamak adına satın alma yapmasının ve işletmelerin ürün değiştirme politikalarının engellerle dolu olmasının ise bilişsel uyumsuzluğu artırdığını da göstermişlerdir.

Orta seviyede bir uyarılmanın eşlik ettiği geçici pozitif ya da negatif duyu durumları, mod (mood) olarak tanımlanmaktadır (Solomon, 2017). Duygular kadar tüketicinin belli bir olaya bağlı olmaksızın içinde bulunduğu geçici duyu durumu, yani duygusal modu, satın alma sürecinde etkili olup bilişsel uyumsuzluk yaratıcı şekilde de etki yaratabilmektedir. Meloy (2000) alışmasında olumlu duygusal modda olan tüketicilere kararlarına ters bir bilgi verilse de o an kendilerine güvenlerini kaybetmediklerini ve satın almaya devam ettiklerini bulmuştur. Szmigin vd. (2009) etik tüketimle ilgili çalışmalarında tüketicilerin içinde buldukları moda göre pahalı da olsa etik tüketimde bulduklarını, diğer bir ifadeyle olumlu duygusal mod yaratıldığında fiyat hassasiyeti yüksek tüketicilerin de etik tüketime daha fazla para harcayabileceğini bulmuşlardır. Ancak geçici bir duygusal modda iken satın alma yapan tüketicinin genel duyu durumuna dönüşle birlikte bilişsel tutarsızlık yaşaması ve başta örneğin fiyatına dikkat etmeden yaptığı satın almadan sonradan pişman olmaktadır.

Kararsız kişilerin, net bir değerlendirmeye varmadan karar vermesi sonucu bilişsel uyumsuzluğu daha fazla yaşayacağı ya da beklenen uyumsuzluğun yüksek olacağı kaygısıyla satın almayıp kararlarını erteleyeceği düşünölmektedir (Stalder, 2010). Dhar (1997), tercihlerdeki belirsizliğin tüketicide kararsızlığa yol açarak harekete geçmesini engellediğini ortaya koymuştur. Kararı etkileyecek nitelikteki çok miktarda bilgiye maruz kalması sonucunda tüketici kafa karışıklığı ve dolayısıyla kararsızlık yaşayabilmektedir. Çok sayıda cazip ürün alternatifleri ile birlikte çok sayıda satış promosyonu ve indirim mesajlarına maruz kalan tüketici, fazla yüklenme ve kafa karışıklığı sonucunda optimal olmayan kararlar verebilmektedir (Mitchell ve Papavassiliou, 1999). Liu vd. (2016) alışmalarında çekici ürün alternatiflerine ilişkin bilgiye maruz kalmanın, tüketicide oluşan ürün kalite algısını olumsuz yönde etkilediğini ve ürün değiştirme davranışını pozitif yönde tetiklediğini göstermişlerdir.

Tüketicilerin biliş, duyu ve davranışları arasında uyumsuzluğa düşerek duygusal olarak rahatsızlık yaşamasında çevreden alınan geri bildirim önemini gösteren çalışmalar yapılmıştır (Zeelenberg, 1999). Çevreden alınan geribildirim içeriğinin tüketicinin kararına

etki eden biliş, duygu ve davranışlara aykırı olmasının bilişsel uyumsuzluğun artabileceği açıktır. Çevre görüşlerine daha fazla önem veren tüketicilerin, çevreden gelen bilgi ile kendi biliş, duygu ve davranışları arasında uyumsuzluğu yaşama olasılığı daha fazla iken, çevre görüşüne çok önem vermediğinden çok da fazla geri bildirim aramayan tüketiciler için bu olasılık daha düşüktür. Liang (2016) karar sonrası uyumsuzluk yaşamak istemeyen tüketicilerin çevreden kararı destekleyecek geri bildirim aradıklarını göstermiştir.

ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Bu çalışmada bilişsel uyumsuzluğa yol açan öncül değişkenler olarak plansız satın alma, psikolojik gerilim, satış promosyonları ve indirim, kararsızlık, duygusal mod ve çevre görüşü ele alınmış ve bunların tüketicilerde bilişsel uyumsuzluk yaratma kapasitesi araştırılmıştır. Bilişsel uyumsuzluk uzun süredir çok araştırılmış bir olgu olsa da tüketim toplumunda çok miktarda ürün ve pazarlama bilgisine maruz kalan Türk tüketicisinin deneyimlediği bilişsel uyumsuzluğun genel olarak belirli ürün grubu ya da alışveriş deneyimi bağlamında incelendiği görülmektedir. Örneğin Gökçek vd. (2019) ve Aydın ve Yılmaz (2018) bilişsel uyumsuzluğu çevrimiçi alışveriş bağlamında incelerken, Demirgüneş ve Avcılar (2017) akıllı telefon bağlamında bilişsel uyumsuzluk ile tüketici şikayet davranışı arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Gödelek (2014) ise sekiz ürün kullanarak yaptığı deney çalışmasında bilişsel uyumsuzluk yaşayan tüketicinin karar sonrası bilgi seçiciliği yaşayıp yaşamadığını araştırmıştır. Tanımlayıcı nitelikteki bu araştırma ise söz konusu öncül değişkenlerin belli bir ürün/ hizmet ya da alışveriş deneyimi temelinde değil de genel tüketim bağlamında bilimsel uyumsuzluğa ne ölçüde etki ettiğini bulmayı hedeflemektedir.

Araştırma amacı doğrultusunda oluşturulan soru formunda ifadeler belirli ölçeklerin birebir kullanımına dayanmamaktadır. Ankette yer alan plansız satın alma ifadeleri Rook (1987), George ve Edward (2009) çalışmalarından, psikolojik gerilim ifadeleri Sheth ve Parvatiyar (1995), Sweeney vd. (2000) çalışmalarından, satış promosyonları ve indirim ile kararsızlık ifadeleri Dhar (1997), Mitchell ve Papavassiliou (1999), Stalder (2010) ve Liu vd.(2016) çalışmalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Benzer şekilde duygusal modları ölçmeyi hedeflenen ifadeler Meloy (2000) ve Szmigin vd. (2009) çalışmalarından, çevrenin görüşüne ilişkin ifadeler ise Zeelenberg, (1999) ve Liang (2016) çalışmalarından esinlenerek geliştirilmiştir. Anket ifadelerin anlaşılabilirliğinin testi için 20 kişi ile pilot test yapılmış ve anket ifadeleri bu test sonucunda göre düzeltilmiştir. Çalışmanın anakütlesi çevrimiçi İnternet erişimi olan ve kendi satın alma kararını verebilen Türk tüketicilerden oluşmaktadır. Bütçe kısıtları nedeniyle çalışmanın verilerinin çevrimiçi toplanabilecek olması anakütlenin kompozisyonun belirlenmesinde etkili olmuştur. %95 güven düzeyi %5 hata oranı ile belirsiz ana kütlede eşit olasılık altında minimum örneklem sayısının üzerinde olacak şekilde kolayda örnekleme yöntemi 425 kullanılabilir anket formu toplanmıştır. Örneklem, İnternet erişimi olan ve Türkiye'nin herhangi bir ilinde ikamet eden tüketicilerden oluşmuştur. Kolayda örnekleme yöntemi kullanılması nedeniyle, belirli bir il ya da tüketici grubunun hedeflenmesi mümkün olmamıştır. İfadelere katılım 5'li Likert ölçeği ile ölçülmüş olup 1=kesinlikle katılmıyorum ve 5=kesinlikle katılıyorum olarak kodlanmıştır. Çalışma kapsamında test edilen alternatif hipotezler aşağıdaki gibidir. Her ne kadar istatistik testler, sıfır hipotezlerin reddi temelinde gerçekleştirilmiş olsa da, okuyucunun rahatlığı açısından analiz sonuçları

metin içinde alternatif hipotezler temelinde ifade edilmiştir. Aşağıdaki ana hipotezler doğrultusunda çok sayıda alt hipotez geliştirilmiş ve test edilmiştir.

H₁: Öncül değişkenlere ve bilişsel uyumsuzluk değişkenine katılım kararsızlık noktasından farklıdır.

H₂: Kadın ve erkekler arasında öncül değişkenler ve bilişsel uyumsuzluk açısından farklılık vardır.

H₃: Yaş ile öncül değişkenler ve bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

H₄: Katılımcıların eğitim durumlarına göre öncül değişkenler ve bilişsel uyumsuzluk farklılık göstermektedir.

H₅: Katılımcıların gelir durumlarına göre öncül değişkenler ve bilişsel uyumsuzluk farklılık göstermektedir.

H₆: Katılımcıların bilişsel uyumsuzluk yaşadığı durumlar öncelik açısından birbirlerinden farklılık göstermektedir.

H₇: Plansız satın alma ile bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

H₈: Psikolojik gerilim ve bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

H₉: Satış promosyonu ve indirim ile bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

H₁₀: Kararsızlık ve bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

H₁₁: Satın alma modu ve bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

H₁₂: Çevre görüşü ve bilişsel uyumsuzluk arasında ilişki vardır.

BULGULAR

Katılımcıların demografik profili Tablo 1’de sunulmuştur; buna göre katılımcıların yaklaşık %57’si kadınlardan %43’ü erkeklerden oluştuğu, en fazla katılımcının 26-33 ve onu takiben 18-25 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Ayrıca katılımcıların çoğunun hane halkı gelir durumu 2.001 ile 8.000 TL arasındadır. Katılımcıların büyük bir kısmı üniversite mezunudur.

Tablo 1. Örneklemin Demografik Özellikleri

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Yaş	Frekans	Yüzde
Kadın	183	43,1	18-25	126	29,6
Erkek	242	56,9	26-33	209	49,2
Toplam	425	100	34-41	55	12,9
			42-49	19	4,5
			50 ve üstü	16	3,8
			Toplam	425	100
Eğitim	Frekans	Yüzde	Aylık Hane Geliri	Frekans	Yüzde
İlkokul mezunu	6	1,4	2000 TL ve altı	45	10,6
Ortaokul mezunu	3	0,7	2001- 5000 TL	164	38,6
Lise mezunu	81	19,1	5001-8000 TL	127	29,9
Üniversite mezunu	335	78,8	8001-11000 TL	66	15,5
Toplam	425	100	11001 TL ve üstü	23	5,4
			Toplam	425	100

Likert ölçeğiyle sorulan öncül değişkenler ve bilişsel uyumsuzluk ifadelerinin Skewness ve Kurtosis değerlerinin +1,5/-1,5 değerleri arasında (Tabachnick ve Fidell, 2015) olması dolayısıyla normallik koşullarını sağladıkları görülmüştür. Normal dağılım gösteren değişkenlerin analizi için parametrik testler kullanılmıştır. Öncül değişkenler ve bilişsel

uyumsuzluk için yapılan faktör ve güvenilirlik analizleri Tablo 2’de görülmektedir. Öncül değişkenler için Ortak varyans (communality) değerleri düşük ifadeler çıkarıldıktan sonra hesaplanan KMO=0,788 ve Bartlett=1821,77 (sd=351 p=0,000) değerleri faktör analizinin yeterliliğini göstermektedir. Toplam varyanstaki değişimin %60,537’si açıklanmıştır. Bilişsel uyumsuzluk için yapılan faktör analizi sonucunda elde edilen KMO=0,656 ve Bartlett=175,398 (sd=3 p=0,000) değerleri de yeterlidir. Tabloda görülebilecek olan bilişsel uyumsuzluk ifadeleri toplam varyansın %55,792’sini açıklamaktadır. Faktörlerin açıklanan varyans yüzdeleri ile içsel tutarlılık güvenilirlik katsayıları (Cronbach alpha) incelendiğinde sonuçların yeterli olduğu görülmektedir. Diğer yandan söz konusu değerlerin çok da yüksek çıkmaması, öncül ve bağımlı değişkenlerin operasyonel tanım ve ölçümünde başka boyutların da etkili olabileceğini göstermektedir.

Tablo 2. Açıklayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Plansız satın alma (Açıklanan varyans=21,163, Conbach alpha=0,729)	Faktör yükleri
Genellikle planlamadan ve anlık alışveriş yaparım.	0,598
Bir ürüne ihtiyacım yoksa bile çok düşük fiyata görürsem alırım.	0,596
Genellikle boş zamanım olduğunda alışveriş yaparım.	0,540
İhtiyaçlarımı belirleyip alışverişe öyle çıkarım.	0,532
İhtiyacım olmayan birçok ürün satın almışlığım vardır.	0,370
Psikolojik Gerilim (Açıklanan varyans=10,985, Conbach alpha=0,718)	
Alışveriş sırasında zamanımın çoğunu boşa harcadığımı düşünürüm.	0,754
Satın aldığım markanın etik ve/veya inanç değerlerime karşı bir yapıda olması alışverişimi etkiler.	0,623
Aradığım ürünü bulamazsam stres olurum.	0,463
İstedğim ürünü test etmemek beni rahatsız eder.	0,490
Satış Promosyonları ve İndirim (Açıklanan varyans=9,389, Conbach alpha=0,704)	
Bir ürünü alma konusunda reklamlardan oldukça etkilenirim.	0,776
Bir ürünü alma konusunda satış elemanlarından oldukça etkilenirim.	0,737
Bir ürünü alma konusunda ünlü kişilerin tanıtımından oldukça etkilenirim.	0,644
Genellikle indirim olduğunda alışveriş yaparım.	0,468
Kararsızlık (Açıklanan varyans=8,267, Conbach alpha=0,733)	
Almak istediğim ürünün verdiğim paraya değip değmediğini konusu bende kararsızlık yaratır.	0,685
Bir ürün alırken modasının çabuk geçebileceğini düşünmek bende kararsızlık yaratır.	0,683
Beğendiğim ürünün benzerine sahipsem o ürünü alırken emin olamam.	0,609
İhtiyacım olan ürünleri satın alırken kararsızlık yaşarım.	0,604
Almaya karar verdiğim bir üründen alışveriş sırasında bile vazgeçebiliyorum.	0,449
Satın Alma Modu (Açıklanan varyans=7,383, Conbach alpha=0,709)	
Zihinsel olarak yorgun olduğumda alışveriş yaparım.	0,845
Hava güzel olduğunda kendimi iyi hisseder ve alışverişe çıkarım	0,765
Kendimi çok keyifli hissettiğim zamanlar alışverişe çıkarım.	0,739
Keyifsiz olduğum zamanlar alışverişe çıkarım.	0,693
Dışarıda bir şeyler yapacaksam, bunu alışveriş fırsatı olarak değerlendiririm.	0,529
Çevre Görüşü (Açıklanan varyans=3,350, Conbach alpha=0,714)	
Ürün seçerken çevreme uygun seçimler yapmaya çalışmak genellikle beni yorar.	0,716
Çevremdekilerin görüşü satın alma davranışımı etkiler.	0,592
Çevremde modaya uygun biri olarak bilinmek benim için önemlidir.	0,420
Bilişsel Uyumsuzluk (Açıklanan varyans=55,792, Conbach alpha=0,701)	
Alışveriş sonrasında aldığım ürün ile ilgili kararımın sonradan bana yanlış geldiği olur.	,847
Sonradan vazgeçip satın aldığım ürünü iade ettiğim çok olmuştur.	,834
Sonradan vazgeçip satın aldığım ürünü değiştirdiğim çok olmuştur.	,512

Öncül değişkenler ile bilişsel uyumsuzluk değişkenlerinin Likert ölçekteki kararsızlık noktasından (“ne katılıyorum ne katılmıyorum”) farklılığının (H_1) tek örneklem t testi ile analizinde, ilgili hipotezin Tablo 3’te anlamlılık değeri 0,05’ten düşük çıkan alt değişkenler açısından desteklendiği görülmektedir. Diğer yandan “Bir ürüne ihtiyacım yoksa bile çok düşük fiyata görürsem alırım.”, “Alışveriş sırasında zamanımın çoğunu boşa harcadığımı düşünürüm.”, “Çevremdekilerin görüşü satın alma davranışımı etkiler” ile “Alışveriş sonrasında aldığım ürün ile ilgili kararımın sonradan bana yanlış geldiği olur.” değişkenleri açısından katılımcıların kararsız oldukları ortaya çıkmıştır. Katılımcılar genel olarak plansız satın alma yapmadıklarını, satış promosyonlarından fazla etkilenmez iken indirimlerden daha çok etkilendiklerini ve çevrenin görüşü ile alışveriş sırasında içinde buldukları duygusal moddan çok fazla etkilenmediklerini ifade etmişlerdir. Diğer yandan hissettikleri ihtiyaç nedeniyle alışveriş yapma dışındaki kimi durumlarda kararsızlık yaşamaktadırlar. Ayrıca katılımcıların satın alma sonrasında her ne kadar çok fazla ürün değiştirme ya da iade davranışlarına yaygın olarak girmeseler de, satın alma sonrası kararlarında yanlışlık görme açısından o kadar da net olmadıkları da görülmektedir.

Öncül değişkenler ile bilişsel uyumsuzluk değişkenlerinin Likert ölçekteki kararsızlık noktasından (“ne katılıyorum ne katılmıyorum”) farklılığının (H_1) tek örneklem t testi ile analizinde, ilgili hipotezin Tablo 3’te anlamlılık değeri 0,05’ten düşük çıkan alt değişkenler açısından desteklendiği görülmektedir. Diğer yandan “Bir ürüne ihtiyacım yoksa bile çok düşük fiyata görürsem alırım.”, “Alışveriş sırasında zamanımın çoğunu boşa harcadığımı düşünürüm.”, “Çevremdekilerin görüşü satın alma davranışımı etkiler” ile “Alışveriş sonrasında aldığım ürün ile ilgili kararımın sonradan bana yanlış geldiği olur.” değişkenleri açısından katılımcıların kararsız oldukları ortaya çıkmıştır. Katılımcılar genel olarak plansız satın alma yapmadıklarını, satış promosyonlarından fazla etkilenmez iken indirimlerden daha çok etkilendiklerini ve çevrenin görüşü ile alışveriş sırasında içinde buldukları duygusal moddan çok fazla etkilenmediklerini ifade etmişlerdir. Diğer yandan hissettikleri ihtiyaç nedeniyle alışveriş yapma dışındaki kimi durumlarda kararsızlık yaşamaktadırlar. Ayrıca katılımcıların satın alma sonrasında her ne kadar çok fazla ürün değiştirme ya da iade davranışlarına yaygın olarak girmeseler de, satın alma sonrası kararlarında yanlışlık görme açısından o kadar da net olmadıkları da görülmektedir.

Tablo 3. Öncül Değişkenlerin Tek Örneklem Testi Sonuçları

Plansız satın alma	t	sd	p (2- taraf)
Genellikle planlamadan ve anlık alışveriş yaparım.	-5,405	424	,000
Bir ürüne ihtiyacım yoksa bile çok düşük fiyata görürsem alırım.	-1,110	424	,268
Genellikle boş zamanım olduğunda alışveriş yaparım.	-3,452	424	,001
İhtiyaçlarımı belirleyip alışverişe öyle çıkarım.	22,105	424	,000
İhtiyacım olmayan birçok ürün satın almışlığım vardır.	-4,516	424	,000
Psikolojik Gerilim			
Alışveriş sırasında zamanımın çoğunu boşa harcadığımı düşünürüm.	-,355	424	,723
Satın aldığım markanın etik ve/veya inanç değerlerime karşı bir yapıda olması alışverişimi etkiler.	8,414	424	,000
Aradığım ürünü bulamazsam stres olurum.	-3,085	424	,002
İstedğim ürünü test etmemek beni rahatsız eder.	14,865	424	,000
Satış Promosyonları ve İndirim			
Bir ürünü alma konusunda reklamlardan oldukça etkilenirim.	-8,057	424	,000
Bir ürünü alma konusunda satış elemanlarından oldukça etkilenirim.	-12,772	424	,000
Bir ürünü alma konusunda ünlü kişilerin tanıtımından oldukça etkilenirim.	-15,899	424	,000
Genellikle indirim olduğunda alışveriş yaparım.	16,040	424	,000
Kararsızlık			
Almak istediğim ürünün verdiğim paraya değip değmediğini konusu bende kararsızlık yaratır.	9,958	424	,000
Bir ürün alırken modasının çabuk geçebileceğini düşünmek bende kararsızlık yaratır.	-11,542	424	,000
Beğendiğim ürünün benzerine sahipsem o ürünü alırken emin olamam.	9,333	424	,000
İhtiyacım olan ürünleri satın alırken kararsızlık yaşarım.	-12,315	424	,000
Almaya karar verdiğim bir üründen alışveriş sırasında bile vazgeçebiliyorum.	11,249	424	,000
Satın Alma Modu			
Zihinsel olarak yorgun olduğumda alışveriş yaparım.	-8,247	424	,000
Hava güzel olduğunda kendimi iyi hisseder ve alışverişe çıkarım	-6,360	424	,000
Kendimi çok keyifli hissettiğim zamanlar alışverişe çıkarım.	-2,963	424	,003
Keyifsiz olduğum zamanlar alışverişe çıkarım.	-11,879	424	,000
Dışarıda bir şeyler yapacaksam, bunu alışveriş fırsatı olarak değerlendiririm.	-15,164	424	,000
Çevre Görüşü			
Ürün seçerken çevreme uygun seçimler yapmaya çalışmak genellikle beni yorar.	-5,046	424	,000
Çevremdekilerin görüşü satın alma davranışımı etkiler.	-1,477	424	,140
Çevremde moda uygun biri olarak bilinmek benim için önemlidir.	-9,553	424	,000
Bilişsel Uyumsuzluk			
Alışveriş sonrasında aldığım ürün ile ilgili kararımın sonradan bana yanlış geldiği olur.	,037	424	,970
Sonradan vazgeçip satın aldığım ürünü iade ettiğim çok olmuştur.	-16,719	424	,000
Sonradan vazgeçip satın aldığım ürünü değiştirdiğim çok olmuştur.	-13,160	424	,000

* Test değeri 3=Ne katılıyorum, ne katılmıyorum

Cinsiyet grupları arasında bilişsel uyumsuzluk açısından farklılıklar (H_2) bağımsız örneklem t testi kullanılarak incelenmiştir. Buna göre kadınların erkeklerden daha fazla bilişsel uyumsuzluk yaşadığı görülmektedir ($t=3,89$ $sd:423$ $p=0,000$). Bilişsel uyumsuzluk alt değişkenleri açısından analiz edildiğinde kadınların, alışveriş sonrasında aldığı ürünle ilgili kararının sonradan kendisine yanlış gelmesi ($t=3,48$ $sd:423$ $p=0,001$), sonradan vazgeçip satın aldığı ürünü çok sefer iade etme ($t=2,60$ $sd:419,02$ $p=0,01$) ve değiştirme ($t=2,42$ $sd:423$ $p=0,016$) durumlarını erkeklere göre daha fazla yaşadıklarını söylemek mümkündür. Plansız satın alma açısından cinsiyet farklılıkları araştırıldığında kadınların erkeklere göre daha plansız satın alım yaptığı ($t=2,11$ $sd:423$ $p=0,035$) ve bir ürüne ihtiyacı yoksa bile düşük

fiyata nedeniyle aldığı ($t=2,18$ sd:423 $p=0,030$) görülürken erkeklerin daha çok ihtiyaçlarını belirleyip alışverişe öyle çıktıkları ($t=3,33$ sd:423 $p=0,01$) ifade edilebilir. Diğer öncül değişkenler incelendiğinde ise kadınların erkeklere göre reklamlardan fazla etkilendiği ($t=3,71$ sd:416,29 $p=0,000$), genelde hava güzelken ($t=2,87$ sd:406,43 $p=0,004$) ve boş zamanlarında alışveriş yaptığı ($t=2,52$ sd:423 $p=0,01$) söylenebilmektedir. Söz konusu alt değişkenler için H_2 desteklenirken, diğerleri için reddedilmiştir. Buna göre kadınların indirim ve reklam gibi pazarlama faaliyetlerinden daha fazla etkilendikleri ve olumlu duygusal modda iken alışverişe çıkma ve plansız satın alma nedeniyle bilişsel uyumsuzluğu daha fazla yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Bilişsel uyumsuzluk ile yaş arasındaki korelasyon (H_3) incelendiğinde, değişkenler arasında istatistiki olarak %95 güven düzeyinde anlamlı pozitif ancak görece zayıf ilişki olduğu görülmektedir ($r=0,107$ n:425 $p=0,028$). Bilişsel uyumsuzluk alt değişkenleri açısından analiz edildiğinde yaş arttıkça satın aldığı ürünü iade etme ($r=0,108$ n:425 $p=0,027$) ve değiştirme ($r=0,106$ n:425 $p=0,028$) davranışlarına yatkınlığın arttığı görülmektedir. Yaş ile satın alma modu arasındaki ilişkiler incelendiğinde yaş arttıkça katılımcıların kendilerini keyifsiz hissettiğinde alışverişe çıkma ($r=0,102$ n:425 $p=0,036$), dışarıda bir şeyler yapılacaksa bunu alışverişle değerlendirme ($r=0,108$ n:425 $p=0,026$) eğilimleri artmaktadır. Bununla birlikte yaş arttıkça çevresinde moda uygun biri olarak görünmeye verilen önem ($r=-0,124$ n:425 $p=0,01$) azalmaktadır. Kararsızlık değişkeni açısından analizlerde yaş arttıkça alınan ürünün verilen paraya değip değmediği konusunda kararsızlık ($r=-0,192$ n:425 $p=0,000$) ve beğenilen ürünün benzerlerine sahip olmanın getirdiği kararsızlık ($r=-0,145$ n:425 $p=0,003$) azalmaktadır. Diğer öncül değişkenlerin analizinde ise yaş arttıkça reklamlardan etkilenme ($r=-0,113$ n:425 $p=0,02$) ve plansız satın alma ($r=-0,125$ n:425 $p=0,01$) açısından azalma görülmüştür. Söz konusu alt değişkenler için H_3 desteklenirken, diğerleri için reddedilmiştir. Yaş arttıkça ürün iade ve değiştirme gibi davranışlar artmakta ancak çevreye önem verme, kararsızlık ile plansız ve anlık alışveriş azalmaktadır. Daha yaşlıların ürün iade ve değiştirme davranışlarını etkileyen değişkenlerin kararsızlık ile plansız satın alma olmamasına rağmen memnuniyetsizlik yaşadıkları görülmektedir. Mevcut bulgular, memnuniyetsizliğin kaynağının geçici duygusal mod nedeniyle yaşanan bilişsel uyumsuzluk olabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, bilişsel uyumsuzluğun öncülü olabilecek fakat çalışma kapsamında ele alınmayan diğer değişkenler olabileceği dikkate alınmalıdır.

H_4 hipotezinin testi için yapılan tek yönlü Anova testi sonuçlarına göre bilişsel uyumsuzluk ve öncülleri açısından katılımcıların eğitim durumlarına göre önemli farklılıklar görülmemiş olup H_4 reddedilmiştir. Gelir açısından öncül değişkenler ve bilişsel uyumsuzluk farklılıklarının (H_5) analizinde, plansız satın alma, psikolojik gerilim ve bilişsel uyumsuzluk açısından farklılıklar bulunmuştur. Plansız satın alma açısından incelendiğinde, gelir seviyesi yüksek olanların, düşük gelirliyle göre daha az plansız satın aldığı ($F=2,80$ sd:4/420 $p=0,026$) ve ihtiyaçlarını belirleyerek alışverişe çıktığı ($F=5,46$ sd:4/420 $p=0,000$) görülmektedir. Gelir seviyesi yüksek olanların ürünü test etmeme nedeniyle daha fazla psikolojik gerilim yaşadığı görülmektedir ($F=3,96$ sd:4/420 $p=0,004$). Ayrıca daha fazla bilişsel uyumsuzluk yaşadıkları ve sonradan vazgeçip satın aldıkları ürünü daha fazla değiştirdikleri ($F=4,11$ sd:4/420 $p=0,003$) bulunmuştur. Diğer bir ifadeyle gelir seviyesi daha yüksek olanlar, düşük gelirlilere göre daha planlı alışveriş yapmalarına rağmen yine de

kısmen bilişsel uyumsuzluk yaşayabilmektedirler. Söz konusu alt değişkenler için H_5 desteklenirken, diğerleri için reddedilmiştir.

Katılımcıların en çok hangi durumlarda satın aldıkları üründen vazgeçip iade etmek/değiştirmek istediklerine ilişkin sıralı (ordinal) ölçekli sorunun hipotez (H_6) testi için yapılan Friedman test sonuçlarına göre (Ki-kare=111,92 sd:425 p=0,000) H_6 desteklenmiştir. Buna göre, katılımcıların daha fazla bilişsel uyumsuzluk yaşadığı durumlar sırasıyla ürünü satın alma sonrasında beğenmeme (ort. sıra=4,18), çevredeki kişilerden gelen olumsuz geri bildirim (ort. sıra=3,70), satın alma sonrasında ihtiyacı olmadığını düşünme (ort. sıra=3,62), pahalı olduğunu düşünme (ort. sıra=3,36), ürünün işe yaramayacağını düşünme (ort. sıra=3,14) ve kalitesiz olduğunu (ort. sıra=3,00) düşünmedir. Bulgulara göre satın alma sonrası duygulardan kaynaklı uyumsuzluk sonucu ürün iade/değiştirmenin, biliş kaynaklı uyumsuzluğa göre daha fazla olduğu öne sürülebilmektedir.

Bilişsel uyumsuzluğa neden öncül değişkenler (plansız satın alma, psikolojik gerilim, satış promosyonları ve indirim, tüketicinin içinde bulunduğu duygusal mod, kararsızlık ile çevre görüşü) ile bilişsel uyumsuzluk arasındaki ilişkileri test etmek amacı ile belirlenen H_7 , H_8 , H_9 , H_{10} , H_{11} ve H_{12} nolu hipotezler doğrultusunda regresyon analizi yapılmıştır (Tablo 4).

Tablo 4. Bilişsel Uyumsuzluk ve Öncülleri Arasında Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: Bilişsel Uyumsuzluk (F=9,350 sd:6/418 p=0,000 R ² =0,231)	Standardize Olmayan Katsayılar		Standardize Katsayılar			Doğrusal Bağlantı İstatistikleri	
	B	Std. Hata	Beta	t	p	Tolerans	VIF
(Sabit)	-8,6E-17	,046		,000	1,00		
Plansız satın alma	,196	,047	,196	4,189	,000	,959	1,043
Psikolojik Gerilim	,090	,048	,090	1,869	,062	,916	1,091
Satış Promosyonu ve İndirim	,238	,069	,168	3,441	,001	,881	1,135
Kararsızlık	,013	,050	,013	,256	,798	,858	1,165
Satın alma modu	-,053	,067	-,038	-,791	,430	,928	1,078
Çevre Görüşü	,113	,049	,113	2,298	,022	,872	1,147

Bağımsız değişkenlere ait varyans artış faktörleri (VIF) incelendiğinde, bağımsız değişkenlerin kendileri arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu olmadığı görülmektedir. Regresyon modeli %95 güven düzeyinde istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Bağımsız değişken olarak ele alınan öncül değişkenlerden satış promosyonu ve indirim, plansız satın alma ile çevre görüşü değişkenlerinin bilişsel uyumsuzluğu istatistiki olarak anlamlı şekilde açıklamaktadır. Bu doğrultuda H_7 , H_9 ve H_{12} desteklenirken, H_8 , H_{10} ve H_{11} reddedilmiştir. Standardize katsayılar incelendiğinde bilişsel uyumsuzluğu en fazla plansız satın almanın etkilediği görülmektedir. Sonrasında sırasıyla satış promosyonları ve indirimlerden faydalanarak yapılan alışveriş sonrası ile çevredeki kişilerden gelen olumsuz geri bildirimlerin katılımcıların bilişsel uyumsuzluk yaşamalarına neden olduğu söylenebilmektedir. Regresyon modelinin açıklama yüzdesinin %23,1 çıktığı görülmektedir. Bağımsız değişken olarak ele alınan öncül değişkenlerden satın alma sırasında içinde bulunulan duygusal mod, psikolojik gerilim ve kararsızlık değişkenlerin regresyon modelinde anlamlı katsayı ile yer almaması, modelin düşük açıklama yüzdesinin gerekçesi olarak görülebilir. Bununla birlikte bilişsel

uyumsuzluğun öncülü olan fakat çalışma kapsamında ele alınmayan diğer değişkenler olabileceği dikkate alınmalıdır.

SONUÇ VE KISITLAR

Bu çalışmada bilişsel uyumsuzluğa yol açan öncül değişkenler olarak plansız satın alma, psikolojik gerilim, satış promosyonları ve indirim, kararsızlık, duygusal mod ve evre görüşü ele alınmış ve bunların tüketicilerde bilişsel uyumsuzluk yaratma kapasitesi araştırılmıştır. Öncül değişkenlerden plansız satın alma, satış promosyonu ve indirim ile evre görüşü değişkenlerinin bilişsel uyumsuzluğu anlamlı olarak açıkladığını gösteren bulgular önceki çalışmaların bulgularıyla tutarlıdır (George ve Edward, 2009; George ve Yaoyuneyong, 2010; Mitchell ve Papavassiliou, 1999;. Liu vd., 2016; Zeelenberg, 1999; Liang, 2016). Ayrıca bilişsel uyumsuzluğu en fazla plansız satın almanın etkilediğini, sonrasında da satış promosyonları ve indirimlerden faydalanarak yapılan alışveriş sonrası ile çevredeki kişilerden gelen olumsuz geri bildirimlerin geldiği bulunmuştur.

Diğer bulgular kadınların erkeklere göre daha plansız satın alım yaptıkları, fiyattan daha çok etkilendikleri, satış promosyonları ve reklamlara daha duyarlı oldukları ve içinde buldukları duygusal moddan etkilenerak alışverişe çıktıklarına işaret etmektedir. Söz konusu öncül değişkenler kadınlarda bilişsel uyumsuzluğun erkeklere göre yüksek deneyimlenmesine neden olmaktadır. Bu bulgular Rook ve Hoch (1985), Coley ve Brigitte (2003) ve Dittmar vd. (1996) alışmaları ile tutarlıdır. Benzer Şekilde literatür çalışmaları (örn. Awan ve Abbas, 2015; Dey ve Srivastava, 2017) ile tutarlı olarak tüketicilerin ilerleyen yaşla birlikte evre görüşünden, fiyattan ve reklamlardan daha az etkilendikleri ve daha planlı alışveriş yaptıkları görölmüştür. Yüksek gelirli tüketicilerin plansız satın alımı daha az yaptıkları, tersine ihtiyaçlarını belirleyerek alışverişe çıktıkları gözlemlenmiştir. Bu bulgu, literatürdeki ilgili bazı çalışmalar (örn. Jeffrey ve Hodge, 2007) ile tutarlıdır. Bununla birlikte gelir seviyesinin bilişsel uyumsuzluk ve öncülleri ile ilişkisinin ürün, pazar ve kùltür bağlamlarına göre farklılık gösterebileceği de dikkate alınmalıdır. Yüksek gelirli katılımcının daha az plansız satın alma yaparak daha az bilişsel uyumsuzluk yaşadıkları bulgusu, düşük gelirli tüketicilerin indirimler ve benzeri fırsatlarla karşılaştıklarında daha anlık kararlarla satın alım yapmaları ve gelir seviyesi yüksek tüketicinin indirim ve promosyona görece daha az duyarlı Şekilde planlı satın alım yapması gerekçelerine dayandırılabilir. Söz konusu çıkarımda bulunmak için tüketici igrüşü sağlayacak Şekilde nitel çalışmalar yapılması tavsiye edilebilir.

Araştırma bulguları pazarlama uygulamacılarına plansız satın almayı teşvik etmenin ve satış promosyonu ve indirimleri kullanarak baskılı satış yapmanın tüketicide satın alma sonrası bilişsel uyumsuzluk yaratacağını göstermektedir. Söz konusu sonuç, belli bir ürün ya da hizmet bağlamına bağlı olmaksızın, diğer bir ifadeyle ürün ya da hizmet ne olursa olsun, pazarlamacının tüketicinin karar sùrelerine dışsal teşvikler kullanarak agresif müdahalelerinin tüketicinin uzun vadede memnuniyetsizliğine yol aacağına işaret etmektedir. Söz konusu sonucun kadınlar, gençler ve düşük gelirli tüketiciler açısından ortaya çıkma olasılığının yüksek olması, pazarlamacıların bu pazar segmentlerine yönelik müdahaleci yaklaşımlarının olumsuz sonuç verebileceği konusuna dikkat etmeleri gerekliliğine işaret etmektedir.

Bu araştırmada çevrimiçi anket formu kullanılarak kolayda örnekleme ile veri toplanmış olması, çalışma bulgularının genellenebilirliği açısından önemli bir kısıt yaratmaktadır. Gelecek çalışmalarda verilerin olasılıklı örnekleme ile ve daha geniş örneklem kullanılarak toplanması tavsiye edilebilir. Ayrıca gelecek çalışmalarda, analiz edilen öncül değişkenlere ek olarak tüketim öncesi ve sonrası kaygı ve suçluluk duyguları gibi başka faktörlerin de değişken olarak incelenmesi ile bilişsel uyumsuzluğun spesifik ürün bağlamına bağlı olmaksızın açıklanma oranının artırılması mümkündür.

KAYNAKLAR

- Awan, A. G. ve Abbas, N. (2015). Impact of Demographic Factors on Impulse Buying Behavior of Consumers in Multan-Pakistan, *European Journal of Business and Management*, 7 (22), 96-105.
- Axson, D. (1989). Cognitive Dissonance and Behavior Change in Psychotherapy. *Journal of Experimental Social Psychology*, 25(3): 234–252.
- Aydın, E. ve Yılmaz, Ö. (2018). Online Alışverişte Bilişsel Çelişki Davranışlarının İncelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6: 333-339.
- Coley A. ve Burgess B. (2003). Gender Differences in Cognitive and Affective Impulse Buying. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal*, 7(3), 282-295.
- Cummings, W.H. ve Venkatesan, M. (1976). Cognitive Dissonance and Consumer Behavior: a Review of the Evidence, *Journal of Marketing Research*, 13(3): 303-308.
- Dedeoğlu, A.Ö. ve Kazançoğlu, İ. (2010). The Feelings of Consumer Guilt: A Phenomenological Exploration. *Journal of Business, Economics and Management*, 11(3): 462–482.
- Dedeoğlu, A.Ö. ve Kazançoğlu, İ. (2012). Consumer Guilt: Model of its Antecedents and Consequences. *Almanya: LAP Lambert Academic Publishing*.
- Demirgüneş, B.K. ve Avcılar, M.Y. (2017). The Effect of Cognitive Dissonance on External Information Search and Consumer Complaint Responses. *International Journal of Business Administration*, 8(2), 57-72.
- Dey, D. K. ve Srivastava, A. (2017). Impulse Buying Intentions of Young Consumers from a Hedonic Shopping Perspective. *Journal of Indian Business Research*, Vol. 9 Issue: 4, pp.266-282.
- Dhar, R. (1997). Consumer Preference for a No-Choice Option. *Journal of Consumer Research*, 24(2): 215–231.
- Dickinson, S. ve Matthew, H. (2008). Understanding the Emotional and Coping Responses of Adolescent Individuals Exposed to Threat Appeals. *International Journal of Advertising*, 27(2): 251-278.
- Dittmar H. Beattie J. ve Friese, S. (1996). Objects, Decision Considerations and Self-Image in Men's and Women's Impulse Purchases. *Acta Psychologica*, 93(1–3), 187-206.
- Elliott, R. (1998). A Model of Emotion-Driven Choice. *Journal of Marketing Management*, 14(1-3):95–108.
- Eppright, D.R., Hunt, J.B., Tanner, J.F. Jr. ve Franke, G.R. (2002). Fear, Coping, and Information: A Pilot Study on Motivating a Healthy Response. *Health Marketing Quarterly*, 20(1): 51-73.
- Festinger, L. (1957). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford, California: Stanford University Press.

- Gawronski, B. (2012). Back to the Future of Dissonance Theory: Cognitive Consistency as a Core Motive. *Social Cognition*, 30(6), 652–668.
- George, B.P. ve Edward, M. (2009). Cognitive Dissonance and Purchase Involvement in the Consumer Behavior Context. *IUP Journal of Marketing Management*, 8(3/4): 7-24.
- George, B.P. ve Yaoyuneyong, G. (2010). Impulse Buying and Cognitive Dissonance: A Study Conducted Among the Spring Break Student Shoppers. *Young Consumers*, 11(4): 291-306.
- Gödelek, E. (2014). Karar Sonrası Tüketicinin Bilgi Seçiciliği. *Cag University Journal of Social Sciences*, 11(1), 123-143.
- Gökcek, H. A., Çarıkçioğlu, P.S ve Yüksel, C.A. (2019). The Effect of Consumer Decision Making Styles on Cognitive Dissonance along with the Role of The Perceived Risk as a Moderator in Online Shopping. *Journal of Academic Research in Economics*, 11 (1), 118-127.
- Hirschman, E.C., ve Holbrook, M.B. (1982). Hedonic Consumption: Emerging Concepts, Methods and Propositions. *Journal of Marketing*, 46(3): 92–101.
- Holloway, R. J. (1967). An Experiment on Consumer Dissonance. *Journal of Marketing*, 31(1): 39-43.
- Jeffrey, S.A. ve Hodge, R. (2007). Factors Influencing Impulse Buying During an Online Purchase. *Electronic Commerce Research* (7), 367–379.
- Kaish, S. (1967). Cognitive Dissonance and the Classification of Consumer Goods. *Journal of Marketing*, 31(4): 28-31.
- Kim, Y.S. (2011). Application of the Cognitive Dissonance Theory to the Service Industry. *Services Marketing Quarterly*, 32: 96–112.
- King, T. ve Dennis, C. (2006). Unethical Consumers: Deshopping Behaviour Using the Qualitative Analysis of Theory of Planned Behaviour and Accompanied (De) Shopping. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 9(3): 282-296.
- Liang, Y. J. (2016). Reading to Make a Decision or to Reduce Cognitive Dissonance? The Effect of Selecting and Reading Online Reviews from a Post-Decision Context. *Computers in Human Behavior*, 64: 463-471.
- Liu, Y., Li, H., Xu, X., Kostakos, V. ve Heikkilä, J. (2016). Modeling Consumer Switching Behavior in Social Network Games by Exploring Consumer Cognitive Dissonance and Change Experience. *Industrial Management & Data Systems*, 116(4): 801-820.
- Maertz, C.P., Hassan, A. ve Magnusson, P. (2009). When Learning is not enough: A Process Model of Expatriate Adjustment as Cultural Cognitive Dissonance Reduction. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 108(1): 66-78.
- McKimmie, B. M., Terry, D. J., Hogg, M. A., Manstead, A. S. R., Spears, R. ve Doosje, B. (2003). I'm a Hypocrite, but so is Everyone Else: Group Support and the Reduction of Cognitive Dissonance. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 7(3): 214-224.
- Meloy, M. G. (2000). Mood-Driven Distortion of Product Information. *Journal of Consumer Research*, 27(3): 345–359.
- Milne, G.R., Labrecque, L. I. ve Cromer, C. (2009). Toward an Understanding of the Online Consumer's Risky Behavior and Protection Practices. *Journal of Consumer Affairs*, 43: 449-473.
- Mitchell, V.W. ve Papavassiliou, V. (1999). Marketing Causes and Implications of Consumer Confusion. *Journal of Product & Brand Management*, 8 (4): 319-342.

- Pieters, R. ve Zeelenberg, M. (2007). A Theory of Regret Regulation 1.1. *Journal of Consumer Psychology*, 17(1): 29–35.
- Piron, F., Young, M. (2001). Retail Borrowing: Definition and Retailing Implications. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 8(3): 121-125.
- Powers, T.L. ve Jack, E.P. (2013). The Influence of Cognitive Dissonance on Retail Product Returns. *Psychology and Marketing*, 30(8): 724–735.
- Rabin, M. (1994). Cognitive Dissonance and Social Change. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 23(2): 177–194.
- Rook, D. W. (1987). The Buying Impulse. *Journal of Consumer Research*, 14(2):189-199.
- Rook D. W. ve Hoch S. J. (1985). Consuming Impulses. *NA - Advances in Consumer Research* (12), eds. Elizabeth C. Hirschman and Moris B. Holbrook, Provo, UT : Association for Consumer Research, 23-27.
- Schmidt, R. A., Sturrock, F., Ward, P., Lea-Greenwood, G., (1999). Deshopping – The Art of Illicit Consumption. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 27(8): 290-301.
- Sharifi, S.S. ve Esfidani, R.M. (2014). The Impacts of Relationship Marketing on Cognitive Dissonance, Satisfaction, and Loyalty. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 42(6): 553–575.
- Solomon, M.R. (2017). *Consumer Behavior: Buying, Having, and Being*. 12. Basım, Boston: Pearson.
- Stalder, D.R. (2010). Competing Roles for the Subfactors of Need for Closure in Moderating Dissonance-Produced Attitude Change. *Personality and Individual Differences*, 48(6): 775-778.
- Steele, C. M. ve Liu, T. J. (1981). Making the Dissonant Act Unreflective of Self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 7(3): 393–397.
- Sweeney, J. C., Hausknecht, D. ve Soutar, G. N. (2000). Cognitive Dissonance after Purchase: A Multidimensional Scale. *Psychology & Marketing*, 17: 369-385.
- Szmigin, I., Carrigan, M. ve McEachern, M.G. (2009). The Conscious Consumer: Taking a Flexible Approach to Ethical Behaviour. *International Journal of Consumer Studies*, 33: 224-231.
- Tanner, J. F., Hunt, J.B., ve Eppright, D.R. (1991). The Protection Motivation Model: A Normative Model of Fear Appeals. *Journal of Marketing*, 55:36-45.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, S. L. (2015). *Çok Değişkenli İstatistiklerin Kullanımı*. İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Zajonc, R. B. (1960). The Concepts of Balance, Congruity, and Dissonance. *The Public Opinion Quarterly*, 24(2): 280–296.
- Zeelenberg, M. (1999). Anticipated Regret, Expected Feedback and Behavioral Decision Making. *Journal of Behavioral Decision Making*, 12(2): 93–106.